

ISTITUTO UNIVERSITARIO ORIENTALE

ANNALI

SEZIONE SLAVA

a cura di
LEONE PACINI SAVOJ e NULLO MINISSI

X

SFL inv. 1777 / 10

NAPOLI 1967

ISTITUTO UNIVERSITARIO ORIENTALE

ANNAI

DIRITTI RISERVATI

SEZIONE SLAVA

ANNO LXXV - 1975

10/1975

ANNO LXXV

INDICE

L. Klimeš, *Príspevek k vývoji české slovní zásoby v době obrozené se zvláštním zřetelem k jazyku fr. Palackého a Pavla Josefa Safařika* p. 1

J. Stanislav, *Les rapports du slovaque avec les autres langues slaves* » 83

Ю. Копаничак, *К проблематике художественного метода Ф. М. Достоевского* » 95

К. Поморска, *Теоретические взгляды русских футуристов* » 119

E. D. Goy, *The Reception of post-war Modernism in srpski kniževni glasnik 1920-1928* » 137

Н. Л. Степанов, *Велимир Хлебников* » 171

G. Dall'Aglio, *I rapporti umani nell'opera narrativa di A. P. Čechov* » 201

RECENSIONI » 233

LIBRI RICEVUTI » 239

151

PŘÍSPĚVEK K VÝVOJI ČESKÉ SLOVNÍ ZASOBY V DOBĚ
OBROZENSKÉ SE ZVLÁŠTNÍM ZŘETELEM K JAZYKU
FR. PALACKÉHO A PAVLA JOSEFA ŠAFARÍKA*

I. ÚVOD

A) Úkol práce

Obrozenská slovní zásoba je dosud málo prozkoumána. Badatelé, kteří se jí zabývali, většinou sledovali úkoly hodně specializované (Cuřín, Jedlička, Kiparski, Meillet, Šimek, Theodor Vodička aj.); jiní, jako např. Bělič a Havránek, se snažili zachytit změny v obrozenské slovní zásobě v celé jejich šíři a zasadit je do jazykového, společenského a politického vývoje v minulém století.

Naše rozprava se snaží zaujmout místo uprostřed mezi studii hodně specializovanými a mezi pracemi zachycujícími celkový vývoj slovníku obrozenské doby se všemi jeho souvis-

*) Tato práce vznikala v letech 1956-1962.

Chtěl bych projeviti svou vděčnost prof. dr. Vladimíru Šmilauerovi za pozornost, kterou věnoval mému zkoumání, i za nejednu ochotnou radu. O vybroušení práce se zasloužili svými laskavými posudky i člen korespondent ČSAV Jaromír Bělič a prof. dr. Milan Jelínek.

Rovněž děkuji ředitelství Ústavu pro jazyk český ČSAV v Praze za laskavé svolení k užití bohatého materiálu jak oddělení pro studium vývoje jazyka, tak zejména archivu Příručního slovníku jazyka českého. Bez tohoto materiálu by nebylo bývalo možno dospět v 2. a 5.kapitole této práce k bezpečným závěrům.

RNDr.J.Machkovi, členu katedry matematické statistiky matematicko-fyzikální fakulty Karlovy university, vděčím za laskavé vyjádření k statistickému zpracování zkoumaných jevů a za přehlédnutí práce z hlediska matematické statistiky.

lostmi hospodářskými, politickými atp. Proto se omezuje pouze na rozbor odborných prací dvou významných obrozenských autorů, Fr. Palackého a P. J. Šafaříka.

Úkoly této práce vystoupí zřetelně do popředí, položíme-li si některé dílčí otázky týkající se slovní zásoby 1. pol. minulého století:

a) Je sice obecně známo, že se obrozenská slovní zásoba skládá ze složky staročeské a středočeské, složky z období 1620-1770 a z obrozenské. Dosud však nebyl zjištěn vzájemný kvantitativní poměr uvedených prvků, tj. jaký podíl mají tyto složky na výstavbě slovní zásoby obrozenské doby.

b) Naše představy o vzájemném poměru té složky obrozenské slovní zásoby, která vznikla tvořením, a té složky, která vznikla přejímáním ze slovanských jazyků, se opírají o pouhý odhad, nikoli však o přesný rozbor jasně vymezeného jazykového materiálu. To platí také o těch předobrozenských slovech, která nabyla v obrozenské době jiného významu.

c) Jak veliký je význam obrozenského obohacování slovní zásoby pro slovní zásobu moderní, tj. kolik procent slov českou slovní zásobu skutečně obohatilo? Kdy začala ze slovníku ustupovat slova, která jsou dnes zastaralá, nebo již zaniklá?

d) Kdy se obrozenská slovní zásoba nejvíce obohacovala a kdy nejméně? Jaký je vztah mezi intenzitou tohoto obohacování a vývojem hospodářským a historickým?

f) Jaké byly osudy obrozenských slov v dalším vývoji češtiny, tj. kolik jich zastaralo, zaniklo atp.? Jak se modernizoval slovník Fr. Palackého a P. J. Šafaříka a jaké jsou individuální rozdíly mezi oběma autory?

B) Metodické zásady

Zde se uvádějí pouze obecné metodické zásady platné pro celou práci.

1) Kde je to možné, důsledně zjišťujeme kvantitativní význam daného jevu statisticky, nikoli odhadem. Za důležité pokládáme ovšem jen velké a zřetelné rozdíly.

2) Užití statistické metody však vyžaduje, aby zkoumaná materiálová základna byla co nejširší a aby získané výsledky bylo možno vzájemně srovnávat, tj. aby byly stejnorodé. Proto musí být rozbíraná ukázka dostatečně dlouhá; její délka závisí na povaze, frekvenci a rozložení zkoumaného jevu.

3) Ukázka musí být souvislá; vypouštíme pouze cizorodé prvky (citáty z jiných autorů, cizojazyčné lexikální citáty, dlouhé výčty vlastních jmen atp.). V daném úseku pracujeme se všemi doklady.

4) Chceme-li výsledky vzájemně srovnávat, je třeba, aby byly získány rozbořem tematicky i stylisticky stejnorodých nebo alespoň blízkých úseků. Ukázky byly voleny tak, aby se svým tématem dotýkaly oblasti literárněvědní nebo kulturně historické.

5) Aby bylo možno sledovat rozložení jednotlivých jevů v čase a zejména rytmus tohoto vývoje, bylo nutno volit ukázky i tak, aby byly od sebe časově dostatečně vzdáleny, aby byly mezi nimi přiměřené časové intervaly. Vývojové rozdíly tak daleko lépe vyniknou, neboť nesplývají, jsou vyhraněnější. Vybírali jsme proto k rozboru ukázky z těchto období: 1818-23, 1835-38, 1849-54.

6) Kde to je možné, sledujeme vývoj daného jevu až do doby moderní, tj. do doby, kdy začal vycházet Příruční slovník jazyka českého.

7) Svě závěry vztahujeme pouze na jazyk Fr. Palackého a P. J. Šafaříka.

Dodatek

a) Pravopis citovaných ukázek. Poněvadž náš materiál je z let 1818-1854, je ovšem i jeho pravopis značně nejednotný. V této práci jej zjednodušujeme podle současné pravopisné normy; pouze tam, kde je odchýlné psaní i výrazem zvukové podoby odchýlné od dnešní, ponecháváme starší způsob. Cizí slova píšeme podle dnešní pravopisné normy; pro slova z

období 1818 používáme podoby progresivní, pro slova mladší volíme starší způsob psaní, Pravidly však dovolený, tedy bližší původnímu pravopisu. Interpunkci upravujeme rovněž podle dnešních zásad. Tam však, kde je možno podle Pravidel původní interpunkci tolerovat, nebo kde je zřejmě výrazem zvláštního pojetí píšíciho, ponecháváme psaní původní. Řídíme se tedy v podstatě týmiž zásadami, které jsou uvedeny na s. 226-228 Korespondence Pavla Josefa Šafaříka s Františkem Palackým (vydání Věnceslavy Bechyňové a Zoe Hauptové z r. 1961).

b) Všechny ukázky jsou citovány z původního vydání.

II. SLOŽKY OBROZENSKE SLOVNI ZASOBY

A) Metodické zásady

Cílem této kapitoly je zjistit, z jakých složek se skládá slovní zásoba rozbíraných ukázek, jaký je jejich původ, vzájemný vztah a další vývoj do moderní češtiny.

K splnění tohoto úkolu užíváme těchto metod:

1) Důsledně uplatňujeme hledisko srovnávací (Palacký-Šafařík). To nám umožňuje odlišit obecné vývojové tendence od individuálních.

2) Poněvadž s formou slova je nerozlučně spjat jeho význam, chápeme jako novou lexikální jednotku i takové případy, kdy se mění sice význam, forma však zůstává nezměněna (např. stč. slovo nabylo v obrozenské době jiného významu). V podrobných výkladech však takové případy pečlivě odlišujeme od těch, kdy vznikne slovo skutečně nové.

3) Aby bylo možno zjistit, která slova vznikla v době obrozenské a která jsou starší, bylo nutno obrozenská slova izolovat od této starší vrstvy. Ta se dělí v naší práci na dvě skupiny: na slovní zásobu doloženou v literatuře domácí do r. 1620, v literatuře exulantské do r. 1670 (úmrtí Komenského), a na slovní zásobu mající nejstarší doklady teprve z doby 1620 (1670) - 1770. Stáří slova bylo zjišťováno použitím Gebauerova Slovníku staročeského, rejstříku ke Gebauerově Historické mluvnici jazyka českého, slovníku Jungmannova, Kropfova (1753), Vusínova (3. vyd. 1742), Rosova a Veleslavínova. Velmi cenná byla též konfrontace našich dokladů se slovníkovým materiálem oddělení pro studium vývoje jazyka Ústavu pro jazyk

český ČSAV v Praze. Kromě toho bylo použito vlastní excerpce některých tisků ze 17. stol., pořázené při jiné příležitosti. Slovo, které nebylo těmito «filtry» zachyceno, je možno pokládat se značnou mírou pravděpodobnosti za obrozenské. Určité opatrnosti je však třeba u slov, jež mají nejstarší obrozenské doklady z doby 1770-1780 (viz i s. 32).

4) Původ obrozenských slov byl zjišťován s pomocí těchto slovníků: Bernolákova, Dal'ova, Heymova, Holubova-Kopečného, Ivekovičova. Dále bylo použito i těchto slovníků: Slovar' cerkovno-slavjanskogo i ruskogo jazyka... (1847), Sreznevskij: Materialy..., Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika (1955). V několika případech se uplatnily i etymologické výklady v NŘ.

Existence daného významu v němčině byla zjišťována s pomocí slovníku Dobrovského, Jungmannova, Adelungova, Campova a Grimmova. (Ověření existence určitého významu v němčině bylo nutné tam, kde se předpokládá německý vliv na českou významovou změnu.)

Avšak ani uvedené pomůcky nemohly dát v některých případech uspokojivou odpověď, zejména pokud se týče stáří slova a jeho významů. Bylo proto třeba požádat v jednotlivostech o radu některé naše i zahraniční vědecké pracovníky a vědecké ústavy. Byli to zejména prof. dr. Vladmír Šmilauer, DrSc., dr. Kurt Krolop, prof. Stanisław Skorupka a doc. Leonid Ivanovič Rojzenzon, CSc.; z vědeckých ústavů Ústav pro jazyk český ČSAV-oddělení pro studium vývoje jazyka (dr. Zdeněk Tyl), Institut ruskogo jazyka Akademii Nauk SSSR, Moskva (V. V. Veselitskij, CSc.), Leningradskoe otdelenie Instituta Jazykoznanija AN SSSR (Tat'jana Dal'grenová).

5) Cizí slova neslovanského původu chápeme jako zvláštní složku obrozenské slovní zásoby, a věnujeme jí proto samostatný výklad na konci této kapitoly.

6) K rozboru jsme použili šesti úseků, každý z nich má 1000 grafických slov. Jsou to tyto ukázky:

a) Počátkové českého básnictví, obzvláště prozódie. List I (Palacký): s. 13 od slova *Základ* — s. 18 k slovům *času míře*.

b) Počátkové českého básnictví, obzvláště prozódie. List III (Šafařík): s. 36 od slova *Nyní již* — s. 41 k slovu *nejsnadnější*.

c) František Palacký: Pomůcky k topografii kraje Budějovského. ČČM 9, 1835, svazek 2, 211 od slov *Známo jest* - 214 k slovům *přicházející, větší*.

d) Pavel Josef Šafařík: O národech kmene litevského. ČČM 9, 1835, svazek 3, s. 292 od slova *Národy* - 293 k slovu *pronesl*, 293 od slova *ještě* - 293 k slovu *propověděl*, 294 od slova *Naproti* - 297 k slovům *Lotyš se*.

e) František Palacký: Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. Dílu I částka 2. V Praze 1854. S. 217 od slov *Ve třech* - s. 223 k slovům *všem knížatům*.

f) Pavel Josef Šafařík: Pohled na prvověk hlaholského písemnictví. ČČM 26, 1852, svazek 2, s. 81 od slov *Pohled na* - 83 k slovům *převahu vzala*, s. 83 od slov *První částka* - 84 k slovům *našeho vymezení*.

B) Výsledky rozboru šesti ukázek obrozenských odborných textů z období 1818-1854

1. Složky slovníku našich ukázek

Oddělíme-li v rozbíraných ukázkách slova staročeská a středočeská mající doklady z doby před r. 1620 (popř. 1670-viz výše s. 5), zbude nám neveliká skupina slov pobělohorských (v širším smyslu slova, tj. mající nejstarší doklady z doby 1620-1770) a početnější skupina slov obrozenských (tj. ne starších než z období 1771-1854).

Podíl uvedených tří složek na výstavbě slovní zásoby našich ukázek je hodně odlišný. Daleko nejvíce jsou zastoupena slova s nejstaršími doklady z doby před r. 1620. Podíl složky pobělohorské (1620-1770) a obrozenské lze vyčíst z této tabulky:

Počet lexikálních jednotek	Ukázka z roku		
	1818	1835	1852-54
pobělohorských	11	10	10
obrozených	55	54	94

Vysvětlení:

a) Z tabulky je patrné, že počítáme lexikální jednotky, nikoli všechna slova vůbec. K lexikálním jednotkám neřadíme však sousloví.

b) Rozbíraná ukázka z každého období má 2000 grafických slov (1000 ukázka z Palackého a 1000 ukázka ze Šafaříka).

Tyto poměry vyniknou ještě lépe, stane-li se základnou našeho výpočtu v jednotlivých úsecích počet lexikálních jednotek, nikoli počet grafických slov. Jako příklad uvádíme údaje vyjadřující číselné zastoupení uvedených tří složek v úseku z Palackého z období 1835:

1000 grafických slov=447 lexikálních jednotek. Z nich je staročeských a středočeských (do r. 1620) 422=94,4%, obrozených 21=4,7% a pobělohorských 4=0,9%.

U jednotlivých slovních druhů je však podíl obrozené složky velmi různý. Největší je u podstatných jmen, o něco menší u adjektiv, malý u sloves a příslovcí. Vezmeme-li za základ počet všech substantivních lexikálních jednotek třeba z ukázek ze Šafaříka z r. 1818, z Palackého z r. 1835 a ze Šafaříka z r. 1852 bez cizích slov a vlastních jmen a za podíl počet obrozených substantivních lexikálních jednotek, zjistíme, že podíl obrozeného prvku je překvapivě velký: 11,6% (Š 1818), 16,7% (P 1835), 25,2% (Š 1852). Otázce slovních druhů v obrozené slovní zásobě věnujeme však zvláštní výklad (str. 20).

2. Prvky, z nichž se skládá pobělohorská a obrozená složka slovní zásoby Fr. Palackého a P.J. Šafaříka

Slova mající nejstarší doklady z doby pobělohorské a obrozené třídíme do 20 skupin:

A 1. Slova staročeská a středočeská, která nabyta v době obrozené jiného významu působením němčiny. Př.: udati. *Nelze sice v podrobnostech všude udati někdejší hranice jeho [českého státu] ...* P 1854, 220. Jungmann má doklady i ze starší doby, avšak v jiném významu. Změna významu byla způsobena připojením k něm. *angeben*. Josef Zubatý píše o tomto slovese takto v NŘ 14, 1930: 148: *Zbývá «udávání» jména, stavu, bytu, jmění, ceny, příjmů atd... Podobnost slov udati, udání v tomto významu s něm. Angabe je podle našeho soudu nepochybná, a sotva lze pochybovati, že tato německá slova byla vzorem, podle něhož vznikl zvyk, užívati stejným způsobem slov udati, udávati, udávání.*

A 2. Slova staročeská a středočeská, která nabyta v době obrozené jiného významu působením některého slovanského jazyka. Př.: rozprava, rozpis. *Gatterer obšírné čtyry rozpravy sepsal k dokázání toho, že ...* Š 1835, 296. *Všecko ale takovéto počítání [počtu obyvatel] a uvažování nejisté jest a jen nazdařbůh se činí, pokudkoli rozpis čili rozčet pojedinný všech vesnic a měst království Českého v ohledu tomto se nevykoná.* P 1835, 211. - V stč. mělo slovo *rozprava* jiný význam než ten, který je doložen u Šafaříka. *Rosa* je nezaznamenává. Náš význam dokládá pro polštinu Linde již k r. 1785: *rozprawa, rozpowiadanie, wyłuszczenie, rozbiór; Erklärung, Erörterung.* Polské doklady jsou mnohem starší než první doklad český na uvedený význam (1820). *Rozpis*. Podle lístkového materiálu ÚJČ je toto slovo doloženo v AČ k r. 1450 ve významu *prohlášení, leták, dopis na různá místa*. V Rosově slovníku je uvedeno *rozpis, rozepsání, rozhlášení*; pod heslem *rozepsati sem a tam psáti, rozepsati sněm promulgare*. Jungmann ve svém slovníku u tohoto hesla poznamenává v závorce: *pol. rozpis=Verschiedenheit der Meinung, rus.=spis, rejstřík.* Linde uvádí výklad *Verschiedenheit der Meinung, Nichteinhelligkeit, Widerspruch.* Heym má ekvivalenty *ein Verzeichniss, Register, Catalogus, das Inventarium.* Slovo *rozpis*, doložené v stč., pozměnilo svůj význam v době obrozené vlivem ruštiny.

A 3. Slova staročeská a středočeská, která nabyta v obrozené době jiného významu působením latiny. Máme pouze

jediný doklad. Jsme si vědomi toho, že výklad významové změny působením latiny není v tomto případě zcela nesporný. Př.: *Všecky památky druhé doby [padají] do Chorvat, ve smyslu Konstantina Porfyrogenety a dle hořejšího našeho vymezení*. Š 1852, 84. Potíž působí již výklad pravého významu tohoto slova v uvedeném citátu, tj. zda znamená definici, nebo vyjádření mezí, hranic, ohraničení. V druhém případě by pak šlo o význam velmi blízký tomu, který je zachycen v excerpce ÚJČ k r. 1507: *Dědina v těch mezech a hranicích, jakož od starodávna jest vymezena a rozdělena, má věčně zvostati*. Podstatné jméno slovesné je však doloženo až z doby obrozenské. Významu definice mohlo nabýt působením lat. definitio.

A 4. Slova staročeská a středočeská, jejichž změnu významu lze vysvětlit jako výsledek individuálního užití slova. Př.: *dopadat. Tehdejší objem státu [českého] dopadal na starodávne hranice biskupství pražského i olomuckého*. P 1854, 220. Jiné významy tohoto slovesa jsou doloženy i pro dobu starší. Náš význam Jungmann neznamenává, v materiálu ÚJČ (archív Příručního slovníku jazyka českého) je zachycen pouze náš doklad. Půjde zde tedy pravděpodobně o individuální významovou změnu.

B 1. Slova staročeská a středočeská, která nabyla v době pobělohorské jiného významu a jež si tento význam zachovala i v době obrozenské. Př.: starožitnost. [Lelewel] *Lotyše a Litvany za Heruly vyhlásil, čímž starožitnosti obou národů ještě více zmotal*. Š 1835, 296. V stč. je doloženo *starožitnost slov* = nesrozumitelnost (ÚJČ); Rosa zaznamenává *starožitnost antiquitas, starožitnosti staré paměti, staré pozůstalosti; jsou tam pěkné starožitnosti sunt pulchrae ibi antiquitates*.

B 2. Slova staročeská a středočeská, která nabyla v době pobělohorské jiného významu a která tento význam v době obrozenské dále pozměnila. Př.: posudek. *Kopitar ... Dobrovskému v té věci dost přisvědčoval (např... v posudku Dobrovského gramatiky staroslovanské...)*. Š 1852, 83. V stč. mělo toto slovo význam právníckého termínu, tak tomu bylo ještě u Rosy: *posudek certi dies judiciales, qui post iudicium provinciale celebrantur*. Vusín: *posudek, conclusum, Schluss*. Palkovič toto

slovo vykládá jako 1) *schiefes Urteil*, 2) *extraordinarium iudicium*; Bernolák jako 1) *schiefes Urteil*, 2) *ultima conclusio, Schluss*. Změnu významu způsobilo něm. *Beurteilung*.

C 1. Slova mající nejstarší doklady z období 1620-1770, jež si zachovala svůj význam i v době obrozenské. Př.: tajemnost. *Přikročíme-li blíže k mezem pouze poetického rytmu, již ne tak pracně do svatyně tajemnosti jeho se dostaneme*. Š 1818, 39. Rosa: *tajemný, tajemnost mysterium*.

C 2. Slova mající nejstarší doklady z období 1620-1770, jež však nabyla v obrozenské době odchylného významu. Př.: jednotlivý. *Onyno svrchu položené tři způsoby rytmu se taktó pomocí ictu v jednotlivé taktý rozkládají*. Š 1818, 36. V Rosově Čechořečnosti má toto adjektivum význam gramatického termínu: *singulare jednotlivé, l. samotlivé slovo est, per quod unica actio significatur, ut sedím, ležím*. Změna významu byla způsobena asi něm. *einzeln*.

C 3. Slova mající nejstarší doklady z období 1620-1770, jejichž význam však nelze v žádném slovníku z této doby nalézt, jsou pouze registrována. Př.: rozmanitost. *Starí Řekové a Římané také, jelikož beze vší rozmanitosti a intenzí mluvíti nelze, měli přízvuk svůj, našeho ztátnější pronášený hlasu zvýšením*. P 1818, 15. Rosa toto slovo pouze registruje: *rozmanitý, rozmanitost*. První obrozenský doklad je však hodně raný (1794): *Vašíček více miloval rozmanitosti než učení*. (Citát z Rulíka zaznamenaný v materiálu ÚJČ.) Zde však jde o význam *rozmařilost*, jak dokazuje Jungmannův Slovník u hesla *rozmanitý* (citát z Markovy Logiky): *Rozmařilého člověka někteří nazývají chybně rozmanitým*.

C 4. Slova utvořená od základů doložených v období 1620-1770. Př.: cizinec. *Za svědky toho dosti budiž zde uvesti z našincův Dobrovského, z cizincův Thunmanna a Potta*. Š 1835, 292. Jungmann poznamenává *rec*. Slovo *cizinec* je utvořeno od *cizina* jako starší *cizozemec* z *cizí zem*. Rosa: *cizina, cizí kraj, krajina, externa provincia, přišel právě z ciziny*.

C 5. Slova utvořená podle slov doložených v období 1620-1770. Př.: výsledek. *Pilnost novějších dějepiscův neobmeškala*

sice i tohoto národa počátek v těch nejvzdálenějších časech ... pohledávati, avšak vždy s marným namáháním, s nižádným pevným, plodonosným výsledkem. Š 1835, 296. Jungmann poznamenává u hesla výsledek *rec.—Resultat*. V Gebauerově excerpici uložené v ÚJČ jsou dva doklady na vysledovati, oba v tvaru vysleduje a ve významu *exsequit, exsequitur*. Rosa toto sloveso ani substantivum výsledek nezaznamenává, ani Vusín, ani Kropf. Machek (Etymologický slovník jazyka českého a slovenského, 452) soudí, že *důsledek* je tvořeno jako *následek*. Zdá se, že by se tento závěr mohl uplatnit i při výkladu slova výsledek.

D 1. Slova utvořená podle domácích slovotvorných typů ze slovních základů doložených již ve staré a střední češtině. Př.: *vesničan*. Na pomezí ... usadili se Němci co vesničané, jenž ty lesy mejtili. P 1835, 213. Ani u Kropfa (1753) není toto slovo ještě doloženo, nýbrž pouze *obyvatelé vesní, vicani*. Naše substantivum bylo utvořeno od staršího *vesnice* nejspíš podle *měšťan*. (Viz i Etymologický slovník jazyka českého J. Holuba a F. Kopečného, s. 412.)

D 2. Slova utvořená podle domácích slovotvorných typů ze slovních základů doložených již ve staré a střední češtině, avšak sémanticky odchylných. Př.: *nehudební*. *Vždyť sami nehudební Němcové již za starodávna v rýmích aspoň svého hrubějšího přízvuku šetřivali*. P 1818, 15. Utvořeno předponou *ne-* od základního slova *hudební*; to je doloženo již v staré češtině. Změna významu byla způsobena něm. *musikalisch*.

D 3. Slova utvořená podle domácích slovotvorných typů z obrozenských slovních základů. Př.: *zeměpisný*. *Voigt... všude jen Němce nalezal, kdekoli staří spisovatelé zeměpisného jména Aesty ... užívají*. Š 1835, 297. Utvořeno od obrozenského *zeměpis* a to je kalk podle *geographia*.

E 1. Obrozenská slova utvořená podle polského vzoru. Př.: *spojitý*. *Dvojí pak jsou spojitá německá okolí v Budějovsku*. P 1835, 214. Linde uvádí *niespoisty insociabilis* k r. 1641, Heym nemá vhodný ekvivalent. Na zakončení našeho adjektiva působila jistě i starší slova jako *příležitostý, složitý, určitý* atp. Naše adjekti-

vum bylo tedy utvořeno sice podle polského vzoru, avšak tvoření mohlo být podporováno i starším typem českým.

E 2. Obrozenská slova utvořená podle ruského vzoru. Př.: jazykověda. *Obrátíme pozornost pouze na výroky dvou největších popředníků slovanské jazykovědy*. Š 1852, 82. Jungmann ani Linde ani Heym toto slovo nezaznamenávají. Podle laskavého sdělení Ústavu pro ruský jazyk AV SSSR je toto slovo (jazykovedenie) v ruštině doloženo již k r. 1828. Je mnohem starší než první doklad český. Můžeme tedy počítat s ruským vlivem, který ovšem byl ve shodě s obrozenským způsobem tvoření názvů vědních oborů na *-věda*.

U slov, která zařazujeme do skupin E 1 a E 2, je třeba mít na mysli, že působení polského nebo ruského slovotvorného typu lze pokládat za více nebo méně provděpodobné, že je však nelze dokázat zcela přesvědčivě. To se týká i několika slov patřících do skupiny následující, F.

F. Slova utvořená podle německého nebo jiného neslovan-ského vzoru. Př.: *časomíra*. *Vždyť i my, když tak býti má..., i v časomíře přízvukně slabiky v řadě zvuků, bez ohledu na takt verše čtouce, povýšiti můžeme i povyšujeme*. P 1818, 16. Utvořeno podle něm. *Zeitmass*.

G 1. Slova přejatá z polštiny. Př.: *tkvíti*. *Obojího tajemství kořen hluboce tkví v původním organismu lidského přirození*. Š 1818, 38. Linde: *tkwić* (velmi staré doklady). Gebauer, Historická mluvnice jazyka českého II, 2, 293: «*tkvím, tkvíti, jenom v nč. knižné; přejato z polštiny...*».

G 2. Slova přejatá z ruštiny. Př.: *znatný*. *Ba kdyby to zsilení hlasu v češtině tak znatné bylo, mohli-li bychom našich poctivých Staročechů takovou nejemností sluchu nařekati*. P 1818, 15. Jungmann toto slovo zaznamenává u hesla *znatnost* s poznámkou *rus.* a s výkladem *znamenityj, bedeutsam, ansehnlich*. U Heyma je *znatnyj beträchtlich...*

G 3. Slova přejatá ze slovenštiny. Př.: *krajinský*. *Kněží chorvatští a dalmatští, bohoslužby slovanské, ... na krajinských*

církevních sněmích 1.925 a 1062 přísně zamezované. Š 1852, 82. Jungmann má u tohoto hesla poznámku slc. a cituje Palkoviče. Bernolák je nezaznamenává, Palkovič je uvádí a vykládá *Provincial-, Land-, Landes-, Provincialis*.

Je třeba připomenout, že některá slova nemůžeme zařadit do jedné z uvedených 20 skupin zcela bez výhrad (sr. poznámku ke skupinám E 1 a E 2).

U některých slov nelze původ spolehlivě vyložit, v 6 případech je slovanský vliv nepochybný (skladný, století atp.), nedá se však jednoznačně rozhodnout, působili zde více vliv polský, nebo ruský. Tato slova zařazujeme do zvláštní skupiny označené písmenem H. Její vytvoření má ovšem význam metodický, nikoli věcný.

Příslušnost obrozených lexikálních jednotek (bez sousloví) k jednotlivým skupinám vyjadřuje následující tabulka. P znamená ukázkou z Palackého, Š ze Šafaříka. Každá ukáзка je datována.

Počet lexikálních jednotek typu A 1 - H v rozbíraných ukázkách:

Typ	P 1818	Š 1818	P 1835	Š 1835	P 1854	S 1852
A 1	4	3	1	2	4	5
A 2	1	3	1	1	—	2
A 3	—	—	—	—	—	1
A 4	—	—	—	—	1	—
B 1	2	1	1	2	2	3
B 2	—	—	—	—	—	1
C 1	3	3	3	4	—	5
C 2	1	2	1	1	—	1
C 3	1	1	—	—	—	—
C 4	3	—	1	1	—	1
C 5	—	—	—	1	—	1
D 1	10	5	5	9	14	13
D 2	1	—	—	—	—	1
D 3	2	4	1	2	6	3
E 1	1	—	2	1	1	—
E 2	—	1	1	1	—	1
F	1	1	1	4	2	3
G 1	1	3	2	1	6	3
G 2	1	1	3	4	4	3
G 3	—	—	—	—	2	1
H	3	3	2	5	7	7

Sečtením vnitřně příbuzných položek lze dosáhnout zjednodušení poměrně roztříštěné tabulky.

$A 1 + A 2 + A 3 + A 4 + B 2 + C 2 =$ počet lexikálních jednotek vzniklých významovými změnami. Typ I.

$C 4 + C 5 + D 1 + D 2 + D 3 + E 1 + E 2 + F =$ počet lexikálních jednotek vzniklých tvořením. Typ II.

$G 1 + G 2 + G 3 =$ počet lexikálních jednotek přejatých ze slovanských jazyků. (Jsme si vědomi toho, že zařazení slov přejatých ze slovenštiny není nesporné.) Typ III.

$A 2 + E 1 + E 2 + G 1 + G 2 + G 3 =$ počet lexikálních jednotek, u nichž se projevil nějakým způsobem vliv slovanského jazyka (mimo češtinu). Typ IV.

Výsledky se týkají v každém časovém úseku vždy dvou ukázek (Palackého i Šafaříka).

Počet případů typu	Ukázky z roku		
	1818	1835	1852-54
I	16	7	15
II	29	30	46
III	6	10	19
IV	12	17	23

Podrobnější rozbor a zhodnocení těchto výsledků podáváme níže.

3. Pobělohorská složka slovní zásoby našich ukázek (1620-1770)

Tato složka je poměrně málo početná. Zajímavé však je, že její celkové zastoupení ve zkoumaných ukázkách z Palackého a Šafaříka je v jednotlivých obdobích prakticky stejné, tj. 11-10-10 lexikálních jednotek. To může souviset právě se stářím této skupiny, tj. že tato slova jsou ve slovní zásobě rozvrstvena celkem rovnoměrně, že zde nedochází k výkyvům způsobeným postupným užíváním nebo naopak odumíráním neologismů atp.

Ve všech rozbíraných ukázkách je 26 pobělohorských lexikálních jednotek. (Neshoda s údajem z předcházejícího odstavce je zdánlivá, neboť některá slova se opakují.) Z nich je 17 substantiv, 6 adjektiv, 2 slovesa a 1 příslovce.

Z těchto 26 lexikálních jednotek neuvádí Příruční slovník jazyka českého pouze jednu (písebný). Náš význam slova *důkladnost* označuje Příruční slovník jako archaický a slovo *nerozdílnost* zaznamenává s poznámkou poněk. arch. Ostatní slova (23) uvádí Příruční slovník bez poznámky. Zachycuje tedy Příruční slovník 95,3% pobělohorských lexikálních jednotek vůbec, jako stylisticky bezpříznakových 88,5%.

Při této příležitosti uvádíme spíše pro zajímavost, jak jsou slova, která jsme našli v Rosově slovníku, zaznamenána v Jungmannově Slovníku česko-německém. Jungmann buď vůbec neopoznamenává, že jde o slovo doložené v slovníku Rosově, nebo nezachycuje významový odstín u Rosy uvedený u 15 slov z 26, tj. v 57,7% případů. Jeví se tedy v našem dosti malém materiálu Jungmannova excerpce Rosova slovníku jako neúplná.

4. Obrozenská složka slovní zásoby rozbíraných ukázek

Téma naší rozpravy nás vede k tomu, abychom věnovali zvláštní pozornost obrozenské složce slovní zásoby našich ukázek. Povšimneme si, jaký má vztah intenzita jejího růstu k času (a), prvků, z nichž se skládá, a jejich vzájemného vztahu (b), příslušnosti obrozenských slov k slovnímu druhu (c) a jejich dalšího vývoje do moderní češtiny (d).

a) Intenzita růstu obrozenské slovní zásoby ve vztahu k času

Počet obrozenských lexikálních jednotek se u Šafaříka v období 1818-1852 zřetelně zvětšuje: 26 - 33 - 47, kdežto u Palackého se jeví vzestupná tendence pouze celkově, tj. srovnáváme-li rok 1818 a 1854; v r. 1835 počet obrozenských lexikálních jednotek u něho klesá: 29-21-47. Z uvedených čísel lze sotva dojít k přesvědčivému závěru, jenž by vystihoval rozdíly mezi oběma autory. V celkovém vývoji se však jeví u obou autorů velmi zřetelně vzrůst počtu obrozenských slov v období 1852-54. Tyto rozdíly jsou tak nápadné, že nelze mluvit o náhodě, nýbrž o určité vývojové tendenci.

Tyto výsledky jsou zdánlivě v rozporu s tím, co bude řečeno o době maximálního obohacování slovní zásoby v době obrozenské (s. 28). Rozdíly tohoto druhu lze vysvětlit tak, že v období

1811-1820 skutečně vzniklo nejvíce obrozenských slov, že však trvalo určitou dobu, než se vžila. Pokud se týče období 1852-54, je i v kapitole III patrná nová vlna obohacování slovní zásoby.

b) Prvky, z nichž se skládá obrozenská složka slovní zásoby Palackého a Šafaříka

Nejvýrazněji se uplatňují tři složky: slova utvořená podle domácích vzorů (AA), slova přejatá ze slovanských jazyků (BB) a změny významu starších českých slov (CC). O kvantitativním vztahu těchto složek viz tabulku na s. 15.

AA. Slova utvořená podle domácích vzorů

Tato složka je nejsilnější. Její podíl na slovní zásobě rozbíraných ukázek lze v procentech vyjádřit následující tabulkou. (Základ=počet obrozenských lexikálních jednotek [bez pobělohorských], podíl=počet obrozenských slovníkových jednotek vzniklých tvořením.)

	1818	1835	1852	1854
P	55,1%	33,3%	—	42,5%
Š	34,5%	36,3%	38,3%	—

Obohacování obrozenské slovní zásoby tvořením slov z domácích slovních základů mohlo do jisté míry oddálit češtinu od ostatních slovanských jazyků, zejména od polštiny a ruštiny. Příčina, proč se tvoření slov uplatňuje tak výrazně, zdá se celkem průhledná. Tvoření slov je cesta poměrně schůdná a dalo se valnou většinou podle starých, produktivních typů. Tak lze lépe vyložit odklon češtiny od ostatních slovanských jazyků než úvahou o tom, že v obrozenské době nebyl dostatečně vyvinut zřetel k cílevědomé jazykové spolupráci mezi slovanskými jazyky (Weingartův názor zaznamenaný V. Kiparskim v Slavii 10, 1931: 700-717), že šlo o odpor českého purismu k slovům německého a latinského původu běžným např. v polštině (viz Meilletův článek v Revue des études slaves 1, 1921:7-14) aj. Zdá se však, že vzhledem k absolutnímu počtu těchto slov (ve srovnání se slovy staročeskými a středočeskými do r. 1620) a zejména k jejich postavení ve slovníku nelze tento odklon přeceňovat. Projevil se jistě více ve stylu odborném než ve stylech jiných.

BB. Slova přejatá ze slovanských jazyků

Tato složka se jeví v období 1818 jako prvek málo významný (průměrně je těchto slov asi 11%); v období 1835 se jejich počet zhruba zdvojnásobuje a v době 1852-54 vystupuje tato složka do popředí ještě výrazněji, dosahujíc 20,2% všech obrozenských lexikálních jednotek. (To ovšem neznamená, že všechna slova tohoto druhu byla přejata v období 1818, 1835 nebo 1854. Naše statistika pouze konstatuje jejich přítomnost v ukázkách z určité doby.)

Téměř všechny doklady z rozbíraných šesti ukázek byly přejaty z polštiny, nebo z ruštiny. Ze slovenštiny byly přejaty jen tři lexikální jednotky, a to z období 1852-54. Ze srbocharvátštiny nebylo přejato ani jedno slovo. Přejetí z polštiny převažují v letech 1818 a 1852-54, přejetí z ruštiny v období 1835.

Počet lexikálních jednotek přejatých ze slovanských jazyků je v období 1854 u Palackého téměř dvakrát větší než u Šafaříka. Je však těžké rozhodnout, zda jde o individuální vztah Palackého k slovům přejatým z polštiny a ruštiny, nebo o více nebo méně náhodný vliv tématu atp.

CC. Změna významu starších českých slov

Uplatňuje se výrazněji v období 1818, v období 1835 její zastoupení nápadně ustupuje a teprve v období posledním (1852-54) vystupuje opět do popředí. Mimo období 1835 zřetelně převládá počet případů, kdy se význam staršího českého slova měnil vlivem němčiny. To souvisí nepochybně s německým vzděláním našich obrozenců. Zajímavé svědectví o tom podává Vl. J. Šrůtek ve své práci *Náměstky se (sebe) a svůj osvětleny pravidly a příklady...* (Praha 1850): « Že se všudy na němčinu odvolávám, jedenkaždý schválí, kdo neblahé poněmčelosti Čechův sobě povědom jest. » (S. 12, poznámka.)

Velmi poučná je vzpomínka Františka Pravdy, jak ji zaznamenal Karel V. Rais ve Světozoru 31, 1897: 283. (*František Pravda. Lístek k osmdesátým narozeninám a k půlstaletí činnosti literární.*) Když totiž bylo Pravdovi 80 let, přišlo mu blahopřát několik českých spisovatelů. Tu jeden z nich poznamenal, že se ani jubilant, ani jeho vrstevníci ve svém mládí nenadáli takových úspěchů našeho národa. Pravda odpověděl: « I nenadáli, nenadáli. Vždyť já jsem, milí pánové, byl vlastně Němec. Ne Němec

rodem, otec byl Čech, matka Češka, celý rod byl český, celá obec Nekrasín—ale školy byly německé, na gymnasiu v Jindřichově Hradci, na filosofii a v semináři v Praze vše vedlo se po německu, česky psáti jsme se nenaučili a sami potom po léta museli jsme pilně doháněti. » (Pravda má na mysli poměry kolem r. 1830.) V uvedeném článku cituje Rais (s. 296) ještě několik Pravdových vzpomínek: « My ubozí Češi ... své řeči jsme dobře ani neznali a v ní psáti neuměli. My jsme zůstali neteční, lhostejní k české řeči, k české vlasti, k české národnosti, že nám nikdo očí neotevřel, srdce nerozehřál, nás pro české zájmy nezískal, že jen po německu jsme byli vychováni a že němčina vůbec mezi všemi, kdož jen drobet se byli vzdělali, pány i nepány, panovala. »

Nesrozumitelnost tehdejší úřední češtiny, na niž si stýská ve svém článku *Co jest konstituce* (Pražské noviny 1848) František Palacký, nepochybně souvisí také s vlivem němčiny: « Ouředníci nebudou více mluvíti a ouřadovati řečí lidu nesrozumitelnou, i dosavadní ta hatlanina kancelářská, která sice českou býti má, které ale pro nemotornost její často ani ouředník ani sedlák, ba tuším ani pánbůh sám porozuměti nemůže, v brzkém času zmizí, postoupíc místo češtině národní. »

c) Příslušnost obrozenských lexikálních jednotek k slovnímu druhu

V obrozenské době vznikala podle rozboru našeho materiálu nová podstatná jména (I), přídavná jména (II), slovesa (V) a příslovce (VI).

Počet nově vzniklých substantiv, adjektiv, sloves a příslovčí připadající na každý ze zkoumaných úseků je patrný z tabulek, jež jsou uvedeny níže. V čitateli je počet lexikálních jednotek obrozenských, ve jmenovateli počet lexikálních jednotek pobělohorských. (Pobělohorské lexikální jednotky mají ovšem k našim výkladům vztah volnější, uvádíme je však pro jejich zajímavost.) V druhé tabulce (B) jsou kromě toho uvedeny v prvním sloupci vlevo počty všech substantivních, adjektivních atd. lexikálních jednotek vůbec, aby ještě zřetelněji vynikl podíl prvku obrozenského. První číslo v závorce vyjadřuje počet vlastních jmen, druhé cizích slov.

Tabulka A

Slovní druh	P 1818	Š 1835	P 1854
I	10/4	24/2	26/2
II	16/1	7/2	16/0
V	2/0	1/1	5/0
VI	3/0	1/1	0/0

Tabulka B

Slovní druh	Š 1818	P 1835	Š 1852
I	120 (8+18)	13/3	149 (41+3)
II	66 (1+5)	11/2	66 (13+2)
V	69	4/0	70
VI	61	3/0	66

Z tabulek vyplývá, že substantiva jsou postupně více a více zastoupena; sloves je nejvíce v ukázkách z období 1852-54. Pro období 1835 je typický úbytek adjektiv, zejména u Palackého. Snad souvisí s odklonem od terminologických sousloví.

Vzhledem k tomu, že v obrozenské době vznikala pouze substantiva, adjektiva, slovesa a příslovce (máme na mysli náš materiál), můžeme výpočet upravit i tak, že bychom za základ pokládali součet všech lexikálních jednotek substantivních, adjektivních a příslovečných, za částku počet obrozenských lexikálních jednotek doložených celkově v daném období. Pak dojdeme k těmto výsledkům:

Ukázka	Součet I+II+V+VI	Z toho obrozenských lexikálních jednotek
Š 1818	316	31 = 9,8%
P 1835	351	25 = 7,1%
Š 1852	378	55 = 14,5%

d) Vývoj obrozenských slov do moderní češtiny

Zde si povšimneme toho, jaký byl další osud obrozenských slov, tj. do jaké míry se stala obrozenská slova doložená v našich ukázkách trvalým přínosem českého slovníku.

Přítomnost nebo nepřítomnost daného slova v moderní češtině, eventuálně jeho příslušnost k stylistické vrstvě moderní češtiny, lze nejspolehlivěji zjistit nahlédnutím do Příručního slovníku jazyka českého; subjektivní odhad může být dost nespolehlivý. Jsme si vědomi toho, že Příruční slovník je místy dost zastaralý a že jeho hodnocení slov z hlediska příslušnosti k stylistické vrstvě není v celém díle stejné. Slovník spisovného jazyka českého není však ještě ukončen.

Vyhledáme-li všechny obrozenské lexikální jednotky v Příručním slovníku jazyka českého (celkem 187), zjistíme:

V Příručním slovníku není vůbec doloženo 22 lex. jednotek.

Náš význam není zaznamenán v 7 případech.

Hvězdičkou je označeno 5 lex. jednotek, křížkem 9.

Náš význam je označen jako zastaralý ve 4 případech, jako poněkud zastaralý ve 2.

Náš význam označuje Příruční slovník jako archaický u 1 lex. jednotky, jako knižní u 1, zkratkou řidč. rovněž u 1.

Zkratku kniž. nalézáme v 1 případě, řidč. rovněž v 1.

U 1 lex. jednotky nalézáme poznámku *poněk. arch.*

Odborným názvem se staly 2 lex. jednotky.

Všech lex. jednotek tohoto druhu je 57=30,5%, čili 69,5% obrozenských lexikálních jednotek se stalo bezpříznakovými prvky moderní české slovní zásoby. Bylo tedy — pokud se dá z našich ukázek soudit — obrozenské obohacování slovní zásoby hodně produktivní a celkem šťastné.

Z uvedených lexikálních jednotek budou zajisté nejdůležitější ty, které během vývoje do moderní češtiny úplně zanikly, nebo jejichž význam se nedochoval. Tato skupina je významná i svým množstvím: 22+7 lexikálních jednotek. Budeme jí proto věnovat zvláštní pozornost.

Osudy těchto slov budeme sledovat ve slovníku Josefa Franty Šumavského (Česko-německý slovník, 1851), J. N. Konečného (Ouplný kapesní slovník čechoslovanského a německého jazyka, 1845) a J. P. Jordana (Ouplný slovníček českého jazyka, 1847). I když se zpracováním hesel nevyrovnají zdaleka slovníku Jungmannovu, přece je konstatování stavu v těchto slovnících velmi zajímavé. Počet lexikálních jednotek vůbec nezaznamenaných je 12 + 2, náš význam není doložen ve 2 + 3 případech. Slovtvorná varianta je zaznamenána u 2 + 0 lex. jednotek, doloženy jsou

4 + 1. K jiným případům, nevytvářejícím jednotné skupiny, řádíme 2 + 1 lex. jednotky. První číslo vyjadřuje počet slov, která Příruční slovník vůbec nezaznamenává, druhé vyjadřuje počet případů, kdy Příruční slovník nezaznamenává náš význam.

Překvapuje, jak málo slov je v uvedených slovnících zachyceno. Může to souviset s nedokonalostí jejich excerpce — je však třeba uvážit, že jde o výsledky získané nahlédnutím do tří slovníků. Bylo by proto možno se domnívat, že tato slova nejsou v uvedených slovnících zachycena, poněvadž jejich autoři nepokládali všechna nebo některá z nich za běžnou složku obrozenecké slovní zásoby v období 1845-1851. Bylo by možno vyslovit domněnku, že obrozenecká slova, která nejsou v moderní češtině doložena (v Příručním slovníku jazyka českého), zanikla ve většině případů pravděpodobně již do konce 1. pol. 19. stol.

U 45 lexikálních jednotek, které různým způsobem zastaraly, nebo nejsou v slovní zásobě moderní češtiny vůbec doloženy, bylo zjištěno jejich stáří v obrozenecké češtině, tj. doba, kdy je zachycen jejich první doklad v našem významu. Rozložíme-li si tyto nejstarší doklady do čtyř časových pásem, dostaneme tento obraz:

	1770-1805	1806-1818	1819-1838	1839-1854
Počet dokladů	6 = 13,3%	20 = 44,4%	9 = 20%	10 = 22,2%

Očekávali bychom, že nejvíce « mrtvě » vzniklých slov bude z prvních desetiletí obrození, kdežto později, když se již jazyk vytříboval a když se i jeho teoretické poznání zdokonalilo, bude počet takových slov klesat. Ukazuje se však zřetelně, že nejvíce slov z dnešního hlediska nevhodných je v našem materiálu doloženo v době 1806-1818, tedy v období, kdy se obrozenecká slovní zásoba nejvíce obohacovala, a v době 1839-54, kdy se setkáváme s druhou, méně výraznou vlnou obohacování obrozenecké slovní zásoby. (Sr. s. 28.) Uvedené rozvrstvení méně vhodně vzniklých slov souvisí nejspíš s tím, že právě v době, kdy se obrozenecká slovní zásoba nejvíce obohacovala, vznikalo i nejvíce slov, která se později neujala (úplně nebo částečně), obrazně řečeno, procento « zmetkovitosti » je úměrné procentu « výroby ».

5. Cizí slova neslovanského původu

Cizí slova neslovanského původu, doložená v našich ukázkách, můžeme rozdělit do tří skupin:

1. Slova, která jsou bezpříznakovou složkou moderní české slovní zásoby: filosofický, formulář, originál, rytmus atp.

2. Slova, která jsou v moderní české slovní zásobě stylisticky příznaková, popř. vůbec nedoložená. Ta lze dozdělit do dvou skupin:

a) Slova mající v češtině obrozenecké i moderní ráz termínu: daktyl, distichon, hexamet, choriamb aj.

b) Slova, která nejsou odbornými názvy: beletrický, kakerlak, pozicí aj. Některá se v moderní češtině vůbec nevyskytují.

3. Cizojazyčné lexikální citáty

Skupiny 1 a 2a jsou sice vzhledem k počtu všech cizích slov neslovanského původu hodně početné, celkem však nezajímavé. Obrátíme proto raději pozornost ke skupinám 2b a 3.

Ze slov patřících ke skupině 2b se setkáváme přibližně stejně často v obdobích 1818, 1835-38 a 1852-54 s femininy zakončenými na -cí, -sí (pozicí, komisí, recensí); ostatních slov patřících do této skupiny v období druhém a třetím zřetelně ubývá. Hojnost výskytu slov patřících ke skupině 2b není však ani v prvním období zvláště nápadná. Tak např. na 3000 grafických slov z listu Palackého (1818) připadá 10 těchto slov, na stejně dlouhý úsek z listu Šafaříkova dokonce jen 6. (Vymezení těchto dvou ukázek viz na s. 6-7.) Příklady: Římané také, jelikož beze vši rozmanitosti a intenzí hlasu mluvití nelze, měli přízvuk svůj pronášený hlasu zvýšením. P 1818, 15. Samohlásky [nejsou] nic než prostředek a *vehikulum* spoluzvuček. P 1818, 94. Společná *basis* kanonického jazyka. (Šafařík, Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy, 1853, s. XIII.) Dotknu se zde jen zběžně některých hlavních *punktův*. Tamtéž, s. XIX.

Cizojazyčné lexikální citáty se vyskytují velmi vzácně: Vždyť i my, když tak má býti — *salva toni majestate* — i v časomíře

přízvučné slabiky povýšiti můžeme. P 1818, 16. Nemožné jest cizímu rčení domácí hned tak *in abstracto* a bez mnohonásobného zkušování *in praxi* odměrně vyrovnati. (Šafařík, Německo-český slovník vědeckého názvosloví pro gymnasia a reálné školy, s. VI.)

Zajímavé je, že Šafařík dosti často hledí v Počátcích českého básnictví nahradit cizí slovo slovem domácím, nebo vysvětlit domácí slovo slovem cizím. U Palackého se tato snaha projevuje hnohem méně. Příklady:

První, následovně silnější moment, protože předek vede, slove řecky arsis (Hebung, latině také arsis, *nástup?*), druhý a někde i třetí a čtvrtý, z onoho vyvinutý, slabější, thesis (Senkung, latině také thesis, *ouleh?*). 38. A tak rytmus (*počet?* numerus, rytmus) [je] vyvinutí se momentů v jisté časové míře. 36. K technickému, čili *řemeslnému* umění básníře přislouchá prozodie. 55. Že se jedna slabika nade druhou u vyslovení povyšuje, toho příčina není moment, čili *trvání v času*, nýbrž pouze toliko její anebo větší nad jiné závaží (*intensio*)... 42. Tak řečené řeči novotné (*moderní*) 47, moc obrazotvorná (*ordo imaginationis*) 47, logický pořádek (*ordo rationis*) 46, přízvuk (*accentus*, Ton) 42, časomíra (*quantitas*, *Zeitverhalt*) 42, trvání v času (*extensio*) 42, takt slovní (*Wortfuss*) 63, v prvním zniku rytmu (*genesis*) 63 aj.

III. INTENZITA OBOHACOVÁNÍ OBROZENSKÉ SLOVNÍ ZÁSOBY A JEJÍ VZTAH K PRŮBĚHU OBROZENSKÉHO PROCESU

A) Metodické zásady

V druhém oddílu této práce jsme se zabývali původem slov, o něž byla v obrozenské době obohacena česká slovní zásoba. Při řešení této otázky bylo vždy nutno přihlížet i k časovým vztahům mezi nově vzniklým obrozenským slovem a jeho cizojazyčným ekvivalentem nebo vzorem. Z těchto časových údajů o stáří obrozenských slov lze však dojít ještě k jiným závěrům. Jestliže zjistíme s dostatečně velkou pravděpodobností u přiměřeně velkého počtu obrozenských slov nejstarší doklad, je možno vytvořit si i představu o tom, kdy se obrozenská slovní zásoba nejvíce obohacovala a kdy nejméně. K tomuto cíli jsme postupovali touto metodou:

1) K rozboru jsme použili dvou ukázek z díla Fr. Palackého a dvou ukázek z díla P. J. Šafaříka. Ukázky byly voleny tak, aby na nich bylo možno pozorovat v časové souvislosti obohacování slovní zásoby až do r. 1854. Rozbor ukázek z dvou různých autorů značně omezuje možnost, že by šlo buď o individuální, nebo náhodné rozvrstvení prvních známých dokladů. Pro období 1770-1818 je objektivnost postupu dobře zajištěna paralelním rozbořením čtyř ukázek, pro období 1819-1835 dosti dobře rozbořením ukázek tří. K rozboru jsme použili těchto ukázek: Počátkové českého básnictví, s. 13 od slova *základ* - s. 18 k slovům *času míře*, 1000 grafických slov, zkratka Pal. Dějiny národu českého, dílu I částka 2, s. 217 od slov *Ve třech* - 223 ke slovům *všem knížatům* (1854), 1000 grafických slov, značka P. O národech kmene litevského,

ČČM 9, 1835, svazek 3, s. 292 od slova *Národy* - 293 k slovu *pronesl*, 293 od slova *Ještě* - 293 k slovu *propověď*, 294 od slova *Naproti* - 297 k slovům *Lotyšů se*; 1063 grafických slov, značka Šf. Pohled na prvověk hlaholského písemnictví, ČČM 26, 1852, svazek 2, s. 81 od slova *Pohled na* - 83 k slovům *převahu vzala*, 83 od slova *První částka* - 84 k slovům *našeho vymezení*, 84 od slova *O písmě* - 84 k slovům *podobu svou*, 103 od slova *O slohu* - 104 k slovům *nikterakž nepřesahuje*; 1128 grafických slov, značka Š.

2) Z každého z uvedených čtyř úseků byly vybrány všechny lexikální jednotky, o nichž se lze s velkou pravděpodobností domnívat, že v době po r. 1770 byly buď utvořeny, nebo byly přejaty, nebo nabyly nového významu. V ukázce Pal. je takových lexikálních jednotek 32, v P 46, v Šf 36 a v Š 58, celkem však 161, poněvadž se některé lexikální jednotky vyskytují v různých ukázkách.

3) Dobu vzniku nového obrozenského slova nelze určit naprosto přesně. Je však možno dosti spolehlivě vyšetřit, v kterém roce se dané slovo (jeho význam) poprvé vyskytuje. Vždy zde ovšem bude mezera mezi dobou vzniku nového slova a mezi dobou, kdy je znám jeho první doklad; čím bude tato mezera menší, tím přesnější budou naše závěry, tím věrněji se budou shodovat s jazykovou skutečností a tím dokonaleji budeme moci naznačit jazykový vývoj v tomto úseku.

4) Z toho, co jsme uvedli, vyplývá, že je třeba nalézt u každé obrozenské lexikální jednotky její nejstarší doklad. K tomu nám pomáhaly slovníky Bernolákův, Dobrovského, Jungmannův, Lindův, Palkovičův, Támův a Tomsův, dále lístkový materiál Ústavu pro jazyk český ČSAV (archív Příručního slovníku jazyka českého) a etymologické výklady v *Naší řeči*. Každá ze 161 lexikálních jednotek byla v uvedených pomůckách vyhledána a podle jejich údajů byl zjištěn nejstarší doklad. Pro naši práci se ukázal jako nejčinnější lístkový materiál ÚJČ.

5) Takto zjištěné nejstarší doklady byly pak seřazeny podle

stáří a rozepsány podle let. To nám umožňuje utvořit si představu o rozložení prvních dokladů v období 1770-1854. Vzhledem k tomu, že téměř všechny lexikální jednotky jsou doloženy také u autorů jiných, bylo by vhodné položit si otázku, do jaké míry by bylo možno zobecnit výsledky získané rozbořem našeho materiálu. Uvedené lexikální jednotky nejsou tedy výrazem nějaké individuální záliby Palackého nebo Šafaříka. Je to jakýsi lexikální vzorek obrozenského odborného stylu. Zdá se proto, že výsledky jeho rozboru přesahují úzký rámec našich ukázek. Při úvaze o jeho zobecnění je však nezbytné postupovat s určitou opatrností.

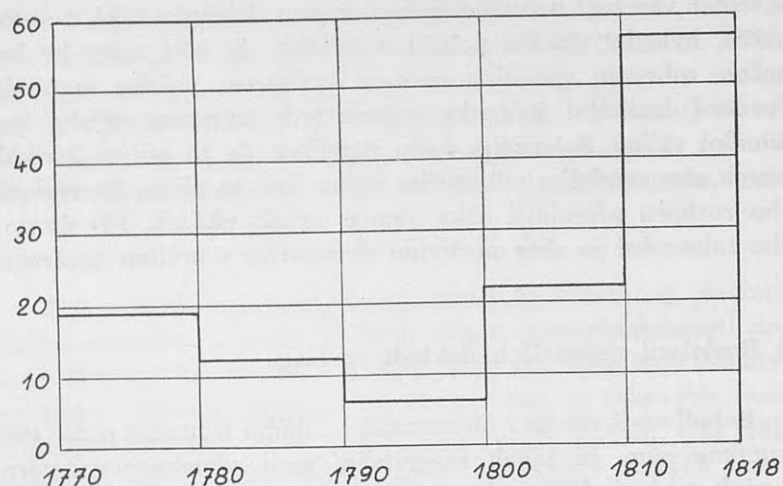
B) Rozložení nejstarších dokladů v čase

Seřadíme-li všechny obrozenské lexikální jednotky podle stáří, neunikne nám, že jejich rozvrstvení není zdaleka rovnoměrné, že však u všech čtyř rozbíraných ukázek jsou tendence rozložení stejné. Úseky Šf a Š jsou sice nepatrně delší než Pal. a P (viz s. 26), ale pro poznání rytmu přibývání dokladů to nemá význam. Seřadíme-li tyto nejstarší doklady do pásem po 10 letech od r. 1770 do r. 1854, pak lze rozložení nejstarších dokladů přehledně vyjádřit touto tabulkou:

	1771-80	1781-90	1791-1800	1801-10	1811-20	1821-30	
P	3	2	1	5	15	6	
Š	6	4	3	7	14	6	
Šf	7	3	1	4	9	4	
Pal.	3	3	1	6	19	—	
Celkem	19	12	6	22	57	—	
			1831-40	1841-50	1851-52	1851-54	
			P	4	3	—	7
			Š	6	4	8	—
			Šf	8	—	—	—

Čísla udávají počet nejstarších dokladů v daném desetiletí. Ukázka Pal. zahrnuje doklady jen do r. 1818, ukázka Šf jen do r. 1835. Celkové součty uvádíme jen za prvních pět desetiletí, protože v pozdějších obdobích rozbíraných ukázek postupně ubývá.

Tyto výsledky budou ještě plastičtější, vyjádříme-li je grafem:

Počet nejstarších obrozenských dokladů v pěti desetiletích období
1770 - 1818

1 mm na ose vertikální = 1 doklad, 2 mm na ose horizontální = 1 rok

Z uvedené tabulky i z grafu vyplývá:

a) Na první pohled je patrné, že nejvíce prvních dokladů připadá na dobu 1811-1820: z úseku P + Š 27,9%, z úseku Šf 25% a z ukázky Pal. 59,3% všech dokladů. Nezapomeňme však, že úsek P + Š končí až rokem 1852 (1854), ukázka Šf rokem 1835, kdežto úsek Pal. již r. 1818. Upravíme-li výpočet tak, že budeme z úseku P + Š pokládat za základ pouze počet prvních dokladů do r. 1818 (těch je 49) a za částku počet prvních dokladů doložených v témž období jako u Pal., tj. 1811-1818 (těchto dokladů je 20), dojdeme k výsledku, že na dobu 1811-1818 připadá v úseku P + Š 40,8% všech dokladů. Upravíme-li podobně výpočet u ukázky Šf, dojdeme k výsledku 38,1%. V každé ze čtyř rozbíraných ukázek pozorujeme naprosto zřetelně, že počet prvních dokladů v období 1811-1818 výrazně stoupl. Vzhledem k tomu, že jde o jev tak nápadný a doložený ve čtyřech ukázkách, nelze se domnívat, že by šlo o náhodu.

b) S podobnou shodou v uvedených čtyřech ukázkách se setkáváme i v obdobích předcházejících: počet dokladů počínaje koncem desetiletí 1771-1780 postupně klesá, minima dosahuje v době 1791-1800, v následujícím desetiletí zřetelně stoupá.

c) V desetiletích po r. 1820 počet prvních dokladů v obou ukázkách (P, Š) prudce klesá a udržuje se celkem na stejné výši až do r. 1850. (Z malého poklesu v desetiletí 1841-1850 lze sotva co vyvozovat.) V krátkém období 1851-52 (pro Š) a 1851-54 (pro P) vzrůstá počet prvních dokladů. Je zajímavé, že je to v obou ukázkách dvojnásobek dokladů doložených v celém předcházejícím desetiletí. V ukázce Šf jsou poměry odchylné. I zde se setkáváme se zřetelným poklesem počtu prvních dokladů v období 1821-1830, avšak v době 1831-35 počet prvních dokladů opět stoupá.

d) Poněvadž náš materiál končí rokem 1852 (54), nelze dojít pro desetiletí 1851-60 k význačnějším závěrům. Bylo by však možno se domnívat, že by počet prvních dokladů byl v tomto desetiletí značný vzhledem k prudkému vzestupu již za dva (čtyři) roky.

e) Za dobu na nová slova nejbohatší lze (ovšem vzhledem k našemu materiálu a jeho stylistickému rázu) pokládat desetiletí 1811-1820, za nejchudší dvacetiletí 1781-1800. Není ovšem vyloučeno, že časové hranice byly posunuty o krátkou dobu (rok nebo snad i několik let) do minulosti, neboť mezi dobou, kdy je první doklad poprvé zaznamenán, a mezi dobou jeho skutečného vzniku může (ale nemusí) být určitá časová mezera, jak jsme již na to upozornili. Zajímavé je období 1771-1780. Počet prvních dokladů je zde vyšší než v desetiletích následujících. Obohacovala se slovní zásoba v této době o něco intenzivněji a v následujících letech příliv nových slov zeslábl? Dalo by se však uvažovat ještě o jiné možnosti. Není vyloučeno, že slova mající podle našich pomůcek nejstarší doklady v období 1771-80 jsou ve skutečnosti starší, tj. že excerpce ÚJČ a uvedené slovníky zachytily jen mladší část dokladů (citátu), kdežto část starší zůstává dosud nevyexcerpována a nezaznamenána. Nešlo by tedy o slova obrozenská, nýbrž o něco starší.

f) Časové rozložení prvních dokladů slov přejatých ze slovanských jazyků nebo utvořených podle nich a slov, která nabyly působením němčiny jiného významu, je nezřetelné, doklady jsou dosti rozptýlené, takže z nich nelze tvořit bezpečnějších závěrů.

C) Rozložení významových změn v čase

Znalost stárí prvních dokladů nám umožňuje vytvořit si představu i o časovém rozložení významových změn v obrozenské době (ovšem v mezích našeho materiálu). Setkáváme se zde s trojím typem slov, jejichž význam se obměňuje: jsou to slova převzatá ze starší češtiny, slova pobělohorská v širším slova smyslu (1620-1770) a slova vzniklá v obrozenské době.

Podrobný rozbor ukázal, že v období zhruba do r. 1820 převládají významové změny slov staročeských a středočeských a slov pobělohorských v širším slova. Je však třeba zdůraznit, že významové změny slov pobělohorských jsou méně časté a ustupují mnohem dříve než významové změny slov staročeských a středočeských. Poslední významová změna pobělohorského slova je v našem materiálu doložena k r. 1806. Po roce 1820 zřetelně stoupá počet případů, kdy se mění význam slova vzniklého až v době obrozenské. Počet významových změn staročeských a středočeských slov naproti tomu zřetelně klesá. Vzrůst počtu významových změn slov vzniklých v obrozenské době může v některých případech souviset i s potřebným časovým odstupem od vzniku obrozenského slova; jsou však i případy, kdy významová změna nastává velmi rychle po vzniku obrozenského slova. Zmenšení počtu významových změn slov staročeských a zejména středočeských je možno vysvětlit také určitým odpoutáním od veleslavínské češtiny, jak na to upozorňují Dějiny české literatury II, s. 131-132.

D) Podíl nejstarších obrozenských lexikálních jednotek na výstavbě obrozenského vědeckého stylu

Obrozenská slova z našich ukázek, rozložená chronologicky, můžeme třídit ještě z jiného hlediska, totiž i podle jejich podílu na výstavbě slovní zásoby obrozenského vědeckého stylu. Potíže působí, že nelze u všech slov vždy jednoznačně určit, do jaké

míry jsou ještě termíny. (To je ovšem i u slov moderních.) Do této skupiny patří např. slova dějiny, století, rukopis aj. U jiných obrozenských slov, např. časomíra, hlaholský, libozvučnost, je terminologický ráz zřetelný. Kromě toho je nutno přihlížet ještě k jedné skupině slov, nejčastěji abstrakt, která sice nemůžeme chápat jako odborný název určitého oboru, jež však mají význam pro odborný (vědecký) styl, zejména pro jeho zpřesnění, např. předmět, převaha, soustava aj. Poněvadž se u některých slov při jejich zařazování do jedné z uvedených skupin neubráníme určité subjektivnosti, je třeba brát naše závěry s potřebnou rezervou. První skupinu nazýváme slovy odbornými, druhou slovy poloodbornými a třetí slovy obecně vědeckými.

Zařadíme-li nejstarší doklady do jedné z uvedených tří skupin a roztrídíme-li je zároveň podle desetiletí, pak dostaneme tento obraz:

Desetiletí	Slova		
	poloodborná	odborná	obecně vědecká
1771-80	2	2	5
1781-90	3	—	2
1791-1800	—	—	—
1801-10	—	10	7
1811-1818	5	8	13

Do r. 1818 jsme sledovali poměry ve všech čtyřech ukázkách. Od tohoto roku až do r. 1835 je to možné u tří ukázek. Po tomto roce máme k dispozici materiál pouze z dvou ukázek, a proto zůstáváme u r. 1835. O poměrech v období 1819-1835 nás informuje tato tabulka:

Období	Slova		
	poloodborná	odborná	obecně vědecká
1819-26	1	2	14
1827-35	5	3	3

Připomínáme, že pro období 1771-1818 máme k dispozici čtyři ukázky (zde pouze tři), a že se proto může zvětšit i počet slov poloodborných, odborných i obecně vědeckých. To je třeba mít při srovnávání obou tabulek na mysli.

Z rozboru našich ukázek vyplývá:

1) V období 1771-80 je doloženo jen 5 slov, která by bylo možno označit jako obecně vědecká, a jen po 2 poloodborných

a odborných slovech. Není vyloučeno, že jde o slova předobrozen-
ská, i když jejich existenci před r. 1770 nemůžeme dokázat.

2) Pro období 1791-1800 (přesněji 1803) nemáme doloženo
žádné slovo mající ráz poloodborný, odborný nebo obecně vědecký,
jehož nejstarší doklad by byl z této doby. Toto období je pro
obohacování slovní zásoby slovy tohoto druhu mrtvé.

3) Odborné názvy mají nejvíce nejstarších dokladů v době
1804-1818, pak jejich počet nápadně klesá. Obecně vědecké názvy
mají nejvíce nejstarších dokladů v období 1805-1826.

4) Počet obecně vědeckých slov majících první doklady
z období 1827-35 je malý; rovněž počet termínů z tohoto období
je nepatrný.

5) V našem materiálu se projevuje příliv termínů literár-
něvědních nejzřetelněji v období 1804-1818, slov obecně vě-
deckých v období 1805-1826.

Znovu připomínáme, že tyto závěry platí v plném rozsahu
pouze pro náš materiál a že zobecnění není zatím možné.

E) Výklad zjištěného stavu

1. U všech ukázek na sebe upozorní první desetiletí (1771-
1780), a to vyšším počtem nejstarších dokladů, než je tomu v
obou desetiletích následujících. Očekávali bychom spíše, že na
samém počátku obrození bude počet nejstarších dokladů nejmenší
a že pak bude stoupat. Rozbor našich dokladů ukazuje, že zde
může jít o určitý optický klam způsobený nedokonalostí užitých
pomůcek, neboť v některých případech - i když to ovšem ne-
můžeme zcela přesvědčivě dokázat - může jít o slova vzniklá
před začátkem obrozené doby, jak jsme již na to upozornili.
Ve skutečnosti by tedy o žádné snížení výchozího počtu nej-
starších dokladů nešlo. To je ovšem pouhá domněnka, kterou
při dnešních našich znalostech pobělohorského slovníku nelze
ani dokázat, ani vyvrátit.

2. V následujícím desetiletí (1791-1800) zjišťujeme v našem

materiálu další pokles počtu prvních dokladů. Toto snížení je
sice nepatrné, projevuje se však ve všech ukázkách. Důležitější
je ale skutečnost, že v našem materiálu není v době 1778-1803
doložen ani jeden nově vzniklý odborný název, v období 1791-
1803 nenalzáme ani jediný doklad slova poloodborného, obecně
vědeckého a ovšem ani odborného názvu.

3. Tento stav nepochybně souvisí s intenzitou národního
hnutí a s okolnostmi jeho vývoje. Osmdesátá a devadesátá léta
18. století jsou « počáteční období našeho národně obrozeného
procesu », « přípravná etapa ». (Přehled československých dějin,
s.) 620. Kutnar (Přehled dějin Československa IV, 40-41) doka-
zuje, že « hospodářská politika na počátku devadesátých let,
hlavně po smrti Leopoldově, ustupuje od josefinské politiky aktiv-
ní podpory průmyslové výroby ». Počet řemeslníků v Praze se
zmenšil a zakládání nových velkých průmyslových podniků ne-
mělo být povolováno. (Tamtéž, s. 41.) Jestliže se tedy skutečně
zmenšil v 90. letech 18. stol. příliv českého živlu do měst, mohlo
to způsobit i dočasné oslabení intenzity obrozeného života
vůbec. Je zajímavé, že se právě s touto dobou shoduje časové
vymezení období, které je pro rozmnožování obrozené slovní
zásoby téměř neproduktivní.

Dějiny české literatury (s. 9) sledují vývoj obrozené lite-
ratury ve čtyřech obdobích: léta sedmdesátá 18. stol. - 1805,
1806-1830, 1830-1848 a období po r. 1848. Ze periodizace literár-
něhistorická a naše kladou počátky prvního období do let
sedmdesátých, je samozřejmé. Pozoruhodné však je, jak přesně
se shoduje rok zakončení tohoto období z hlediska literárněhisto-
rického (1805) a z hlediska našeho (1803). Dějiny české lite-
ratury podávají podrobný rozbor činitelů, kteří měli vliv i na
vývoj obrozeného života v té době. Co se tam zevrubně
vykládá, zde neopakujeme. Spokojíme se pouze s dvěma citáty:
« Produkce náročnějších požadavků, pokud šlo o úkoly poznání
vědeckého, o probojování nových idejí... byla takřka výlučně
německá, popřípadě latinská, zatímco české knihy byly určeny
jen širokým vrstvám lidovým... » (S. 26.) « Přitom osud české
literatury byl závislý na tom, do jaké míry se podaří překonat
nedostatky v české jazykové kultuře, jak se podaří zvýšit

úroveň slovesných projevů v souladu se soudobou vzdělaností... » (S. 27.) Tato situace české literatury sedmdesátých a osmdesátých let 18. stol. vysvětluje, proč se obrozenská slovní zásoba v této době zejména v oblasti jazyka odborného téměř vůbec nevyvíjela.

4. V době 1804-1820 se zřetelně rozmnožuje obrozenská slovní zásoba; příliv obrozenských slov je největší v období 1810-1820. (Znovu připomínáme, že toto zobecnění je třeba brát s určitou rezervou; viz s. 26.) Tento pohyb v obrozenské slovní zásobě by bylo možno vyložit takto:

a) Příliv českého živlu do měst stoupal, a tím se zintenzivňoval i obrozenský život. (Přehled československých dějin, s. 614.) Zde jsou uvedeny též bližší číselné údaje. Sr. i výklad Jaromíra Běliče v knize Sedm kapitol o češtině, s. 25-26, 33-35.

b) Intenzitu národního života zvyšovaly i napoleonské války, jak dokazuje Kutnar v Přehledu dějin Československa IV, s. 132-135: «Napoleonské války, vedené v posledním údobí proti tyranské nadvládě Napoleonově pod heslem národního pozdvižení jako války národně osvobozenké, působily na českou společnost hospodářsky i politicky a zesilovaly její národní hnutí.» S podobnou myšlenkou se setkáváme i v Dějinách české literatury, s. 123-124.

c) Rozvoj slovní zásoby vědeckého jazyka v období 1805-1820 souvisí zajisté i s novou funkcí společenských věd v první třetině 19. stol. (o tom viz Dějiny české literatury, s. 147) a s růstem významu přírodních věd pro rozvoj průmyslu (tamtéž s. 148). Se zintenzivněním vědeckého života souvisely i některé kulturní a vědecké události, např. založení muzea v Brně 1816, v Praze 1818, vydávání časopisu Krok 1821, jednání o zřízení České společnosti 1810, myšlenka české encyklopedie, kterou se zabýval již Jungmann r. 1815, zřízení Polytechnického ústavu v Praze 1806 a první reálné školy v Brně 1811, rozvíjela se česká publicistika, byly vydávány nebo připravovány k tisku odborné a vědecké české spisy atd. (Viz Dějiny české literatury s. 150, 155-159, Přehled československých dějin, s. 605, 649-650, Přehled dějin Československa, s. 176, ČCH 2, 1954:94.)

5. V období 1821-1830 se udržuje intenzita obohacování slovní zásoby pouze v oblasti slov, jež jsme nazvali obecně vědeckými, a to jen do r. 1826 (podle našeho materiálu). Pak příliv slov tohoto druhu náhle ustává. V ostatních oblastech obrozenské slovní zásoby zjišťujeme znatelný úbytek hned od r. 1821. To ovšem neznamená, že by byl příliv nových slov do obrozenské slovní zásoby ustal; byl pořád poměrně silný, nevyrovnal se však svou intenzitou období předcházejícímu. To zajisté souvisí také se snahou zabránit překotnému tvoření slov a nebezpečí chaosu z nadprodukce. Jedlička (Josef Jungmann, s. 23) se domnívá, že v této době převažovala již složka věcná, tematická nad složkou jazykovou, terminologickou. Bylo by možno počítat i s vlivem J. Jungmanna a jeho školy; vytvořením (dotvořením) některých terminologických soustav (přibližně do r. 1820) se slovní zásoba obohatila, na druhé straně však nebylo alespoň pro následující léta nutné tvořit tolik termínů a slov obecně vědeckých. I tak by bylo možno vyložit pokles po r. 1821. Zdá se, že přibližně do r. 1826 (podle našeho materiálu) byly splněny nejdůležitější lexikální požadavky vědeckého jazyka; pokud se týká terminologie literárněvědné a historické, stalo se tak pravděpodobně již o několik let dříve. Další lexikální vývoj byl sice ještě dosti silný, ale nedosáhl intenzity let 1811-1820, eventuálně 1811-1826. V této souvislosti je zajímavá poznámka v Dějinách české literatury, s. 152: «Vznikem českého časopisu muzejního v roce 1827 a jeho upevněním pozbýval Krok na významu. Tehdy bylo již možno posoudit jednak zřejmé úspěchy dosavadního snažení o českou národní vědu, bez nichž by nebyl mohl ani časopis muzejní zaznamenat tak rychlý rozvoj, jednak i nebezpečí tkvící v experimentátorské metodě.»

6. Období po r. 1835 můžeme sledovat jen na dvou ukázkách. U obou je nejnápadnější vzrůst počtu nových slov počínaje r. 1851, a to u ukázky P za 4 roky, u Š dokonce za 2. Tento vývoj souvisí pravděpodobně s relativně velkým rozvojem naukové literatury v letech padesátých, jak jej konstatují a vykládají Dějiny české literatury, s. 487.

IV. MODERNIZACE SLOVNÍ ZÁSObY FR. PALACKÉHO
A P. J. ŠAFARÍKA

A) Úvodní výklad

V oddílu II jsme se snažili nalézt složky obrozenské slovní zásoby, jejich původ a vzájemný vztah. Zajímali jsme se též o další osudy slov, jimiž byla obrozenská slovní zásoba obohacena. Ukázalo se, že se většina slov vzniklých v obrozenské době stala bezpříznakovou složkou moderní české slovní zásoby, některá však zanikla, zastarala atp. Tento vývoj vzbuzuje otázku, není-li nějaký vztah mezi počtem zaniklých, zastaralých atp. slov a mezi stářím ukázky, v níž se vyskytují, tj. zda si snad autoři obrozenských odborných textů více nebo méně vědomě nevybírali s postupem doby taková slova, která byla pokládána za modernější složku tehdejší slovní zásoby, a naopak, zda se snad nevyhýbali takovým slovům, která postupně zastarávala, nebo zanikala. Tato otázka je tím zajímavější, poněvadž z předcházejících výkladů (s. 22) víme, že valná většina slov v moderní češtině nedoložených zanikla již před r. 1850. Měly by tedy být ukázky z doby po tomto datu z hlediska lexikálního výrazně modernější než např. ukázky z r. 1818. Avšak výběr slov závisí i na autorově vztahu k nim; tato individuální závislost byla vzhledem k rozkolísanosti tehdejšího lexikálního úzu jistě značná. Z vhodně upravených výsledků by se dalo soudit i na větší nebo menší jazykovou konzervativnost nebo pokrokovost našich autorů.

Rozbor provedený v oddíle II by nás sotva mohl dovést k uspokojivým závěrům. Je totiž vzhledem k svému cíli orientován pouze na slova vzniklá v obrozenské době a na slova pobělohorská. Kromě toho se ukazuje, že celková základna 6000 grafických slov je pro jiná zkoumání úzká a že je nutno vyjít z materiálu bohatšího.

B) Metodické zásady

Máme-li odpovědět na otázku, zda a jak se odborný jazyk v 1. pol. 19. století modernizuje a jsou-li nějaké individuální rozdíly mezi jednotlivými autory, je třeba vyjít z těchto úvah:

1) Všechna slova obrozenské slovní zásoby, tj. staročeská i středočeská, pobělohorská a vzniklá v obrozenské době, měla v dalším vývoji češtiny do doby současné různé osudy (zastarávala, zanikala atp.). Počet slov v moderní češtině nedoložených, zastaralých atp. může být při stejně velké materiálové základně měřítkem zastarávání (nebo naopak modernizace) textu. Zvláštností tohoto postupu je, že se na ukázky z 1. pol. minulého století díváme z pozic století dvacátého, že zastarávání a modernizaci odhadujeme s pomocí měřítek zhruba o 80-130 let mladších. Takový postup je však nutný, poněvadž pro 1. pol. 19. stol. nemáme spolehlivou pomůcku, podle níž by se dalo určit, zda jde o slovo tehdy zastaralé, nebo o neologismus, a dále i proto, že v tomto oddílu sledujeme vývoj do moderní češtiny a jeho výsledek.

2) S tím souvisí i otázka rozdílů mezi autory oné doby. Takové rozdíly je možno poměrně dobře zachytit a lze i mluvit o určité lexikální konzervativnosti nebo pokrokovosti určitého autora, ale pouze z dnešního hlediska. Zda měl náš autor skutečně v době, kdy svůj článek psal, sklon k jazykovému konzervativismu, nebo ne, lze těžko z jazykového materiálu odhadnout: vždyť teprve další vývoj ukázal, že některé slovo zaniklo nebo zastaralo. Autoři měli sice velmi často možnost volby mezi dvěma nebo i více synonymy, méně často však zároveň i možnost výběru mezi slovem zastarávajícím nebo moderním («majícím vyhlídky do budoucnosti»), neboť směr vývoje se dal v době psaní rozbíraných ukázek špatně odhadnout. Lze spíše mluvit o sklonu jednotlivých autorů k slovům, jež teprve později zanikla, zastarala atp.

3) Musíme-li tedy měřit jazyk 1. pol. 19. stol. měřítky doby moderní, je třeba, aby tato měřítká byla objektivní. Při odhadování pozice daného slova v soustavě moderní české

slovní zásoby se nemůžeme spoléhat na subjektivní odhad. Rozhodující je, jak dané slovo hodnotí Příruční slovník jazyka českého. Jsme si vědomi stinných stránek tohoto postupu: Příruční slovník vycházel poměrně dlouho, jeho zpracování a hodnotící měřítká nejsou jednotná aj., avšak tyto nedostatky nemohou podstatně zkreslit výsledky našeho rozboru.

4) Jestliže tedy u každého slova zjistíme podle Příručního slovníku jeho pozici v moderní české slovní zásobě, dojdeme k výsledkům, které lze zpracovat statisticky a které nám ukáží míru postupné modernizace slovní zásoby 19. stol. i rozdíly mezi jednotlivými autory. Předpokladem ovšem je, aby zkoumané ukázky byly stejně dlouhé a přibližně ze stejné doby. Na druhé straně pro zjištění vývoje modernizace v 1. pol. 19. stol. je třeba, aby byl mezi ukázkami dosti zřetelný časový odstup.

5) Rozbor našich ukázek nás přivádí k myšlence, zda byl správný náš závěr v kap. II (s. 21), že totiž obrozenské obohacování slovní zásoby bylo poměrně hodně produktivní a že se většina obrozenských slov stala bezpříznakovou složkou moderní české slovní zásoby. Uvedený závěr je možno ověřit i tak, že u každého slova, jež není zaznamenáno v Příručním slovníku, nebo je tam označeno jako zastaralé atp., zjistíme podle Jungmannova slovníku, zda je obrozenské, nebo starší, předobrozenské. Bude-li hlavním zdrojem slov nedoložených v Příručním slovníku nebo tam označených jako zastaralá atp. doba předobrozenská, bude náš závěr o produktivnosti obrozenského obohacování slovní zásoby správný. Chybu souvisící s nedokonalostí Jungmannovy excerpcie (slovo staročeské nebo středočeské může být nesprávně označeno jako obrozenské) můžeme zde zanedbat, neboť případů tohoto druhu není mnoho a — což je nejzávažnější — jejich vliv na naše závěry nemůže být rušivý, neboť je vyloučeno, aby se takto zvýšil počet případů potvrzujících náš původní závěr, spíše naopak, může se o něco zmenšit.

Dodatek

Rozbírané ukázky:

1. Počátkové českého básnictví, obzvláště prozodie, list I, II, V (zkratka Poč.): 9 *Za blaženého* - 18 *aby ho všickni*, 22

Základ - 24 poodkrýti, 24 Nemohl jsem - 25 dobře psáti, 27 Ačkoli - 28 české, 28 Z nedostatku - 31 konec, 77 Ze v českou - 80 tvořil, 81 K dokázání - 82 řadě jiných. Autorem ukázky je Palacký. 4000 grafických slov.

2. Počátkové českého básnictví, obzvláště prozodie, list III, IV (zkratka Poč.): 36 Nyní již - 41 nevejdeš, 41 V každé - 50 zatracení, 55 Poetický - 56 hotovi jsouce, 57 Samohlásky - 63 přichází, 65 Sběh - 65 ano. 4000 grafických slov.

3. Pomůcky k topografii kraje Budějovského. ČČM 9, 1835: 211 Známo jest - 213 osazeny byly. Pomůcky ku poznání staročeského práva i řádu soudního. ČČM 9, 1835: 399 Za našeho věku - 401 pilně rozjímal, 405 Žádná - 405 musím, 433 Znamenitost - 435 jak se počaly. (Citát na s. 434-435 byl vynechán.) Slovanské starožitnosti (Palackého zpráva o nich) ČČM 12, 1838: 117 Ačkoli - 120 stávati bude. - Vesna (Palackého zpráva) ČČM 12, 1838: 121 Druhý - 123 dějepravném. 4000 grafických slov.

4. O národech kmene skythického. ČČM 9, 1835: 20 O Skythech - 22 neobírajíce. Literární zpráva ze Slovanska. ČČM 12, 1838: 102 Literní - 117 dílové. Autorem obou ukázek je Šafařík. 4000 grafických slov.

5. Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. Dílu I částka 2. 1854. 217 Ve třech - 239 mnohá staletí. (Vypuštěno 225 Od té doby - 226 dle libosti.) 287 Podobné slovo - 290 člověčenstva. 4000 grafických slov.

6. O skloňování jmen cizojazyčných. ČČM 26, 1, 1852: 116 V komisi - 117 skloňují. Pohled na prvověk hlaholského písemnictví. ČČM 26, 2, 1852: 81 Známoť jest - 85 Francie, 86 Rukopis - 86 Silvestra, 87 Písmo drobné - 91 Kopitarovýmí, 92 Co se - 96 sem obracetí. Autorem těchto ukázek je Šafařík. 4000 grafických slov.

7. O prospěšnosti všeobecného rozšíření latinského způsobu psaní v oboru jazyka slovanského. ČČM 25, 1, 1851: 41 V ohledu

- 48 na světě. Autorem této ukázky je J. Purkyně. 2000 grafických slov. Omezení délky ukázky z Purkyňova článku souvisí jednak s tím, že výsledky jsou zde tak jednoznačné, že by rozšiřování materiálové základny bylo zbytečné, jednak s tím, že Purkyně přece jen stojí na okraji zájmů této práce.

C) Vývoj obrozených slovníkových jednotek do moderní češtiny

Sledujeme-li vývoj jednotlivé lexikální jednotky do moderní češtiny podle hledisek uvedených výše (s. 39), zjistíme, že se zde kříží dvojí výsledky, a to výsledky získané použitím Příručního slovníku a výsledky vycházející ze slovníku Jungmannova. Daná lexikální jednotka může být v Příručním slovníku doložena buď jako zastaralá, nebo jako okrajová, nebo není doložena vůbec. Za zastaralá pokládáme zde slova označená v Příručním slovníku jako zast., poněk. zast., arch., poněk. arch., označená křížkem. Za okrajová pokládáme slova, u nichž je poznámka o příslušnosti k odbornému názvosloví (práv., les., geol...), zkratka kniž., řidč., lid., dial..., hvězdička. (O okraji slovní zásoby mluví též Vincent Blanár, Zo slovenskej historickej lexikológie, s. 242.) Počet těchto možností se však zdvojnásobuje, poněvadž je vždy třeba se tázat, zda do uvedené skupiny patří daná lexikální jednotka vůbec, nebo jen v našem, tj. obrozeném významu, doloženém v rozbírané ukázce. Tento počet se však ještě ztrojnásobí tím, že každou lexikální jednotku (její významový odstín) vyhledáváme ve slovníku Jungmannově; zde je buď doložena jako předobrozená, nebo jako obrozená, nebo není zaznamenána vůbec. Tím získáme celkem 18 skupin. Počet lexikálních jednotek, jež k nim patří, je patrný z tabulky, jež je uvedena níže; abychom zabránili roztržitosti, uvádíme i celkové součty. Výsledky z ukázky z Purkyně jsou přepočteny na předpokládaný úsek 4000 slov.

	Jg nová		Jg ø		Jg stará		Celkem	I = slova označená v Příručním slovníku jako zastaralá
	1	2	3	4	5	6		
P 1818	5	—	—	2	22	20	27+22=49	
Š 1818	7	1	2	3	27	20	36+24=60	
P 1835,38	5	8	4	5	25	28	34+41=75	
Š 1835,38	5	5	4	7	9	35	18+47=65	
P 1854	6	9	5	1	13	27	24+37=61	
Š 1852	3	2	7	4	27	30	37+36=73	
Purk. 1851	4	—	2	—	10	6	16+6=22	

P 1818	3	—	2	3	10	1	15 + 4 = 19	
Š 1818	6	1	—	2	12	2	18 + 5 = 23	
P 1835,38	2	5	1	—	9	3	12 + 8 = 20	II = slova
Š 1835,38	2	2	2	3	6	7	10 + 12 = 22	« okrajová »
P 1854	1	1	1	—	2	1	4 + 2 = 6	
Š 1852	2	2	4	3	2	5	8 + 10 = 18	
Purk. 1851	2	—	—	—	2	2	4 + 2 = 6	
P 1818	5	3	12	6	5	5	22 + 14 = 36	
Š 1818	6	2	11	10	5	5	22 + 17 = 39	
P 1835,38	1	—	6	7	2	2	8 + 9 = 17	III = slova v Pří-
Š 1835,38	2	2	2	6	3	4	5 + 10 = 15	ručním slovníku
P 1854	1	—	3	2	3	1	6 + 3 = 9	nedoložená
Š 1852	2	—	10	7	4	3	14 + 10 = 24	
Purk. 1851	—	—	2	4	2	—	4 + 4 = 8	

Vysvětlivky. Čísla udávají počet lexikálních jednotek patřících do dané skupiny, nikoli počet slov vůbec. První číslo ve sloupci vyjadřuje počet lexikálních jednotek v podobě slova, druhé číslo v podobě významového odstínu. P=Palacký, Purk.=Purkyně, Š=Šafařík. Datování následuje za zkratkou (značkou). Jg nová=lexikální jednotky označené v Jungmannově slovníku jako obrozenské, Jg \emptyset =lexikální jednotky v Jungmannově slovníku nedoložené, Jg stará=lexikální jednotky označené v Jungmannově slovníku jako předobrozenské a staré. Číslování sloupců má význam pouze orientační; umožňuje totiž stručnou charakteristiku příkladů uváděných za touto tabulkou a jejich zařazení.

Příklady

Počátkové českého básnictví

1) neslýchalý III/1: Nebylo by potřebí sedmnáctiletého zkušení, tak pracného, že se pro zpytování češtiny Čechie opusiti a až do Finnie, *neslýchalé* hláholů českých, běžeti musilo. 14.

2) pořád I/6: Tím pak ale — potichu pravě — všecky ty přízvuchné hrady *pořád* se řítí: poněvadž ne na pevném a veskrz jistém základu vystavěni byli. 15.

3) znatný I/1: Ba kdyby to zsilení hlasu v češtině tak *znatné* bylo, mohli-li bychom našich poctivých Staročechů takovou nejemností sluchu nařekati... 15.

4) skladný I/2: V předmětích u prostranství se nacházejících, u př. obrazích, nechť je třeba jak *skladné* součástek jejich složení, rytmu není... 36.

5) svinutý III/4: Ve slabikách, a jmenovitě v samohláskách, *svinuté* vězí momenty časové. 39.

6) šeptot II/1: Ustavičná jednota lahodí sice uchu, nevadí však, nýbrž unavuje duši, a dřímotu na ni přivádí, jako *šeptot* potůčka. 37. Autorem ukázek 1-3 je Palacký, 4-6 Šafařík.

Časopis českého museum 1835 a 1838

7) břímě I/5: Tu tedy [matka] složivši dítě, odnesla sobě poprve plné *břímě* stříbra. 121.

8) dějepravný I/1: P. Kuzmány šťastněji pohybuje se v lyrice nežli v básnění *dějepravném*. 123.

9) mocnost I/6: kterak ale to možné bylo, že... tento... pán [Rožmberk] tak podstatných, základních a počátečních věcí nevěděl, jakový jsou počet a *mocnost* soudců, i počet zasedání jich... 35; 433.

10) sada I/2: To tedy ještě předělej p. Erben a oprav spolu některé *sady* prosaické i nesprávné (ku př. str. 134 « co to asi musí býti » aj.). 122.

11) starodějinný III/3: A budiž tomu, že o složení a počátku desk zemských v zemi České, jakožto věci *starodějinné*, naučení [Rožmberk] potřeboval. 433.

12) stranný II/5: Takéť otázka... o původu staroslovanské cyrilské řeči a literatury zde dle našeho úsudku stanovně a konečně rozhodnuta jest, takže napotom již jen *stranná* podjatost ji ještě v pochybnost bráti může. 120.

13) světoborec II/1: Kterak oni [Slované] mezi Skythy,

Sarmaty, Kelty, Germány, Huny a jinými podobnými *světoborci* odjakživa veliké krajiny zaujímati... mohli... 119.

14) poslužitelný I/5: V přílohách od str. 131 nacházejí se listiny a jiné písemnosti, k objasnění dotčeného předmětu *poslužitelné*. 115.

15) poštovský I/5: Nedíme nic o pořádném vycházení Srbských novin, jenž tohoto roku již u c. kr. *poštovských* ouřadův objednat se mohou. 105.

16) potahmo I/1: Předpojaté idey spisovatele na některých místech, n. p. *potahmo* na Litvu a Bělorus, ku pochýlení od pouhé historické pravdy pobídl. 112.

17) průvodnictví II/1: Pročež i my zde neváháme se... za *průvodnictvím* výborného Niebuhra odvážným krokem probrati se až k samým čistým pramenům, ke svědectvím soudobých spisovatelů. 35; 21.

18) rozjímání I/4: Vetkal on [autor] totižto zprávu o staroruských svátcích a obřadech v obšírná *rozjímání* o podobných svátcích a obřadech u jiných národův. 115.

19) ukazatel I/6: Nedostává se ještě k ní [sbírce listin] *ukazatele* jmen, kterýž, jak doslýcháme, buď tuto dobu se tiskne, buď již i vyšel. 109.

20) záhadčivý III/1: Kritické rozebrání básni o pluku Igorově [Maksimovičovo], zdáním našim to nejlepší, co posavad o duchu a slohu té *záhadčivé* básně psáno. 116.

21) zanášeti se I/6: Sbíráním a spořádáním ilyrských národních písní... již od několika let *zanáší* se p. Stanko Vraz. 103.

Doklady, kde je uvedena pouze stránka, jsou z ČČM 1838, kde je před číslicí udávající stránku číslo 35, jde o doklad z ČČM 1835. Autorem ukázek 7-13 je Palacký, 14-21 Šafařík.

Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě
Dílu I částka 2, 1854

22) potah I/2: Zahraničné *potahy* této tak obmezené říše k mocnostem sousedním měly do sebe zvláštní povahu. 222.

23) příležitost I/6: Užívali [němečtí císařové] každé *příležitě* doby k osobování sobě vrchprávi nade státy blízkými i dalekými. 223.

24) rozkrajení III/3: *Rozkrajení* zajisté, čili rozdělení země na kraje, bývalo v ohledu politickém a válečném... někdy sice stejné, někdy ale také rozdílné. 238.

25) vrchmoc I/3: To však [rozdělení země na knížecí úděly] dalo se již bez ujmy jednoty státní a *vrchmocí* panovníka 229.

26) zpytatel I/5: Podrobné však líčení celého ústrojí vlády... ani tuším za úsilím *zpytatelův* sebesnažnějším bude moci podařiti se kdy ouplně. 238.

Časopis českého museum 1852, svazek 1, (Šafařík)

27) anobrž I/3: [Čeština] nesprávností, *anobrž* nekázaností a bezuzdností v tvoření, ohýbání a vázání slov... klopotem se kazí. 117.

28) nedospěch III/3: Avšak ani tehdaž, pro *nedospěch*, k sestavení a najevo vynesení výsledků [porad o skloňování cizích jmen v češtině] nedošlo. 116.

29) podjít se něčeho III/5: Obšírnost předmětův a zevrubní odměr času nedovolily komisi *podjít se* hned tehdaž té práce. 116.

30) přirovnávání II/4: *Přirovnávání* jiných nářečí může [při stanovení pravidel o skloňování cizích slov] býti jen vedlejší pomůckou. 117.

31) úd I/6: Bývalí *údové* té komisi, pánové F.L. Čelakovský... 116.

32) vyvinutí I/3: Mnět se zdá, že na tom stupni *vyvinutí*, na kterémž náš jazyk stojí, povinnost naše... jest... 116.

Časopis českého museum 1851, svazek 1, Purkyně

33) poněkudní I/1: Kdybychom pro větší zevrubnost ustanoviti chtěli podle statistických dat *poněkudní* počet těch, kteří písmo latinské... 42.

34) znamenitě I/6: Aniž dá se očekávati, že se kdy na tuto stranu [ruské písmo do zemí užívajících latinky] *znamenitě* rozšířilo. 43.

Vysvětlení. Číslo za heslem (římská a arabská číslice) znamená druh příkladu podle tabulky na s. 41-42. Číslice za příkladem označuje stránku díla, odkud je doklad citován.

D) Obrozenská slovní spojení a sousloví

Při rozboru obrozenských odborných textů nelze přehlédnout různá slovní spojení a sousloví. Práce s nimi je však namnoze ještě obtížnější než s jednotlivými slovy, jež se v našich ukázkách vyskytují. Slovní spojení a sousloví nalézaná v obrozenských textech vytvářejí skupinu hodně různorodou, mající dosti neostré přechody k pouhým skladebním dvojicím. Proto také statistické zpracování musíme brát s rezervou. Zjišťovat jejich původ není vždy snadné. U některých je to zřejmé (např. U mne není pochyby-vliv ruštiny; domněnka na nejistotě zavěšena jest-vliv staré češtiny), jinde se však sotva dostaneme za hranici dohadů. Nejednou může jít o slovní spojení více nebo méně individuální. Také hodnocení z hlediska Příručního slovníku jazyka českého je složitější než u jednotlivých slov. Rozpaky vznikají zejména tehdy, když Příruční slovník zaznamenává slovní spojení blízké našemu, ne však slovní spojení takové, jaké je v naší ukázce: *vzít v úvahu-vzít v uvážení* PS nezaznamenává, *vzít podezření-vzít převahu* v PS nenalézáme atp. Na druhé straně PS zaznamenává někdy bez poznámky i taková spojení, která dnes pociťujeme jako zřejmě

zastarávající: *brát v pochybnost, položit proti něčemu odpor, z úmyslu udělat* aj. Aby byl zachován jednotný postup, taková spojení zde nezaznamenáváme.

Chtěli bychom zdůraznit, že význam následujícího výkladu spatřujeme v roztřídění sousloví a v uvádění příkladů; statistické hodnocení pokládáme za méně důležité

Materiál je zpracován podle týchž metodických zásad jako první část této kapitoly. Slovní spojení a sousloví jsou hodnocena podle Příručního slovníku, nevyhledáváme je však již ve slovníku Jungmannově, poněvadž výsledky by zde byly neucelené. Zdrojem příkladů jsou tytéž ukázky jako v první části tohoto oddílu (s. 39); všechny však byly upraveny na jednotnou délku 3000 grafických slov. Ukázky z r. 1818 zůstávají tedy beze změny. Rozsah dalších ukázek byl omezen takto: Palacký 1835-38: 211 *Známo jest* - 213 *osazeny byly*, (ČČM 1835), 117 *Ačkoli* - 120 *bude*, 121 *Druhý* - 123 *dějpravném* (ČČM 1838). Šafařík 1838: 102 *Literní zprávy* - 114 *a způsob*. Palacký 1854: 217 *Ve třech* - 236 *v tomto pořádku*. (Dějiny národu českého v Čechách a v Moravě. Dílu I částka 2.) Šafařík 1852: 81 *Známoť jest* - 85 *Francie*, 87 *Písmo drobné* - 94 *písmem připsána*. (ČČM 1852.) Purkyně 1851: 41 *V ohledu* - 52 *v pozdějších letech*. (Zde byla původní ukázka naopak rozšířena o dalších 1000 grafických slov.)

Číselné poměry vystihuje tabulka, která je uvedena níže. První sloupec obsahuje počet všech dokladů, druhý počet případů v Příručním slovníku nezaznamenaných, třetí počet případů označených v Příručním slovníku jako zastaralé (viz s. 41), čtvrtý počet případů «okrajových» (viz s. 41). V ukázce Š znamená 7+1, že 1 doklad nemá v Příručním slovníku doložen náš význam.

P 1818	6	5	1	—
Š 1818	5	5	—	—
P 1835/38	10	10	—	—
Š 1838	6	4	2	—
P 1854	5	1	3	1
Š 1852	10	7+1	2	—
Purk. 1851	2	1	—	1

Vývojový rytmus a celkové výsledky připomínají první část této kapitoly: v období 1818 není mezi Palackým a

Šafaříkem podstatných rozdílů, v období 1852-54 se jeví Šafařík jako konzervativnější než Palacký. Purkyně je autor nejmodernější.

Obrozená slovní spojení a sousloví třídíme takto:

1) Typ *sloveso + skladební substantivum* (jako předmět nebo příslovečné určení):

a) substantivum v pádu prostém,

b) substantivum v pádu předložkovém.

2) Typ *sloveso + skladební substantivum* (jako předmět) + *adjektivum* (jako doplněk).

3) Typ *substantivum + adjektivum* (jako přívlastek).

4) Několik rozptýlených typů jiných.

Nejběžnější je typ 1, ojedinělý je typ 2. U typu 1 má zřetelnou převahu skupina b nad a.

Příklady

Typ 1 a

Mlčením také opominouti nemohu té přenáramné neurčitosti... P 1818,30. [Badatelé] s p. Šafaříkem se snesou, až jen ke zpytování těchto věcí, mimo podobná všestranná i hluboká studia, i tutěž nepodjatou, upřímnou a skromnou *mysl přiloží*. P 1838, 118... aniž o vzniku a rozšíření cyrilského písma... z oumyslu *řeč činí* míním. Š 1852, 81. Také polština jí [diakritické soustavy] užívá, jenže ne dosti důsledně, když i složeným známkám ještě *přístupu nechala*. Purk. 1851, 45.

Typ 1 b

Jen to Tobě *na pozor přivedu*, kde přízvuk ten leží. P 1818, 16. Dokládáme se úsudku a uznání všech slovanských zpytatelů, *s pravdou-li* či *s nepravdou sme* ve předpovídání svém *se obešli*. P 1837, 117. Počátky uvozování latinského písma mezi Slovany *pouštím* zde naschvál *s oka*. Š 1852, 81. Domněnka o vzniku a zárodku písmen [hlaholských] ještě i teď *na nejistotě zavěšena jest*. Š 1852, 84.

Typ 2

Tak málokdo z výtečnějších a dospělejších beletristů českých *oučastna se činí díla* tohoto [almanachu Vesna]. P 1838, 121. Na nové toto... podniknutí [vydání časopisu] *pozorný činíme milovníky* národu našeho. Š 1838, 103.

Typ 3

Idea celé báchorky jest ta, že dobré matky poklad největší jest dítě; a *stroj dějový* pronáší ji tím způsobem, že matka, když více zlata nežli dítěte hledí, jedno i druhé tratí. P 1838, 122. Za příčinou idey té měl celý *obor zemský* spravován býti z Říma mečem duchovním i hmotným. P 1854, 223.

Typ 4

Neníť u mne pochyby, že... Š 1852, 91.

E) Závěry

1) Počet lexikálních jednotek doložených v rozbíraných ukázkách a označených Příručním slovníkem jako zastaralé (viz s. 41) u obou autorů v období 1835-38 ve srovnání s r. 1818 zřetelně stoupl; u Palackého je tento vzestup zřetelnější než u Šafaříka. V následujícím období (1852-54) počet takových lexikálních jednotek u Palackého klesá, u Šafaříka však naopak znatelně stoupá. Šafařík se tedy jeví r. 1852 jako konzervativnější než Palacký. V ukázce z Purkyně (1851) je však lexikálních jednotek tohoto druhu méně než u Palackého nebo dokonce u Šafaříka. Purkyně je tedy v tomto směru autor velmi moderní.

Dostí časté jsou případy, kdy zastaralé pouze daný význam uvedeného slova, nikoli však slovo (lexikální jednotka) samo ve všech svých významech.

Hlavním zdrojem zastaralých slov (jejich významů) jsou předobrozené prvky obrozené slovní zásoby (viz tabulku na s. 41). Naproti tomu slova vzniklá v obrozené době zastaralá málo. (Viz též s. 21.) To souvisí nepochybně se vztahem našich obrozenců ke starší a staré literatuře: pokládajíce ji za vzor, uváděli do vlastních prací z její slovní zásoby i to, co dnes

již pociťujeme jako zastaralé (a co možná již zastarávalo nebo zastaralo už i v době obrozenské).

2) Poměry u té skupiny lexikálních jednotek, které zde souhrnně označujeme jako okrajová (viz s. 41), jsou poněkud jiné než u slov zastaralých:

a) Lexikálních jednotek tohoto druhu je podstatně méně než lexikálních jednotek uvedených v bodě 1.

b) Rozdíl mezi obdobími 1818 a 1835 je malý, a nelze proto z něho tvořit závěry.

c) V období 1852-54 je slov tohoto druhu u Palackého přibližně třikrát méně než u Šafaříka; jejich počet je zhruba stejný jako v ukázce z Purkyně z r. 1851.

3) Velmi zřetelné a jednoznačné jsou vývojové tendence u slov v moderní češtině nedoložených.

a) U Palackého se počet lexikálních jednotek tohoto druhu postupně zmenšuje; rozdíly mezi jednotlivými obdobími jsou tak veliké, že se nedá uvažovat o náhodě. V období 1854 je počet těchto lexikálních jednotek prakticky týž jako v ukázce z Purkyně z r. 1851.

b) U Šafaříka pozorujeme v období 1818-1835 zhruba touž vývojovou tendenci jako u Palackého, a to i co do její intenzity. Avšak rozbor ukázek z r. 1852 ukazuje, že zde počet lexikálních jednotek nedoložených v Příručním slovníku nápadně stoupá. Šafařík se jeví z dnešního hlediska jako konzervativnější než Palacký.

c) Hlavním zdrojem lexikálních jednotek v Příručním slovníku nedoložených nejsou slova označovaná v Jungmannově slovníku jako předobrozenská, nýbrž skupina slov v Jungmannově slovníku nezaznamenaných. Zdá se, že jde o obrozenské individuální neologismy.

d) Početností lexikálních jednotek je tato skupina (tj. slov v moderní češtině již nedoložených) přibližně mezi skupinou probíranou v odstavci 1 a mezi skupinou rozbíranou v odstavci 2.

e) Konzervativnost Šafaříkova a postupná modernizace textu Palackého může souviset s jejich účastí na národním životě. Šafařík žil řadu let v Novém Sadu, tedy mimo oblast češtiny, a jeho styk se společenským vývojem nedosáhl intenzity u Palackého. Bez zajímavosti není ani citát z úvodu k Šafaříkovu článku « O skloňování jmen cizojazyčných » v ČČM 26, 1852, svazek 1, s. 117: « Potřeba hledání k tomu dobrých cest a prostředkův (k zachování « ústrojně ohebnosti ») nikdy snad nebyla větší, nežli teď, kdežto čeština s jedné strany do škol a úřadův vždy více a více se uvozuje, s druhé pak strany nesprávností, anobř nekázaností a bezuzdností v tvoření, ohýbání a vázání slov, jakouž v nejedněch novějších spisech, časopisech a novinách s bolestí znamenáme, vždy více a více, a to klopotem se kazí. Kdo zde zlému vstříic vycházeti může, nepomíjej. » Možná, že právě to, co Šafařík označoval jako « kažení češtiny », byl onen další vývoj « v tvoření, ohýbání a vázání slov », jehož proudění zůstával Šafařík do jisté míry stranou. Určitá uzavřenost a izolovanost souvisela jistě i s jeho povahou a životními zkušenostmi. — V předmluvě k Německo-českému slovníku vědeckého názvosloví (1853) se Šafařík přimlouvá za návrat ke stavu správnému teoreticky, i když jde o věci již vžitě a běžné. Zdůrazňuje, že je třeba « přetrvovati scestný zvyk » a dodává: « Pročež hledme, co se z koleje vymklo, zase do koleje navrátiti. » (S. XIII.) Naproti tomu Šafaříkovo stanovisko k pravopisné reformě bylo jednoznačně pokrokové, jak je patrné z předmluvy k Slovanskému národopisu datované 1842, s. IX a X. — Ve třicátých letech minulého století zastával Šafařík názor, že je třeba přihlížet především k lidové řeči. To vyplývá zřetelně z jeho dopisu Janu Kollárovi, datovaného 1.3.1826: « Milý příteli, buďte přesvědčen, že jestli národnosti pomoci chceme, dolu, k národu a řeči jak jest, ne k aetheru a jeho hloubem pohlédati máme. » (Citováno z ČČM 1874, s. 68.) Tak si můžeme vysvětlit, proč nalzáme v období 1835-38 v ukázkách ze Šafaříka méně zastaralých slov než u Palackého. (Viz výše bod 1.)

Vztah Fr. Palackého k vývoji slovní zásoby byl jiný. Neztotožňoval se s těmi, kdo « chystali literaturu pouze a čistě prstonárodní » a přitom hleděli « ke stavu řeči na počátku XVII. století jako ke vzoru », ani s těmi, kdo nové kulturní proudění a nové vědecké názory « počali tlumočiti národu slovy nově

utvořenými, a protož často nerozuměnými». (ČČM 11, 1837: 4-5.) Palackému šlo o nastoupení jistého «středoceští» v tomto směru (s. 5). Tuto snahu Palackého výstižně charakterizuje Jaromír Bělič ve své stati *Zásady Palackého v otázkách jazykové kultury* (sborník *Tři studie o Palackém* uspořádaný Fr. Kutnarem a vydaný r. 1949 Palackého universitou v Olomouci): V otázkách spisovného lexika bojoval Palacký na dvě fronty; na jedné hájil nutnost obohacování slovníku, na druhé však varoval před neologistickými výstřelky a dbal na jazykovou správnost. (S. 212.)

5) Menší význam mají obrozenská slovní spojení a souloví. Avšak i jejich hojnost výskytu potvrzuje poměrnou konzervativnost Šafaříkovu a značnou jazykovou modernost J. E. Purkyně.

V. PŘÍSPĚVEK K POZNÁNÍ PŘÍČIN ZMĚN V OBROZENSKÉ SLOVNÍ ZÁSOBĚ

A) Úvodní výklad

Tento oddíl souvisí s tématem naší rozpravy pouze volně. Jeho cílem je přinést některé poznatky, které by pomáhaly osvětlit příčiny změn v obrozenské slovní zásobě a tím ovšem i ve slovní zásobě Fr. Palackého a P. J. Šafaříka. Zdůrazňujeme, že jde pouze o příspěvek k dokonalejšímu poznání příčin změn v obrozenské slovní zásobě. Metoda, kterou jsme zvolili, ani rozsah tohoto oddílu nedovolují práci s bohatým materiálem. (Ale ani několikanásobné rozšíření zkoumané materiálové základy by ještě nedovolilo zobecnění závěrů.) Přesto však se zdá, že intenzivní rozbor i několika příkladů může přinést zajímavé a podnětné poznatky. «Mikroskopické» studium přesně vymezených lexikálních úseků nám pomůže vytvořit si alespoň částečnou představu o tom, jak se ve zcela určitých případech v podrobnostech uplatňovali činitelé, o jejichž působení máme dosud představu jen obecnou (směr společenského vývoje, růst slovní zásoby, omezování nežádoucí synonymnosti, slovtvorné vztahy atp.).

K rozboru jsme vybrali tři lexikální úseky mající vztah k ukázkám z Palackého a Šafaříka a tím i k obrozenskému odbornému stylu vůbec, totiž soubor lexikálního vyjádření pojmů, které dnes označujeme slovy *badatel*, *ústava* a *věta*.

B) Metodické zásady

Prvním metodickým požadavkem je nalézt všechny slovníkové prostředky, které měli obrozenci v období 1770-1854 k dispozici pro vyjádření určitého pojmu.

Druhým požadavkem je zjištění stáří všech dokladů, a to i významových změn.

Třetím požadavkem je utvořit si přibližnou představu o frekvenci jednotlivých dokladů, neboť důležité je, nejen kdy se určité slovo poprvé vyskytuje, ale i kdy se začíná opravdu vžívat, po případě šlo-li pouze o slovo sporadické atp. Možnost vytvořit si představu o frekvenci je poměrně omezená, neboť nelze jinak postupovat než opírat se o množství lístkových dokladů v archívu Příručního slovníku jazyka českého. Nemá proto smysl počítat přesně, kolik dokladů na dané slovo (význam) je tam doloženo. K určitějším závěrům lze dospět jen tam, kde jsou rozdíly v zastoupení opravdu hodně nápadné.

Jak jsme naznačili, neocenitelným zdrojem materiálu je excerpce archívu Příručního slovníku jazyka českého (ÚJČ). Citované doklady jsou vzaty odtud. Velký význam pro naši práci měl však i Jungmannův Slovník česko-německý. Některé jeho nedostatky souvisící s jeho zpracováním (menší rozsah excerpce, nedůsledné vysvětlování zkratk, v některých případech neúplnost v zaznamenávání významů aj.) se v jednotlivostech projevují dosti nepříjemně, celkově jsou však vyváženy jinými, kladnými stránkami tohoto díla.

Takto shromážděný a sémanticky i chronologicky roztríděný materiál sledujeme až do r. 1854 a snažíme se nalézt příčiny, které měly vliv na vývoj v daném lexikálním úseku. Jsme si vědomi toho, že některé závěry jsou spíše pravděpodobné než jisté.

Připomínáme, že následující výklady jsou hodně zestručněny a že mnoho ze získaného materiálu musilo být vypuštěno, aby se práce nadměrně nerozrostla.

C) Rozbor materiálu

1. Badatel

a) Synonyma v obrozenské češtině: badač, badatel, pátratel, učenec, učený, vědec, zkoumatel, zpytatel, zpytovatel. Sporadicky se ještě vyskytují uměník, vyzkoumatel, zkoumač, zpytec. Jordan, Konečný a Franta Šumavský uvádějí ještě jiná synonyma (důmyslník, vyšetřitel, vyšetřovatel, zvědač aj.), ale podle materiálu ÚJČ se těchto slov neužívalo v našem významu.

b) Synonyma v moderní češtině: badatel, vědec, (výzkumník); učenec (poněk. zast.), učený (zast.), zkoumatel (řidč.), zpytatel (zast.), zpytovatel (+), zkoumač (*), zpytec (*). V závorkách citujeme hodnocení v Příručním slovníku jazyka českého. Není-li za slovem uvedena žádná poznámka, znamená to, že je Příruční slovník zaznamenává bez poznámky. Obrozenská slova zde neuvedená nejsou v Příručním slovníku vůbec uvedena, nebo není zaznamenán obrozenský význam.

c) Vývoj do moderní češtiny: Zachovala se slova badatel, vědec. Nově vzniklo výzkumník, částečně synonymní s vědec a badatel. Během vývoje vůbec zanikla badač, uměník, vyzkoumatel. Slovo pátratel pozbylo významu «badatel». Ostatní slova různým způsobem zastarala, nebo se stala složkami okrajové části moderní české slovní zásoby.

d) Příklady. Za citátem je uveden letopočet. Je-li více dokladů, jsou seřazeny chronologicky. Příklady sporadických dokladů neuvádíme.

Badatel: Nejučenějším mužům a velice zběhým *badatelům* v starobylostech poštěstilo se vypátrati počátek... Čelakovský, 1832. Do r. 1848 má toto slovo v ÚJČ pouze 2 doklady (1832, 1840), běžnější je přibližně až po r. 1880.

Badač: *Badač* dějů otčiny. Čechoslav, 1831. Usilování tisícera učených *badačův*... Šafřík, 1840.

Pátratel: Srdečná díka buď vysoce učenému a neunavnému *pátrateli* a zkoumateli vlastenských starožitností. Sedláček, 1821.

Učený: Řekněte vy *učení*, když se umění vašeho kdo ujímá, kterému nerozumí, zdali on mnohonásobně nezavádí a sám sebe neošidí. Khun, 1780.

Učenec: Kdož to vyřkl: zdaž vlastenec čili Uher? nebo Němec? Starých Čechů ne? *učenec*? Jenž si jazyk náš osobil, by si všecko spíš podrobil? Stach, 1805.

Zkoumatel: Henke, královský španihelský *zkoumatel* přirozenosti, jenž se teď na učené cestě do Ameriky nachází...Schönfeldské císařsko-královské pražské noviny, 1790. V tomto (Vydrově) zimou ztuhlém těle pěkný oheň bydlíval, v této lepence duch *zkoumatele* nesmrtný myslíval. Jungmann, 1808.

Zpytatel: Dobrovský, kterýž bedlivý věcí vlastenských je

zpytatel. K. H. Thám, 1783. Je jistá rosa, která medovice se jmenuje, o které pojítí *zpytatelé* přirozených věcí se nesrovnávají. F. J. Tomsa, 1787. Zanechme staré příběhy země české učeným *zpytatelům*. Prvotiny, 1814.

Vědec: Snadno bylo velikému *vědci* tomuto (Deguignesovi) čerpati ze všech pramenů čínských. ČČM, 1834. Nevalné naděje do pomoci vaší (vlastenců) chováme, když vy kupř. na místě dobrého a již přijatého slova *věda*, *vědec*, vědecký špatné a i od vás samých neschválené umění, uměnický nám předce navrhujete. ČČM, 1834. - Do r. 1848 má však toto slovo v archívu ÚJČ pouze 6 dokladů; všechny se významem shodují s dnešním slovem *vědec*. Netvoří skladební dvojici s neshodným přívlastkem, teprve r. 1850 je u Klácela doloženo «*vědec minulosti*». Slovo se asi dosti špatně vžívalo; Erben (1853) doporučuje spíše «*znalec*»: Ve staroslovanském přichází slovo *vědec*, t. kdo něco ví nebo zná, v naší nové češtině *znalec*.

Závěry

1) Pro význam «*vědec, badatel*» měli naši obrozenci v nejstarší době k dispozici slova *učenec*, *učený*, *zkoumatel*, *zpytatel*, *zpytovatel*. *Zkoumatel* a *zpytatel* (*zpytovatel*) vytvářela ve valné většině případů sousloví označující badatele v určitém oboru, v určitém vědeckém odvětví (*zkoumatel starožitností*, *zpytatel věcí přirozených*). Nešlo-li o označení vědeckého oboru, v němž badatel pracoval, nýbrž spíše o výraz označující osobu zabývající se vědou, užívalo se častěji slov *učenec*, nebo *učený*. Tak tomu bylo přibližně do r. 1820.

2) Tento stav však nevyhovoval společenskému a jazykovému vývoji v 1. pol. 19. století.

a) Zintenzivňující se vědecký život a stále pronikající snaha používat češtiny jako vědeckého jazyka vedly ke vzniku slova *věda* (první doklad vůbec je k r. 1819, bezpečně k r. 1820). Toto slovo se ujalo téměř ihned a rychle se rozšířilo.

b) Brzy vznikla i potřeba pojmenovat osobu, která se soustavně vědou zabývá. Z uvedených čtyř slov (*učenec*, *učený*,

zkoumatel, *zpytatel*, popř. *zpytovatel*) nevyhovovalo ani jedno úplně.

U slov *zkoumatel* a *zpytatel* se příliš zřetelně pociťoval vztah k slovesům *zkoumati* a *zpytovat*. Vědecký pracovník musí nejen rozbírat a pozorovat skutečnost (zkoumat a zpytovat), má též získané poznatky třídit, docházet k určitým závěrům, srovnávat výsledky vlastní práce s prací jiných atp. Jistě se zde uplatnila i ta důležitá okolnost, že význam «*vědecky bádát*» ustupoval u slovesa «*zpytovat*» počínaje asi polovinou čtyřicátých let minulého století nápadně do pozadí a zastarával. Je možné i to, že slovo *zpytatel* bylo u většiny obrozenců spojeno vlivem Kralické bible s biblickým významem (Bůh, *zpytatel srdcí*), a to jistě omezovalo vhodnost užití tohoto slova v moderním významu. Byla zde však ještě jiná, závažnější závada. *Zpytatel* a *zkoumatel* byla velmi často řídícími členy sousloví (*zpytatel častěji než zkoumatel*); označovala vědeckého pracovníka určitého oboru. Ale pro význam «*vědecký pracovník vůbec*» byla počátkem let třicátých k dispozici již dvě nová slova: *vědec* (1834) a *badatel* (1832). Pro vědecké pracovníky určité specializace začaly však vznikat jednoslovné názvy domácí: *přírodník* (1820), *přírodopisec* (1820, 1817?), *zeměpisec* (1821, 1817?), *lučebník* (1821), *přírodokumec* (1822), *přírodozpytatel* (1825), *mluvozpytec* 1834, *slovozpytec* 1836 aj. Tím byl ale význam sousloví «*zpytatel, zkoumatel*+*vědecký obor*» postupně obsazován těmito novotvory, někdy však i staršími cizími názvy: *historik* 1780, *fyzik* 1798, *chimik* 1799 aj. (Adjektivum *chimický* jsem však našel v tisku už z r. 1684: Kalendář... od Michala Krygnera filosofie a medicíny doktora chymického etc.) Možná, že se zde uplatnil i rozdíl věcný: byl zajisté rozdíl mezi *zkoumatelem* (*zpytatelem*) stol. 18. a *badatelem* (*vědcem*) poloviny 19. století.

Slovo *učenec* bylo příliš zatíženo tehdy zcela živým významem *učedník, žák*; tento význam byl u tohoto slova mnohem častější než *učenec*. Význam *učenec* byl však běžný. Substantivizované adjektivum *učený* mohlo působit potíže slovotvorné; jeho ústup uspořádalo i odeznění ruského vlivu v pozdějším obrozenském vývoji, i když slovo *učený* samo je předobrozenské, jak dosvědčuje Jungmann. Na zřetelné zmírnění slavizující tendence u Jungmanna upozorňuje Jedlička (Josef Jungmann, s. 89).

c) Tyto nedostatky mělo odstranit slovo *pátratel* (1821), vzniklé -jak se zdá-nikoli bez vlivu něm. Forscher. Avšak ani toto slovo nebylo to pravé: jeho vztah k slovesu *pátrati* byl příliš silný, a nevystihlo proto přesně význam *vědec*, neboť zde nejde o pouhé pátrání po nových poznatcích. Proto byla obrozenecká slovní zásoba obohacena o další dvě slova, *vědec* a *badatel*.

Slovo *vědec* bylo utvořeno nejspíše podle něm. Wissenschaftler; toto slovo je doloženo v Campově slovníku ve svazku z r. 1811, ne však ve slovníku Adelungově. Před vznikem slova Wissenschaftler se v němčině užívalo substantiva Gelehrter. Výhodou těchto nových slov (*vědec*, *badatel*) byl zřetelný slovo-tvorný vztah k substantivu *věda* a k slovesu *bádati*. (Podstatné jméno slovesné *bádání* jsem v tomto významu našel již v Kroku 1823, díl I, částka IV, s. 158.) Obě slova však pronikala do slovníku jen pomalu, neboť musila postupně vytlačovat zastarávající slova a konkurovat slovům módním. (Viz výše výklad o slově *vědec*.) Význam slova *vědec* nebyl poměrně dlouho přesně chápán. Tak např. ještě Vocel je r. 1868 spojoval i s *věštec*, *vates*. (Pravěk 253; doklad v ÚJČ.)

2. Ústava

a) Synonyma v obrozenecké češtině: konstituce, ústava; řád zemský, ustanovení (zemské), zřízení zemské. Sporadicky se ještě vyskytuje *ustav*.

b) Synonyma v moderní češtině: konstituce; ústava (částečně); zřízení zemské.

c) Vývoj do moderní češtiny: zanikla sousloví řád zemský, ustanovení zemské; obrozeneckého významu pozbylo slovo *ustav*.

d) Příklady:

Konstituce: Jemný rozdíl mezi významem «základní zákon, který stanoví společenské a spávní zřízení státu» a významem «druh státního politického zřízení, při němž hlava státu je vázána spolupůsobením voleného zastupitelstva» není u našich

dokladů vždy dosti zřetelný, tj. nelze vždy s určitostí říci, kdy jde o zřízení a kdy o základní zákon takového politického zřízení. [Jednali], aby dekréty, jenž měly být základ k nové *konstituci*, potlačili a vniveč uvedli. Krameriusovy c.k. vlastenské noviny, 1793. Toliko Baselský kanton spokojen jest, aby *konstituci* jeho podle oněno francouzské se změnila. Tamtéž, 1798. Přisahám, že *konstituci* a zákony zachovávatí budu. Pražské noviny, 1831. Zajímavý je doklad z Palackého článku *Co jest konstituce?* (Pražské noviny z 6. 4. 1848.) Svědčí o tom, že konstituce a ústava zemská byla synonyma a že znamenala druh státního zřízení: Konstituce (aneb po česku mluvě: ústava zemská) jest takové právo a zřízení zemské, podle kteréhož panovník neb mocnár jakýkoli neustanovuje zákony zemské sám toliko s ministry a ouředníky svými, ale povinen jest ve všech důležitějších věcech, týkajících se všeobecného práva i pořádku v zemi, slyšeti nejprve žádost a vůli celého národa a šetřiti jí.

Ústava. Regiment jeden se zbouřil, přinutil královnu regimentku Christinu k přijetí a prohlášení *oustavy* od r. 1812. Hronka, 1836. Nová srbská *oustava* čili konstituce. Název Tomíčkovy stati z r. 1840. Kolem r. 1848 dávají někteří autoři zřejmě přednost slovu konstituce. Ve významu *zřízení zemské*, *vládní systém* má naše slovo doklady již k r. 1830, ve významu *ustanovení* už k r. 1773.

O dvojznačnosti slova *ústava* máme zajímavé svědectví v Herrmannově povídce, jejíž děj se odehrává na začátku sedmdesátých let minulého století. (Vládní rada Dederer nechce dovolit, aby herci přednášeli verše, v nichž se mluví o *ústavě*.) «Jen čtěte, co mluví Brutus dále: Tuť genius a nástroje smrtelné na radě bývají, a člověka pak *ústava*, co malé království, stav snáší vzpoury... Vidíte: *ústava*, malé království?» «Ale račte dovoliti, pane vládní rado, ujal se slova Anýž (tj.jeden z vyjednavců), «vždyť vše to je řečeno obrazně! *Ústava* člověka-míněn tu lidský organismus.» «Ano, ano,» usmíval se pan rada. «Já vím! Ale jak řeknete *ústava*-je to naše *ústava*, víte, všecko obecnstvo bude rozuměti rakouskou *ústavu*-a jak řeknete vzpoura a malé království-máte strašnou demonstraci!» Ignát Herrmann, Proč pan vládní rada Dederer propustil «Julia Césara» bez škrtů. (Jde o Douchův překlad z r. 1859.)

Řád zemský: Ve Prusích a Slezsku *zemský řád* pruský zákonem jest. ČČM 1830.

Ustanovení zemské: Já [král francouzský] přijímám toto *ustanovení zemské* (tuto konstituci) a přísahám, že podlé něho řídit a chovati se chci. Palkovič, 1814.

Zřízení zemské: [K dvorskému slohu] počísti písemnosti vlády občanům, k. p. sněmovní řády, práva a *zřízení zemská*. Jungmann, 1820.

Jsme si vědomi toho, že význam sousloví řád zemský a zřízení zemské není zcela jednoznačný.

Závěry

1. Pro význam konstituce (tj. druh politického zřízení) měli naši obrozenci k dispozici slova *konstituce*, *ustava* (*ústava*), *ustav* (sporadicky) a sousloví *řád zemský*, *ustanovení zemské* a *zřízení zemské*. Poněvadž konstituční zřízení a základní zákon takového společenského a správního řízení spolu těsně souvisí, význam se zde snadno metonymicky posunul; to však mnohdy ztěžuje přesné rozlišení obou významů.

2. Hlavním lexikálním prostředkem k vyjádření pojmu «konstituce» byla slova *konstituce* a *ústava* (*ustava*). Avšak mezi těmito dvěma slovy je, jestliže označují druh společenského zřízení nebo jeho základní zákon (uvedená slova měla ještě jiné významy), rozdíl nejen časový, ale i pokud se týče hojnosti výskytu. *Konstituce* je mnohem starší. (První doklad v našem významu z r. 1793, kdežto *ústava* až k r. 1830.) *Konstituce* má daleko více dokladů než *ústava*, a to i z doby po r. 1830; to jistě souvisí se značnou jednoznačností slova *konstituce* a s poměrnou mnohoznačností slova *ústava*. *Konstituce* měla kromě toho oporu v něm. *Konstitution*.

Uvedená sousloví se vyskytují celkem málo, z nich relativně často *zřízení zemské*. Jejich společnou vadou byla významová nevyhraněnost a potíže slovotvorné.

3. Slovo *konstituce* postupně, zejména však působením událostí z r. 1848, tíhlo k významu «politické zřízení», kdežto *ústava* k významu «základní zákon». Význam «ústava» u slova *konstituce* je dnes knižní (viz *Slovník spisovného jazyka českého*.)

4. Sémantický vývoj slova *ústava* je možno načrtnout asi takto:

a) Nejstarší význam byl «to, co bylo ustanoveno, ustanovení». (S tím zřejmě souvisí i stč. *ustav-testamentum*.)

b) Tento původní význam poskytoval rozmanité vývojové možnosti:

aa) Do popředí mohla ještě více vystoupit představa normovanosti a sémantický vývoj pak směřoval k významu «soubor obecných životních norem a zvyklostí» a odtud pak zúžením k *zemskému zřízení*, ke *konstituci* a *ústavě* v dnešním významu. Tento směr nakonec převládl.

bb) Ustanovení tvořila určitou soustavu, systém. Zvítězila-li představa systému nad věcí samou, nabylo slovo *ústava* významu «organismus, struktura, složení, soubor orgánů». (*Ustava* nejmenší žížaly převyšuje již daleko pochopení mé. Neděle, 1813. Účinky [síry] na *ustavu* kožní mocně dráždí. Krok, 1821.) Další vývoj k zobecnění významu «soustava, systém vůbec» byl však zastaven vznikem slova *soustava*. (Nejstarší doklady: Často bych se procházel [za jasné noci] v osamělém radostném rozjímání libosvorné *soustavy* světa. Hanka, 1819. *Soustava*, System, Marek 1820.) Toto slovo se pak rychle šířilo a dosáhlo veliké frekvence.

cc) Vývoj mohl směřovat i k označení toho, co ustanovením vzniklo (dnešní *ústav*, institut, instituce). Tato možnost se však uskutečnila pouze nepatrně (2 doklady z r. 1821 a 1822), protože se už r. 1815 objevuje v obrozenském slovníku slovo *ústav* v našem významu: [Péči o to máme, abychom] i také *ustav* náhradu ohněm svedené škody pojišťující navždycky založili. Prvotiny, 1815. Kinský, profesor na filosofickém *ústavu* v Brně. Jungmann, 1820. Abstraktní význam, tj. to, co bylo ustanoveno, ustaveno, je doložen již k r. 1813: Všickni, kteřížto zasláním svých prací *ustavu* tomuto [tj. vydávání Prvotin] napomáhati budou, dostanou patnácte zlatých odměnou. Prvotiny, 1813.

5. V 1. pol. 19. stol. dochází tedy k zajímavému lexikálnímu vývoji. Vedle sebe existovala slova *ústav*, *ústava*, *soustav*, *soustava*. Všechna označovala též systém, jenže různou měrou: nejčastěji *soustava*, méně často *soustav*; dokladů je asi o polovinu méně než u slova *soustava*, avšak ve srovnání s *ústavou* a *ústavem* hodně. Nejméně dokladů ve významu systém má *ústava* a *ústav*. *Ústava* získala postupně význam konstituce a pozbývala své mnohoznačnosti. *Konstituce* ve významu základní zákon je v moderní češtině knižní. Slovo *ústav* nabylo moderního významu *ústav* (1815), *soustava* měla od samého začátku (1819-1820) zřetelný a velmi frekventovaný význam systém. *Soustav* jako forma bez významu (rozdělily se oň *soustava* a *tělesná konstituce*) zanikl.

3. Věta

a) Synonyma v obrozenské češtině: *propověd*, *propovědění*, *propovídka*, *průpověd*, *sada*, *věta*. Jen sporadicky je doložena *průpovídka*.

b) Synonyma v moderní češtině: *věta*; *sada* (zast.).

c) Vývoj do moderní češtiny: zachovala se *věta*, zastarala *sada*, v našem významu zanikly *propověd*, *propovědění*, *průpověd*, *průpovídka*.

d) Příklady:

Propověd (*propověd*): Zapotřebí se nám vidělo, abychom hned v návěští vysvětlili, co by skrže *propověd*, pokud ona k pronešení rozsudku slouží, rozuměti se mohlo. Kniha methodní, 1777. Přestáno na tom, aby slova a řady slov čili *propovědi* dle logického smyslu byly odděleny. Šafařík, 1851.

Propovědění: [Slovesa přechodná mají u sebe akusativ] Vymiň 1. všecka *propovědění* zapírající, tj. taková, v nichž se klade ne, ani, aniž etc. Chládek, 1795. - Význam *věta* se u tohoto substantiva vyskytuje zřídka a ani v uvedeném dokladu není naprosto nesporný.

Propovídka: *Propovídka* jest krátká řeč mající dokonalý

smysl. Více takových *propovídek*, z nichžto jedné bez druhých nelze porozuměti, slove *periodus* neb obsah. Slabikář, 1775.

Průpověd: Puňktík stojí na konci dokonalé *průpovědi* neb *periodu*. Orthographie česká, 1793. V gramatické terminologii 1. třetiny 19. stol. velmi časté.

Sada: Z ohledu toho zasluhuje snažnost p. překladatele uvážena býti, ano každá *sada* veskrz s podobnou odměřeností, jádrností a sličností v jazyk český převedena a jako by přelita, jak se v původním nalézá jazyku. Poutník slov., 1826.

Věta: První doklad na toto slovo je z r. 1844, sémanticky však ne zcela zřetelný: Helvet, Helvetia našim zdáním to, co Holoveta, Holvet, das Alpenland, od hole die Alpen a koncovy vat, viat, vět... Sem patří i pols. po-wiat, povět, *věta*, tj. vlast, panství, kraj. J. Kollár, Kázně. Druhý doklad je z r. 1849 a má význam *teze*: Každý muž u vlády, jenž pravdu *věty* této [že idea národnosti je ve státě nejmocnější] se tajit anebo dokonce ji zapíratí by chtěl, vězel by v osudném omylu. Palacký, Národní noviny. Význam «*věta* jako gramatický termín» je zřetelně doložen k r. 1853: Užívané posud *sada*, byvši otrocky podlé německého Satz utvořeno, nesrovnávalo se ani s věcí samou, ani s duchem jazyka českého, i přijato za to *věta*. (J. V. Vlasák, Krátká mluvnice a pravopis jazyka českého.) *Věta* pak rychle proniká do gramatické terminologie: r. 1853 tohoto názvu užívá též Slav. Tomíček v České mluvnici nově vzdělané (ačkoliv r. 1850 v České mluvnici má ještě termín *sada*), Pravidla pravopisu z r. 1856, Vichterle r. 1862 (Stručná mluvnice česká...), Zikmund ve své Skladbě jazyka českého 1863 aj. K r. 1857 je doložen u slova *věta* i význam *poučka*, k r. 1864 *hudební věta* (v obou případech za starší *sada* nebo vedle něho).

Závěry

a) Od samého počátku obrození jsou pro význam *věta* doložena slova *propověd*, *propovídka* a *průpověd*. Teprve r. 1826 (možná už 1820) se objevuje *sada* a až r. 1853 (nebo jen několik málo let předtím) *věta*. *Propovídka* však přibližně po r. 1812 mizí; z dvojice *propověd* (*propověd*) - *průpověd* nabývá u obrozenských gramatiků větší obliby *průpověd* (*průpověd*). Tak je

např. u Hanky 1822, Pařízka 1831, Polehradského 1849, Hanky 1849 (vedle *sada*).

b) Slova *propověd*, *propovídka*, *průpovídka* znamenala původně «to, co bylo proneseno, výrok» a v užším smyslu «proslulý výrok» atp.: Hrozná, však pravdivá *propověd* jest Kazatele božího: Neví člověk... Muška, 8 sv. dní, 1772. Bůh jest můj štít, buď heslo vaše, a svatá Barbora má pomoc, buď *propovídka* vaše [horníků]. Puchmajer, 1809. Poněvadž se takové proslulé výroky nejednou týkaly různých životních zkušeností, mravů atp. a poněvadž byly patrně dosti často citovány, lze si snadno představit, že významový vývoj hladce pokročil k významu «mravní zásada, mravní poučka, přísloví». To nám potvrzuje i současník: Takové *propovídky* přišly vůbec za přísloví. Rulík, 1798. Poněvadž některé průpovídky bývaly více nebo méně vtipné, přeneslo se toto pojmenování i na vtipné vyprávění, vtipné říkanky, ba i na anekdoty: Přimichovaly se [do hovoru] veselé *průpovídky*. Rozličnosti, 1827. Tato báseň obsahuje sebrané *propovídky* aneb anekdoty. Jungmann, 1825. Tento nový význam se však vyskytuje převážně u slov *propovídka* a *průpovídka*, kdežto *propověd* a *průpověd* se této sémantické změny téměř nezúčastnily. Jejich význam byl užší a intelektuálnější.

Vyšší intelektuálnost a užší význam slov *propověd* a *průpověd* umožnily jim udržet si i terminologický význam, totiž «věta ve významu gramatickém». (Je zajímavé, že právě slovo *propovídka* tohoto terminologického rázu kolem r. 1812 pozbývá a že se u slova *průpovídka* objevuje pouze sporadicky.)

Sémanticky méně zatížená *průpovídka* nabývá po r. 1820 dalšího významu (fráze, úsloví), kdežto u slova *průpověd*, které mělo ve srovnání se slovem *průpovídka* navíc častý význam «věta ve významu gramatickém», se tento význam objevuje pouze několikrát, a to jen na krátkou dobu (1821-1827).

c) Když bylo třeba terminologicky odlišit tezi od výroku, nebylo žádné z uvedených slov k tomuto účelu vhodné, neboť význam «výrok» s ostatními významovými odstíny byl u nich příliš silný a živý. Bylo proto utvořeno nové slovo, *sada* (1820), ne bez vlivu něm. Satz a jeho významů. Toto slovo, sémanticky

jednoznačné, rychle nabylo příbuzných intelektuálních významů, jistě i působením česky psané vědy (tj. významů «teze, věta, poučka»).

d) Slovo *sada* inklinovalo však spíše k terminologii logické, jak tomu nasvědčuje i Jungmannův slovník. Toto slovo neumožňovalo vždy rychlé a přesné rozlišení mezi větou jako termínem gramatickým a mezi tezí. O významové nevyhraněnosti tohoto slova svědčí i to, že bylo někdy blíže určováno různými přívlastky, s nimiž pak tvořilo více nebo méně terminologizovaná sousloví: *sada základní* 1822, *poučná* 1822, *matematická* 1829, *propovědná* 1831. (Poslední dvě sousloví jsou vzácná, ostatní dosti běžná.) Kromě toho se zde nepříznivě uplatnil i kalkový ráz tohoto termínu (viz výše poznámku Vlasákovu). Na tento nedostatek upozornil i Šafařík v Německo-českém slovníku vědeckého názvosloví (1853) u hesla enunciatio: Das buchstäblich dem deutschen Satz nachgebildete neuböhmische *sada* kann deshalb nicht gebilligt werden, weil man im Böhmischen und überhaupt im Slavischen nicht sagen kann *saditi* für: behaupten, aussagen, wie im Deutschen, z. B. wir wollen setzen, daß... (dejme tomu, že...).

e) To vedlo ke vzniku slova *věta*, z počátku-jak se zdá spíše s významem «teze», velmi brzy však též s významem «věta ve významu gramatickém» a s dalšími významovými odstíny. Přijetím slova *věta* byl způsoben postupný zánik tohoto významu u slova *propověd* a *průpověd* a zastarání tohoto významu u slova *sada*. V 2. pol. 19. stol. zastaraly i některé jiné významy slova *sada* (teze, hudební věta aj.).

D) Výsledky rozboru

Na slovníkový vývoj v uvedených ukázkách měli vliv tito činitelé:

1. Změna v hodnocení daného úseku skutečnosti

Potřeba pojmenovat skutečnost jinak viděnou nebo hodnocenou (společensky nebo vědecky) dávala podnět ke vzniku nového slova. Příklady: *pátratel*, *badatel*, *vědec*, *sada*, *věta*.

2. Sémantické vztahy jiné než polysémické

a) Nově vzniklé slovo může zabránit rozvoji jednoho významového odstínu slova jiného; tento rozvoj byl v možnostech onoho slova, ale realizoval se jen omezeně. Příklad: *ústava-systém-ústav*.

b) Slovo, jehož význam byl plně přejat jiným slovem, zaniká (*soustav*), nebo zastarává (*zpytatel*), nebo zastarává a zároveň se uvolní pro jiný význam (*sada*). To se týká i sousloví (*zpytatel věcí přirozených, zřízení zemské*).

3. Slovo tvorné poměry

Projevují se jednak vztahem k základnímu slovu (a), jednak odvozovacími možnostmi daného slova (b).

a) Vztah k slovnímu základu (základnímu slovu). Slovo je vázáno k základnímu slovu formálně i sémanticky; významový vztah k základnímu slovu (slovnímu základu) je zvláště zřetelný u podstatných jmen dějových a u jmen činitelských, neboť tam má slovesný prvek důležitou úlohu. V našem materiálu se to projevilo u slov *zpytatel, zkoumatel, pátratel* a *badatel*. U prvních tří substantiv byl pocítován vztah k ději, který plně nevystihoval činnost osob označených uvedenými podstatnými jmény; u posledního z nich se naopak tento vztah projevil příznivě, neboť zde byla shoda mezi činností vyjadřovanou základním slovesem (*bádat*) a činností, která se přisuzuje osobě označované odvozeným substantivem (*badatel*).

b) Odvozovací možnosti. Některá slova (např. substantivizovaná adjektiva) a některá sousloví působí potíže při tvoření adjektiv; proto (ale též z jiných příčin) dal vývoj přednost slovům jiným, u nichž byla cesta k odvozování, zejména k tvoření příponami, schůdnější. Příklad: *učený, zřízení zemské*.

4. Puristické tendence

a) Slovo nevhodně tvořené (kalk) je nahrazeno slovem vyhovujícím; přitom se mohou uplatnit i zřetele jiné. Příklad: *sada*.

b) Vedle staršího cizího slova (zpravidla jde o více nebo méně přizpůsobené mezinárodní slovo původu latinského, řeckého nebo řecko-latinského) vznikne působením puristických tendencí slovo domácí, někdy se takové cizí slovo nahradí různě upraveným přejatým slovem slovanského původu. Zde bývají poměry složitější. Nové slovo může v jazyce existovat vedle staršího (neslovanského) názvu, nebo nahradí starší cizí slovo, nebo se neujme a dříve nebo později zanikne, zastarává, nebo přejde k okrajovým vrstvám moderní slovní zásoby. Vedle snah puristických se mnohdy uplatňují zároveň i momenty jiné. Příklad: označení badatelů podle oboru.

5. Omezování synonymnosti

Překotné, někdy hodně individualistické a chaotické tvoření slov v době obrozenské obohatilo sice znatelně slovní zásobu, časem se však začalo pocítovat jako přítěž a překážka pro jazykovou praxi.

Synonymnost pokládá Jedlička (Josef Jungmann, s. 76) za «základní rys Jungmannovy terminologie». Její příčinou podle jeho názoru je, že «snaha po vytvoření chybějících výrazových prostředků vyústila v jejich nadbytečnost». Synonymnost terminologie chápe Jedlička do jisté míry jako dobový znak a vykládá jej jednak počátečností a nehotovostí terminologie, jednak působením některých průvodních tendencí (buditelské, puristické, slavizující, výběrové) a odporem k předčasné normalizaci terminologie. (S. 82.) Týž autor upozorňuje i na omezování synonymnosti v obrozenské Jungmannově terminologii, ale zároveň na pohyb a obohacování odborných názvů v 1. pol. 19. stol. (S. 89, 90.) Omezování synonymnosti se v našem materiálu projevuje hodně nápadně, rovněž i snaha po «obnovování terminologie» (s. 90). Dosti časté jsou případy, kdy se po delší nebo kratší přestávce objeví slovo zcela nové (viz např. názvy pro badatele a větu). Jde zde o jakési vlnění v obrozenské slovní zásobě, synonymnost se omezí a opět zvýší vznikem nového slova, avšak celkový výsledek tohoto pohybu zřetelně potvrzuje tendenci k omezování synonymnosti.

V jednotlivostech mohou být příčiny omezování synonymnosti rozmanité:

a) Zánik synonymnosti může být způsoben existencí slov zcela souznačných, vzájemně nijak neodlišených. Příklad: synonyma k *dobročinný* (viz s. 69).

b) Zpřesňující se vědecké myšlení a jeho nové poznatky vyžadují někdy i přesnější, jednoznačnější slovní vyjádření. Obdobně to platí i o změně společenského hodnocení některých částí skutečnosti kolem nás a vztahů mezi nimi. Jestliže se pak stane člen synonymní dvojice, trojice atp. tím slovem, kterého určité vědecké odvětví nebo společnost vůbec právě potřebuje, ruší se a omezuje synonymnost automaticky, neboť dané slovo již není plně synonymní. To bývá ještě podtrženo zastaráním nebo zánikem členů bývalé synonymní řady, u termínů s tím bývá někdy spojena jejich determinologizace. Příklad: *průpověď*.

c) Na omezování synonymnosti má vliv i tendence omezovat mnohoznačnost, tedy významové zatížení slova. Zanikne-li (zastará) jeden z významových odstínů daného slova, ochudí se tím jedna ze synonymních řad, jíž je dané slovo členem, o jeden článek. Příklad: *zkoumatel*.

d) Na omezování synonymnosti termínů mělo nepochybně vliv i postupné zavádění češtiny do škol vyšších typů; přílišná synonymnost termínů byla a je při školním vyučování nevhodná a škodlivá. Na to upozornil sám Šafařík k předmluvě k Německo-českému slovníku vědeckého názvosloví (s. III): «Když za těchto posledních let... jazyku českému, nejen co naučnému předmětu, ale i co prostředku vyučování na gymnasiích... prostrannější pole otevřeno, shledána toho potřeba, aby užívání vědeckých názvův z proudu libovolného tvoření a přetvořování, často od jazyka a věci nedosti umělých, pomocí mužův soudných vyňato a do zřízeného řečiště uvedeno bylo.»

e) Omezování synonymnosti souvisí též se slovotvornými možnostmi některého z členů synonymní řady (příklad: *učený*), někdy s původem slova (příklad: *sada*), s celkovým směrem významových změn (příklad: *věta*-tendence k terminologizaci a k jednoznačnosti) atp.

Naše poznatky týkající se omezování synonymnosti se celkem shodují s tezemi Filipcovými, uvedenými na s. 304-310 jeho práce (Filipce, Česká synonyma).

Omezování synonymnosti znamenalo nepochybně kvantitativní ochuzení slovníku, alespoň dočasné. Ukážeme si to ještě na několika příkladech. (Pro stručnost zaznamenáváme jen synonyma bez dokladů. Za každým synonymem je uvedeno datum nejstaršího dokladu (z doby obrozenské, nikoli stáří absolutní) podle materiálu ÚJČ a hodnocení v Příručním slovníku. PS \emptyset znamená, že slovo není vůbec, nebo ne v našem významu v Příručním slovníku doloženo. Není-li za slovem žádná poznámka, znamená to, že je Příruční slovník rovněž zaznamenává bez poznámky.)

Tak např. pro význam *přírodopisec* měli naši obrozenci k dispozici nejméně 9 jednoslovných synonym: přírodopisec 1820, přírodozkumec 1822 PS*, přírodozpytatel 1825 PS \emptyset , přírodník 1820 PS +, přírodovědec 1825, přírodoznanec 1822 PS \emptyset , přírodoznanec 1831 PS +, přírodozpytec 1832 a přírodoznanec 1839 PS*. Franta Šumavský (1851) uvádí ještě přírodohledec, toto slovo není však v ÚJČ doloženo. Vývoj do moderní češtiny je zcela zřetelný: z 9 obrozenských synonym (o jejichž stylistickém hodnocení v obrozenském slovníku ovšem nic nevíme) se zachovala jako bezpříznaková složka moderní slovní zásoby 3, zastarala, nebo k okrajovým složkám přešla 4, zanikla 2.

Pro význam *vědecky zkoumat* měli naši obrozenci k dispozici nejméně 5 synonym: zkoumat 1772, šetřit 1780 PS \emptyset , zpytovat 1787 PS zast., zpytat 1805 PS \emptyset , bádát 1838. Pojungmannovské slovníky uvádějí ještě jiná synonyma: pátrat, vyhloubat, vyšetřovat, vyzvídat aj., avšak materiál ÚJČ nenasvědčuje tomu, že by se těchto sloves v uvedeném významu v obrozenské době užívalo. Z 5 obrozenských synonym se zachovala jako bezpříznaková složka moderní slovní zásoby 2, zastaralo 1, zanikla 2.

Zvláště nápadný je tento vývoj u adjektiva *dobročinný*. Toto adjektivum ovšem není složkou odborné slovní zásoby, spíše někdy tihne ke stylu uměleckému. A snad právě proto je zde tak velké množství synonym. K vyjádření významu *dobročinný* měli naši obrozenci k dispozici nejméně 18 synonym: dobročinný 1781, lidomilý 1789 PS +, lidomilný 1790 PS +, dobročinnivý 1803 PS \emptyset , (lidomilský 1805 PS \emptyset), milolidský 1812 PS +, blahočinný 1814 PS \emptyset , blahotvorný 1819 PS*, dobrodějný 1819 PS \emptyset (lidomilovný 1822 PS +), lidumilovný 1824 PS*, filantropický 1828, lidumilný 1830, lidumilý 1833 PS*, lidmilovný 1838 PS \emptyset , (blahodějný 1839 PS \emptyset), (lidumilský 1839 PS \emptyset), blahoplný 1847 PS \emptyset . V zá-

vorce jsou slova vyskytující se pouze sporadicky. Vývoj do moderní češtiny: jako bezpříznaková složka slovní zásoby se z 18 (14) synonym zachovala 3, zastaralo nebo k okrajovým složkám přešlo 7 slov, zaniklo 8.

Toto kvantitativní omezení slovníku neznamenal však ochuzení jeho vyjadřovacích schopností a možností. Uvedený vývoj byl projevem snahy po vytríbenosti slovníku, podobně jako omezování mnohoznačnosti. Česká terminologie se později dále obohacovala působením vědeckého a technického vývoje. Proto podle Havránkova zjištění (Havránek, Vývoj, s. 113) -více než 50% hesel zaznamenaných v Příručím slovníku jazyka českého nebo v slovníku Vášově-Trávníčkově nelze nalézt v slovníku Jungmannově, kdežto v ukázce ze Šaldy je takových slov jen 6,5%, eventuálně 8%, v úvodníku v Lidových novinách dokonce jen 4,3%.

6. Omezování mnohoznačnosti

Mnohoznačnost slov se zvláště nepříjemně projevovala v terminologii a u slov, která jsme nazvali obecně vědeckými. Naši obrozenci tyto těžkosti pociťovali a usilovali o nápravu. Zřetelně o tom mluví lékař dr. Staněk: «Co do významů pitevnických, choroboslovných a jiných lékarsko-uměleckých slov, jichž takovou hojnost máme, dobře bylo by uvesti přísnější určitost... Lépe jest co nejurčitější významy voliti a raději nové názvy tvořiti, nežli užívati starých neurčitých a dvojsmyslných, jenž k omylům zavoditi mohou.» Dr. V. Staněk: Babictví, jenž ve prospěch svých krajanek sepsal a vydal Frant. Jan Mošner... ČČM 12, 1838, sv. 1, s. 124. Zajímavý je též výklad Jungmannův u hesla potřebný v III. dílu jeho Slovníku česko-německého: «Recentiores distinguunt nutný et potřebný. Potřebné jest, čehož potřebí, nutné ale, co býti musí. Veteres tamen voci potřebný adquirevere.» V našem materiálu je tendence k omezování nežádoucí mnohoznačnosti dobře patrná (např. *sada, učenec, ústava* aj.).

7. Společenský vývoj

Změny ve slovníku vznikaly nutností pojmenovat novou skutečnost a vztahy v ní (*ústava*), nebo novým hodnocením skutečnosti (*badatel*). Poměrně malá materiálová základna tohoto oddílu nedovoluje, abychom se pokoušeli o složitější závěry tý-

kající se vztahu slovní zásoby a společenského vývoje. (Z jiného hlediska viz o tom na s. 32-35 a násl.) Zdá se však, že i pro náš dosti omezený materiál platí to, co pěkně formuloval Vincent Blanár (Zo slovenskej historickej lexikológie, s. 291): «Zmeny na pláne vecnom nemajú bezprostredné dôsledky na pláne jazykovom. Slovo reaguje na zmeny pomenovanej skutočnosti cez lexikálne vztahy, do ktorých v sémantickom poli vstupuje.» Osvětlit alespoň úzkým paprskem tyto sémantické vztahy a jejich vývojové tendence byl též jeden z úkolů této kapitoly.

Lumír Klimeš

РЕЗЮМЕ

Заметки о развитии чешского словарного запаса в период национального возрождения (в особенности по отношению к языку Палацкого и Шафарика).

Работа посвящена лексическому анализу избранных отрывков из сочинений Ф. Палацкого и П. И. Шафарика, относящихся к 1818 - 1854 гг., и состоит из четырех частей: 1) Элементы словарного состава чешского языка эпохи чешского национального возрождения. 2) Интенсивность обогащения словарного состава и ее связь с ходом чешского национального движения. 3) Модернизация лексики Ф. Палацкого и П. И. Шафарика. 4) Основные черты развития лексики эпохи возрождения и тенденции этого развития.

1) В словарном составе чешского языка эпохи возрождения можно различать: 1) лексику древнечешскую и среднечешскую, 2) лексику «росовскую» (т.е. новообразования В. И. Росы и других пуристов), 3) новообразования эпохи возрождения. Первая из них самая обширная, а вторая представлена слабее других. Так, например, в отрывке из статьи Ф. Палацкого 1835 года представлены приведенные типы соответственно 94,4% - 0,9% - 4,7% всех встречающихся в тексте слов. У отдельных частей речи, однако, представлены новообразования эпохи Возрождения большим количеством примеров: больше всего у существи-

тельных (11,6 - 25,2), меньше всего у глаголов и наречий (2,2% - 10,2%).

К новообразованиям эпохи возрождения в лексике Ф. Палацкого и П. И. Шафарика относятся: слова, образованные по домашним словообразовательным типам (1/3 - 1/2 всех таких новообразований); заимствования из других языков (11% - 20%); слова, возникшие до возрождения, т.е. древнечешские и среднечешские, которые в эпоху возрождения изменили свое значение (5,5% - 11,5%), и некоторые менее существенные другие типы. В нашем материале преобладают в периоды 1818 г. и 1852-54 гг. заимствования из польского, в период же 1835-38 гг. из русского языка; из словацкого языка были заимствованы 3 слова, из сербохорватского не найдено ни одного заимствования.

Обогащение словарного запаса в эпоху возрождения оказалось в основном удачным и продуктивным, так 69,5% всех новообразований эпохи возрождения, имеющих в нашем материале, стало общеупотребительным слоем лексики современного чешского языка. Новообразования этой эпохи, не встречающиеся в современном чешском языке, вышли из употребления еще до 1850 г. Большинство слов, оказавшихся с точки зрения современного чешского языка неподходящими (устарелыми, книжными, вышедшими из употребления), возникло в период 1806-1818 гг.

2) В эпоху возрождения словарный состав чешского языка обогащался более всего в десятилетие 1811-1820, менее всего в двадцатилетие 1781-1801. Большинство литературоведческих терминов и исторических терминов возникло, судя по нашему материалу, в 1804-1818 гг., интенсивный рост общенаучных слов длится приблизительно до 1826 г. Обогащение словарного состава эпохи возрождения в результате переноса значения старых чешских слов и слов «росовских» встречается чаще до 1820 г., чем после этого года. Процесс и интенсивность обогащения лексики чешского языка эпохи возрождения явно зависит от хода чешского национального движения.

3) Слова, не встречающиеся уже в современном чешском языке, начинали выходить из употребления в словаре Палацкого уже в период 1835-38 гг., и позже число таких слов становилось все меньше и меньше; количество слов, считающихся ныне устарелыми, напротив, в период 1852-54 гг. заметно возросло; только в период 1852-1854 гг. оно уменьшилось. Язык П. И. Шафарика представляет иную картину: чем дальше, тем больше встречается слов с сегодняшней точки зрения устарелых. Количество слов, не встречающихся в современном языке, оказывается большим в период 1852, чем в предыдущем периоде. В отрывках, относящихся к 1818 г., количество слов, которые вышли в современном языке из употребления, почти такое же, как у Палацкого (и заметно более значительное, чем в периоды 1835-38 гг. и 1852-54 гг.). Шафарик, следовательно, оказывается в употреблении новообразований эпохи возрождения в период 1852 г. автором более консервативным, чем Палацкий. Для сравнения производится также анализ статьи Пуркине, относящейся к 1851 году, и анализ этот показывает, что с современной точки зрения Пуркине проявляет в подборе новых слов еще больше новаторства, чем Палацкий (не говоря уже о Шафарике).

4) Последняя часть работы посвящена анализу четырех семантических полей (*badatel, ústava, věta, dobročinný*). Автор приходит к заключению, что изменения в семантическом поле происходят под воздействием общественного развития. Влияние общественного развития, однако, не было единственным, так как наряду с ним действуют и другие факторы, как напр. синонимические отношения, другие семантические отношения слова к основе, словообразовательные возможности слова, его происхождение и пр. Важным элементом, влияющим на характер развития чешской лексики эпохи возрождения, является стремление к утонченности, сказывающееся, главным образом, в ограничении омонимии и полисемии.

Zusammenfassung

Ein Beitrag zur Entwicklung des tschechischen Wortschatzes zur Zeit der nationalen Erneuerung (mit besonderer Rücksicht zu den Werken von Fr. Palacký und P. J. Šafařík)

I. Die Bestandteile des Wortschatzes von Palacký und Šafařík.

Palackýs und Šafaříks Wortschatz besteht — wie der Wortschatz zur Zeit der tschechischen nationalen Erneuerung überhaupt — aus drei Hauptbestandteilen: aus den altschechischen Wörtern (älter als 1620), aus den Wörtern, die aus dem Zeitabschnitt 1620-1770 stammen, und aus solchen, deren Herkunft in der Zeit der nationalen Erneuerung (nach dem Jahr 1770) zu suchen ist. In der letzten Gruppe kann man weiter drei Teile unterscheiden:

- 1) Wörter, die neu gebildet wurden;
- 2) Wörter, die aus verschiedenen slawischen Sprachen übernommen wurden;
- 3) Wörter, deren Bedeutung umgewandelt wurde.

Diese Verhältnisse im tschechischen Wortschatz zur Zeit der nationalen Erneuerung sind allerdings bekannt. Bisher wurde aber nicht genau festgestellt, wie häufig diese Bestandteile sind. Zu diesem Ziel kann nur eine ausführliche Analyse von genau begrenzten Textabschnitten aus der Zeit der nationalen Erneuerung führen. Bei jedem Wort muss sein Alter und seine Herkunft festgestellt werden. Wenn die Texte ziemlich lang sind (in unserem Fall 6.000 Wörter aus Palackýs und Šafaříks Werken), kann man zu einer Antwort auf die oben gegebenen Fragen gelangen,

obwohl zu bedenken ist, dass sie unbeschränkt nur für die analysierten Texte gilt. Der stärkste Bestandteil des Wortschatzes ist der altschechische (94,4%), die schwächste Gruppe sind die aus der Zeit 1620-1770 stammenden Wörter (0,9%). Die zur Zeit der nationalen Erneuerung gehörenden Wörter betragen 4,7%. Der Anteil dieser letzten Gruppe an den einzelnen Wortarten war aber ziemlich verschieden; der grösste war bei den Hauptwörtern (11-25%), der kleinste bei den Zeitwörtern und Adverbien (2-10%).

Aus den zur Zeit der nationalen Erneuerung stammenden Wörtern wurde ungefähr ein Drittel bis eine Hälfte gebildet, 11-20% wurden aus slawischen Sprachen übernommen (fast ausschliesslich aus dem Polnischen und Russischen) und 5-11% haben ihre ursprüngliche Bedeutung geändert.

Die Bereicherung des Wortschatzes zur Zeit der nationalen Erneuerung kann als glücklich und fruchtbar betrachtet werden, da sich 70% der zu jener Zeit entstandenen Wörter als normaler Bestandteil des gleichzeitigen, modernen tschechischen Wortschatzes behauptet hat.

II. Die Bereicherung des Wortschatzes zur Zeit der nationalen Erneuerung.

Wenn man bei jedem aus der Zeit der nationalen Erneuerung stammenden Wort seinen ersten und ältesten Beleg findet und diese Belege zeitgemäss aneinanderreicht, dann kommt man zu einem interessanten Ergebnis: bei allen 4 Abschnitten (2 aus Palackýs, 2 aus Šafaříks Werken) ist die Zeit 1810-1818 die reichste an ältesten Belegen, dagegen das Jahrzehnt 1791-1800 die ärmste. Die Bereicherung des Wortschatzes unserer Abschnitte war also in der Zeit 1810-1818 die grösste, im Jahrzehnt 1791-1800 die kleinste.

III. Die Modernisation des Wortschatzes von Palacký und Šafařík.

Jedes Wort, das in Palackýs und Šafaříks Werken vorkommt, hat in der weiteren Entwicklung des tschechischen Wortschatzes aus dem 19. Jahrhundert bis zur modernen Zeit sein eigenes Schicksal. Manche Wörter haben sich überhaupt nicht behauptet, man-

che Wörter haben ihre ursprüngliche Bedeutung verloren oder geändert, manche kommen heute nur selten vor usw. Im Gegenteil gibt es natürlich auch solche Wörter, welche heute dieselbe Bedeutung haben, wie in der ersten Hälfte des 19. Jahrhunderts, und ungefähr ebenso oft vorkommen. Manche Wörter haben also — im Vergleich mit den Verhältnissen aus der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts — ihre Position im modernen tschechischen Wortschatz geändert. Auf welche Art und Weise dies geschehen ist, kann man ganz objektiv nur im akademischen Wörterbuch (*Příruční slovník jazyka českého*) feststellen. Wenn z.B. ein Wort in diesem Wörterbuch nicht zu finden ist, dann bedeutet es, dass es in dem modernen tschechischen Wortschatz zurückgetreten ist. Manche Wörter sind im akademischen Wörterbuch als volkstümlich, selten, archaisch usw. bezeichnet; diese Bezeichnung deutet auch ihre Position im modernen Wortschatz an. Auf diese Art und Weise lässt sich ganz genau feststellen, wie sich Palackýs und Šafaříks Wortschatz modernisierte. Es ist notwendig, drei ziemlich lange Abschnitte (je 8.000 Wörter), zwischen denen grössere Zeitabstände bestehen (1818, 1835, 1852-54), zu analysieren, d.h. jedes Wort aus diesen Abschnitten muss im akademischen Wörterbuch (*Příruční slovník*) gefunden und seine Position im modernen Tschechisch festgestellt werden. Das Ergebnis lässt sich mathematisch zum Ausdruck bringen (Tafel auf S. 41). Šafaříks Wortschatz ist im Vergleich mit dem von Palacký konservativ.

Palacký kann in dieser Hinsicht als ziemlich modern betrachtet werden, aber nicht so modern wie J. E. Purkyně. Die meisten der im modernen tschechischen Wortschatz nicht vorkommenden Wörter gehören zu Neologismen der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts. Dagegen die heutzutage veralteten und archaischen Wörter gehören zum mitteltschechischen und altschechischen Bestandteil des Wortschatzes der 1. Hälfte des 19. Jahrhunderts.

IV. Über die Ursachen der Änderungen des Wortschatzes zur Zeit der nationalen Erneuerung.

Die Gründe der Änderungen des Wortschatzes zur Zeit der nationalen Erneuerung sind im allgemeinen bekannt (der Einfluss der historischen und gesellschaftlichen Entwicklung auf die Vermehrung des Wortschatzes, die Beschränkung der Synonymität,

die Beziehungen der neugebildeten Wörter zu verwandten Wörtern usw.). Das Ziel dieser Kapitel ist es, auf drei konkreten Beispielen die Ursachen der Änderungen des Wortschatzes ausführlich zu untersuchen. (Es handelt sich um die Entwicklung der Benennungssysteme für die Begriffe Wissenschaftler, Konstitution, Satz.) Die Ursachen, welche die Entwicklung dieser beschränkten, «mikroskopischen» Abschnitte des Wortschatzes beeinflusst haben, sind mannigfaltig und ihre Wirkung ist ziemlich kompliziert und aneinander gebunden. In unserem Material haben sich folgende Entwicklungsursachen geltend gemacht:

1) Die gesellschaftliche Forderung, eine neue Benennung zu schaffen, oder die geänderte gesellschaftliche Würdigung eines Abschnittes der Wirklichkeit geltend zu machen (S. 57).

2) Semantische Beziehungen zwischen einzelnen Wörtern des betreffenden Benennungssystems. So z.B., wenn die Entwicklung der Wissenschaft ein neues, genaueres Wort (einen besseren Terminus) fordert. Wenn ein solches Wort entsteht, dann ist es nicht ohne Folgen im betreffenden Benennungssystem: das bisher benützte Wort verliert eine von seinen Bedeutungen, oder (wenn es eindeutig ist), geht es teils zugrunde, teils kann seine Form, nun bedeutungslos, eine andere Bedeutung annehmen (S. 62). Dadurch wird aber automatisch die Vieldeutigkeit und Synonymität beschränkt.

3) Die Fähigkeit des Wortes neue Wörter zu bilden spielt auch eine grosse Rolle. Solche Wörter, von denen man neue Wörter, insbesondere Beiwörter, ableiten kann, haben bessere Aussichten ein dauerhaftes Mitglied des Wortschatzes zu werden (S. 60).

4) Puristische Tendenzen scheinen in unserem Material nicht zu stark zu sein. Am deutlichsten kommen sie zum Ausdruck bei dem Wort «sada», welches nach dem deutschen «Satz» gebildet wurde (S. 63).

5) Dagegen die Beschränkung der Synonymität und der Vieldeutigkeit kommt in unserem Material sehr oft vor. Die Gründe dieser Tendenz sind verschieden: allzu grosse Menge

von Termini (Fachausdrücken) und grössere Gefahr möglichen Missverständnisses (S. 70, b), das Eindringen der tschechischen Sprache in höhere Schulen und damit verbundene Notwendigkeit eines einheitlichen und deutlichen Benennungssystems (S. 68, d), sowie die allgemeine Bestrebung nach Pünktlichkeit, Stabilität und Vervollkommung des Wortschatzes.

Lumír Klimeš

VII. SEZNAM ZKRATEK

AČ = Archív český
 ČCH = Český časopis historický
 ČČM = Časopis českého museum
 NRĚ = Naše řeč
 ÚJČ = Ústav pro jazyk český ČSAV v Praze

VIII. POUŽITÁ LITERATURA

1. Bechyňová V. - Hauptová Z., *Korespondence Pavla Josefa Šafaříka s Františkem Palackým*. Praha, 1961.
2. Bělič J., *Sedm kapitol o češtině*. Praha, 1955.
3. Bělič J., *Zásady Palackého v otázkách jazykové kultury*. = In: *Tři studie o Palackém*. Olomouc, 1949, s. 166-237.
4. Bernolák A., *Slovár slovenski česko-latinsko-ňemecko-uherski...* Budae, 1825-27.
5. Blanár V., *Zo slovenskej historickej lexikológie*. Bratislava, 1961.
6. Campe J. H., *Wörterbuch der Deutschen Sprache*. 1807-1811.
7. Daľ VI., *Tolkovij slovar' živago velikorusskago jazyka*. S. - Peterburg - Moskva, 1880-1882.
8. Dobrovský J., *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. Praha, 1802, 1821.
9. Filipec J., *Česká synonyma z hlediska stylistiky a lexikologie*. Praha, 1961.
10. Gebauer J., *Slovník staročeský*. Praha, 1903, 1909.
11. Grepl M., *Vývoj spisovné češtiny za obrození a jazyková theorie*. = In: *Sborník prací filosofické fakulty brněnské university, ročník VII-1958, řada jazykovědná A 6 (1958)*. Brno, 1958, s. 74-87.
12. Grimm J. - Grimm W., *Deutsches Wörterbuch*. Lipsko, od r. 1854.
13. Havránek B., *Vývoj spisovného jazyka českého*. = In: *Československá vlastivěda, řada II*. Praha, 1936, s. 1-144.
14. Heym J., *Vollständiges Russisch-Deutsches Wörterbuch...* Riga, 1801.
15. Holub J. - Kopečný Fr., *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha, 1952.
16. Iveković Fr. - Broz I., *Rječnik hrvatskoga jezika*. Záhřeb, 1901.
17. Jedlička Al., *Josef Jungmann a obrozená terminologie literárně vědná a lingvistická*. Praha, 1949.
18. Jordan J. P., *Ouplný slovníček českého i německého jazyka*. Lipsko, 1847.
19. Jungmann J., *Slovník česko-německý*. Praha, 1834-39.
20. Kiparski V., *Über Neologismen im Tschechischen*. = «Slavia» 10, 1931: 700-717.
21. Konečný J. N., *Ouplný kapesní slovník čechoslovanského a německého jazyka*. Díl německo-čechoslovanský. Vídeň, 1845.

22. Kropfius Fr. X., *Index locuples latinarum dictionum...* Praha, 1753.
23. Kutnar Fr., *Přehled dějin Československa v epoše feudalismu*. Učební texty vysokých škol. Praha, 1957.
24. Linde S. B., *Słownik języka polskiego*. 1. vyd. 1807-1814, 2. vyd. 1854-1860.
25. Machek V., *Etymologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha, 1957.
26. Meillet A., *De l'unité slave*. - «Revue des études slaves», 1, 1921, 7-14.
27. Palkovič J., *Böhmisch-deutsch-lateinisches Wörterbuch...* A-N Praha, 1820; O-Ž Bratislava, 1821.
28. Rosa J. V., *Thesaurus linguae bohemicae*.
29. Říha O., *Hospodářský a sociálně-politický vývoj Československa 1790-1945*. Praha, 1949.
30. Sreznevskij I. I., *Materialy dlja Slovarja drevnerusskogo jazyka*. Moskva, 1958.
31. Stefanović V., *Srpski rječnik*. Vídeň, 1818.
32. Šafařík P. J., *Německo-český slovník vědeckého názvosloví*. Praha, 1853.
33. Šumavský Franta J., *Deutsch-böhmisches Wörterbuch*. Praha, 1844-46.
34. Šumavský Franta J., *Česko-německý slovník*. Praha, 1851.
35. Thám K. I., *Neuestes ausführliches und vollständiges böhmisch-deutsches synonymisch-phraseologisches Nazionallexikon oder Wörterbuch...* Praha, 1805.
36. Tomsa F. J., *Vollständiges Wörterbuch der böhmisch-deutsch-und lateinischen Sprache*. Praha, 1791.
37. Unbegaun B., *Le calque dans les languages littéraires*. - «Revue des études slaves», 12, 1932, 19-48.
38. z Veleslavína Daniel Adam, *Nomenclator quadrilinguis...* Praha, 1598.
39. z Veleslavína Daniel Adam, *Sylva quadrilinguis...* Praha, 1598.
40. Vusín K., *Lexicon Tripartitum*. Praha, 1742-46.
41. Vydra K., *Polsko-český slovník*. Praha, 1947.
42. Česko-ruský slovník. Kolektiv autorů za vedení K. Horálka, B. Ilka a L. Kopeckého. Praha, 1958.
43. *Dějiny české literatury II*. Autorský kolektiv. Redaktor svazku Felix Vodička. Praha, 1960.
44. *Přehled československých dějin I (do roku 1848)* These. Příloha Československého časopisu historického 2, 1954, č. 2.
45. *Přehled československých dějin*. Díl I. Do r. 1848. Maketa. Praha, 1958.
46. *Příruční slovník jazyka českého*. Praha, 1935-1957.
47. *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Záhřeb, od r. 1880.
48. *Slovar' cerkovno-slavjanskogo i ruskogo jazyka...* Petrohrad, 1847.
49. *Slovar' sovremennogo ruskogo literaturnogo jazyka*. Sv. 1-7. Moskva - Leningrad 1950-1958.
50. *Slovník spisovného jazyka českého*. Díl I A-M. Za vedení B. Havránka, (hlavního redaktora), J. Běliče, M. Helcla, A. Jedličky, V. Křístka a F. Trávníčka zpracoval lexikografický kolektiv Ústavu pro jazyk český ČSAV. Praha, 1960.
51. *Velký rusko-český slovník*. Kolektiv autorů za vedení L. Kopeckého, B. Havránka a K. Horálka. Sv. 1-4. Praha, 1952-1959.

Obsah

I. kapitola	
Úvod	pag. 1
A) Úkol práce	
B) Metodické zásady	
II. kapitola	
Složky obrozenské slovní zásoby	pag. 5
A) Metodické zásady	
B) Výsledky rozboru šesti ukázek obrozenských odborných textů z období 1818-1857	
1) Složky slovníku našich ukázek.	
2) Prvky, z nichž se skládá pobělohorská a obrozenská složka slovní zásoby Fr. Palackého a P. J. Šafaříka.	
3) Pobělohorská složka (1620-1770) slovní zásoby našich ukázek.	
4) Obrozenská složka slovní zásoby rozbíraných ukázek.	
a) Intenzita růstu obrozenské slovní zásoby ve vztahu k času.	
b) Prvky, z nichž se skládá obrozenská složka slovní zásoby Palackého a Šafaříka.	
c) Příslušnost obrozenských slovníkových jednotek k slovnímu druhu.	
d) Vývoj obrozenských slov do moderní češtiny.	
5) Cizí slova neslovanského původu.	
III. kapitola	
Intenzita obohacování obrozenské slovní zásoby a její vztah k průběhu obrozenského procesu.	pag. 25
A) Metodické zásady.	
B) Rozložení nejstarších dokladů v čase.	
C) Rozložení významových změn v čase.	
D) Podíl nejstarších obrozenských slovníkových jednotek na výstavbě obrozenského vědeckého stylu.	
E) Výklad zjištěného stavu.	
IV. kapitola	
Modernizace slovní zásoby Fr. Palackého a P. J. Šafaříka.	pag. 37
A) Úvodní výklad.	
B) Metodické zásady.	
C) Vývoj obrozenských slovníkových jednotek do moderní češtiny.	
D) Obrozenská slovní spojení a sousloví.	
E) Závěry.	
V. kapitola	
Příspěvek k poznání příčin změn v obrozenské slovní zásobě.	pag. 53
A) Úvodní výklad.	
B) Metodické zásady.	
C) Rozbor materiálů	
1) Badatel.	
2) Ústava.	
3) Věta.	
D) Výsledky rozboru.	
VI. Resumé rusky a německy	pag. 71
VII. Seznam zkratk	pag. 79
VIII. Použitá literatura	pag. 79

LES RAPPORTS DU SLOVAQUE AVEC LES AUTRES LANGUES SLAVES

Le slovaque est une langue slave occidentale. C'est la position géographique de l'aire linguistique slovaque qui explique que, de nos jours, mais surtout au Moyen Age, certains phénomènes de langue ne se soient pas, en slovaque développés uniquement en corcondance avec les langues slaves occidentales (notamment le tchèque et le polonais), mais qu'il se trouve également en slovaque certains traits dont le développement est le même que dans le slave oriental et méridional.

Dans le passé, on faisait généralement remarquer que le slovaque possède de phonétique historique qui le rattachent aux langues slaves du Sud. Et l'on mentionne ici les formes du type *rakýta* (le saule marsault), *rást'* (croitre), *rázvora* (flèche d'une voiture), *rázsvit* (l'aube), *laket'* (le coude), *lanský* (d'antan, de l'an dernier), *lanie* (d'antan) etc., mots qui, chez tous les autres Slaves occidentaux et aussi chez les Slaves orientaux, ont des formex avec *ro-*, *lo-*.

On fait mention de ce qu'on appelle la 2e palatalisation de la consonne *ch*: nom. masc. plut. *Česi* (les Tchèques), *mnísi* (les moines), *valasi* (les bergers), *hajdúsi* (les valets armés), la forme dialectale de datif féminin singulier *blse* (nom. *blcha*) (la puce), *na strese* (nom. *strecha*) (le toit), *macose* (nom. *macocha*) (la marâtre), etc. Il s'agit ici de phénomènes identiques à ceux des langues slaves méridionales et orientales, et différents de ceux des langues occidentales. Cependant l'aboutissement de ce qu'on appelle la 3e palatalisation de la consonne *ch* se rencontre aussi bien en slovaque que dans tout le slave occidental, mais il est différent du réflexe chez les Slaves orientaux et méridionaux: slovaque *vše-tok*, tchèque *veš-kerý*, polonais *wszy-tek*, *wszystek*, mais russe *ves*, serbochr. *sav*, slovène *ves*.

Les dialects slovaque du centre connaissent le changement des groupes *dl, tl* en *l*: *šilo* (l'alène du cordonnier), *salo* (le suif), *omelo* (le gui). Il en est de même dans le slave méridional et oriental, mais non dans les langues slaves occidentales.

Au participe en *-l*, le slovaque a les formes du type *viedol, viedla* (ayant conduit), *plietol, plietla* (ayant tricoté), dans les dialects *védel, védla, plétel, plétla*. Ici nous avons *dl* et en outre une voyelle épenthétique au masculin. Cet état de choses est connu du slovène: *vedel, vedla, pletel, pletla*.

Dans les autres groupes de mots avec *dl, tl*, l'évolution en slovaque est la même qu'en slovène. Ces phénomènes du type *viedol, védel*, slovène *vedel* sont inconnus de toutes les autres langues slaves. En serbo-croate, il y a *veo* au lieu de *vel*, en tchèque *vedl*, en polonais *wiódł*.

Il faut mentionner à part que la voyelle svarabhaktique au participe en *-l* dans d'autres groupes consonantiques se rencontre dans toutes les langues slaves méridionales, et, en dehors d'elles, en slovaques seulement: slovaque *piekol* (il a cuit), dialectalement *pékel*, slovène *pekel*, serbo-croate *pekao* pour l'ancien *pekal*, bulgare *pekъl*, mais tchèque *pekl*, polonais *piekł*, haut-sorabe *pječkł*. Le slave oriental, dans ces positions, n'a pas non plus de voyelle.

Ce phénomène est en rapport étroit avec le développement des *-lъ* et *-rъ* finals après consonne. Ce n'est que le slovaque et les langues slaves méridionales qui ont ici une voyelle svarabhaktique: slovaque *zmysel* (le sens), slovène *zmisel* (maintenant on écrit *smisel*), serbo-croate *smisao* (à partir de la forme supposée *smisal*), bulg. *smisъl*. Par contre, en tchèque il y a *smysl*, pol. *zmysł*, ukr. *zmysl* (éventuellement *smysl*).

Pareillement est dans le groupe *-rъ*. Pour le slave commun *větrъ*, il y a en slovaque *vietor*, dans les dialects *véter*, en slovène *veter*, en serbo-cr. *vetar*, en bulg. *viatъr*. Par contre, en tchèque il y a *vítr*, en pol. *wiatr*, haut-sorabe *wětr*.

Dans le slave oriental, l'évolution est la même qu'au contact d'un *r* syllabique en général (ukr. *viter*, russe *véter*).

Ce qui est caractéristique, c'est l'expansion géographique des formes *krv, krev, krov*. Dans le slave occidental, sauf en slovaque, il y a la forme *krev*: tchèque *krev*, pol. *krew*, en sorabe de Lusace *krew' - krej*. Chez les slaves orientaux, c'est *krov*.

En serbocr., en slovène dialectal et en slovaque, c'est *krv* (en slovène littéraire *kri*). En bulg., il y a *krъv*, génitif *krъvi*.

Le traitement en slovaque est donc le même qu'en slovène et en serbo-croate, mais non que dans toutes les autres langues slaves occidentales.

Les consonnes *t, d, n, l* devant l'*e* du slave commun et à la place de l'*ъ* se palatalisent en slovaque en *t', d', ň, l'*: *ňebud'et'e l'ežat'* (vous ne serez pas couchés), *t'enki* (mince), *stol'ec* (le tabouret), *d'eň* (le jour, la journée), *zvoňec* (une petit cloche).

Le traitement ici est le même qu'en sorabe de Lusace, en polonais et en slave oriental (sauf dans l'ukrainien moderne). La prononciation non palatalisée se trouve dans les patois slovaque occidentaux, en tchèque et dans tout le slave méridional.

Le changement de la préposition et du préfixe *s* en *z* devant *m, n, ň, l, l', r, j* (en slovaque même devant *h*) se trouve en slovaque, comme en polonais, en sorabe de Lusace, en russe blanc, en ukrainien et en slovène. Les langues tchèque, russe, serbocroate et bulgare ne connaissent pas ce changement. Il s'agit de différences du type: tch. *smysl*, serbocr. *smisao*, bulg. *smisъl*, rus. *smysl*, mais en polonais *zmysł* (le sens), slovaque *zmysel*, slovène *zmisel*, *zmes* (le mélange), ukr. *zmysl*.

Nous allons mentionner maintenant certains traits de morphologie.

Avec le sorabe de Lusace, le polonais et le slave oriental, le slovaque est en rapports par les formes de l'accusatif pluriel des noms masculins animés et, en partie, des noms masculins d'animaux: *videl som chlapov* et *vlkov, psov, vtákov* (à côté des *vlky, psy, vtáky*: j'ai vu des hommes (des loups, des chiens, des oiseaux). Cependant l'emploi du génitif en fonction d'accusatif au pluriel n'est pas le même qu'en russe. Dans les langues tchèque, slovène et serbocroate survit l'ancienne forme de l'accusatif: tch. *viděl jsem sousedy*, slovène *videl sem sosede* et serbo-croate *video sam susede* (ici avec *-e* d'après le thème en *jo*).

Aux génitif et datif singulier des pronoms, le slovaque a, en principe, les formes slaves occidentales: gén. *mňa*, dat. *mne*, en regard du serbocroate *mene, meni* etc. Au contraire, le datif et le locatif du singulier sont en slovaque *tebe, sebe* (formes supposées *tebě, sebě*), en regard des *tobě, sobě* dans les autres langues slaves occidentales. Le slovaque a, au fond, les mêmes

formes que le serbocroate et le slovène: *tebi, sebi*, dans le vieux serbocroate *tebě, sebě, tebe, sebe*.

Le slovaque a le même pronom démonstratif *ten* (dans la langue plus ancienne *ton*) que tout le reste du slave occidental.

Pareillement, il a aussi le pronom slave occidental *žaden* (aucun, nul): tch. *žádný*, pol. *żaden* — au sens de *personne*. Les slaves du Sud ont aussi ce pronom, mais au sens de « désireux, convoiteux; assoiffé »; ce pronom a aussi le même sens dans le langage populaire slovaque et il l'avait aussi en vieux tchèque.

Pour ce qui est du numéral *sto*, il faut rappeler qu'en slovaque on dit aussi bien *jeden sto* (un cent), *dve sto* (deux cents), *tri sto* (trois cents), *pät' sto* (cinq cents) qu'en slovène, en serbocroate et dans les dialectes polonais. Le slovaque ne connaît pas les anciennes formes du type *dvě stě, tři sta, pět set*, comme en tchèque et ailleurs.

Occupons-nous, si vous le voulez bien, de la déclinaison des nombres cardinaux à partir de *cinq*, et cela en slovaque, en slovène et en haut sorabe:

en slovaque	en slovène	en sorabe
nom. <i>pät'</i>	<i>pet</i>	<i>pječ</i>
gén. <i>piatich</i>	<i>petih</i>	<i>pječich</i>
dat. <i>piatim</i>	<i>petim</i>	<i>pječim</i>
acc. <i>pät', piatich</i>	<i>pet</i>	<i>pječ</i>
loc. <i>piatich</i>	<i>petih</i>	<i>pječich</i>
instr. <i>piatimi</i>	<i>petimi</i>	<i>pječimi</i>

En slovaque et en slovène, ces numéraux peuvent même être indéclinables: *Či vieš - znáš - počítat' do päť?* (Est-ce que tu sais compter jusqu'à cinq?), en slovène: *Ali znaš do pet šteti?* De même ces numéraux sont indéclinables en serbocroate.

On voit que, dans le long processus de son évolution, le slovaque et une des parties des langues slaves méridionales et orientales ont des processus d'évolution communs. Il faut analyser les conditions structurelles initiales de ces changements.

Ici, il faut encore rappeler l'instrumental fém. sing. *ženou* à partir de la forme supposée **ženoju*, celle-ci à partir de la forme supposée **ženojp*. En slovaque, il y a le même état qu'en

slave oriental et dans une des parties du slave méridional (y compris la région dialectale čakavienne orientale).

Cependant, dans les dialectes slovaques orientaux, il y a *ženu* à partir de *ženú*. C'est-à-dire la même forme qu'en polonais, en tchèque et dans le slave méridional de l'Ouest. Le slovaque central se rattache, sur ce point, à la région orientale du serbocroate.

L'identité des formes verbales à la première personne du sing. du présent aute aux yeux en slovaque, en slovène, en macédonien, en serbocroate, dans les dialectes du sorabe de Lusace et du polonais méridional: en slovaque *idem* (je vais), *vediem* (je conduis), *kryjem* (je recouvre), *pijem* (je bois), *kupujem* (j'achète); en serbocroate: *idem, vedem, krijem, pijem, kupujem*, en slovène: *tresem se, pišem, krijem, pijem, kupujem* etc.

La tendance de l'évolution est ici la même, bien que ce phénomène ne se développe en serbocroate qu'entre les 14e (quatorzième) et le dix-septième siècle. Au moyen âge la connexion géographique n'était pas encore complètement interrompue entre la région slovaque et celle du slave méridional de façon qu'on peut penser non seulement à une évolution parallèle sans contact géographique, mais aussi à une évolution avec contact.

On peut mentionner d'autres formes verbales dont les isoglosses ont une évolution caractéristique. Ainsi dans le slave commun et même dans le vieux slave, il y a l'infinitif *iměti*, le participe en *-l imělъ* et l'impératif *iměji* en face du présent *ima-mъ*. Dans une partie des formes, il y a le radical *imě-*, dans l'autre *ima-*.

Dans l'évolution historique d'une partie des langues slaves, il y a généralisation de l'une des deux formes du radical *ima-/imě-* en ce sens que la forme du radical *imě-* se perd, tandis que la forme *ima-* pénètre dans les catégories où dans l'ancienne langue, il y avait la forme *imě-*. Il y a généralisation de *ima-* en slovaque, en ukrainien, en serbocroate et en bulgare.

On peut encore rappeler quelques traits relatifs aux adjectifs. Au nominatif pluriel des adjectifs et des pronoms génériques, le slovaque n'a pas l'ancienne forme en *-a* au neutre: *dobrí chlapi* (les hommes bons), *dobré meče* (les bonnes épées), *dobré ženy* (les femmes bonnes), *dobré slová* (les mots bons). Le slovaque, pour ce qui est de ce phénomène, a évolué de la même façon

que les langues polonaise, sorabe de Lusace et les dialects slovaques. Jetons un coup d'œil sur quelques faits syntaxiques.

Dans la syntaxe historique de la langue slovaque, il y a des traits par lesquels le slovaque est en rapport étroit avec la région linguistique slave occidentale, mais on y trouve aussi des traits par lesquels le slovaque ne se rattache qu'à la région polonaise et, en outre, à celle du slave oriental. Il y a même des traits par lesquels le slovaque est lié à région des langues slaves du Sud.

Les propositions déclaratives en slave occidental se construisent à l'aide de la conjonction *že*. Il en est de même en slovaque: *Viem, že prídeš* (Je sais que tu viendras). Dans les langues slaves méridionales et orientales, dans cette fonction, il y a d'autres conjonctions: dans les langues méridionales *da*, en bulgare même *če*; dans les langues orientales *čto*. On peut rappeler que le slave oriental avait aussi au moyen âge les conjonctions *eže*, *ože*, *aže*. La conjonction *ože* est considérée comme une forme slave orientale de la conjonction *eže*.

Les conjonctions slaves orientales *ože*, *eže*, *aže* correspondent aux conjonctions du slave occidental *eže*, *ježe*, éventuellement *ež*, *jež*, et à *aže*, *až*.

Le slovaque à côté de la conjonction généralement employée *že*, possède aussi dans les dialects les conjonctions *ež* et *až*. La conjonction *ež*, *jež* existait aussi en vieux tchèque. La conjonction *až* se trouve dans les textes de vieux tchèque qui ont été transcrits en slovaque (Évangiles de Vienne et de Seittenstet). En ce qui concerne la conjonction *až*, on a en slovaque la même évolution qu'en polonais, en sorabe de Lusace, et, à l'époque ancienne, aussi en slave oriental.

Dans cette fonction, il y avait aussi en slovaque la conjonction *iže*, *iž*. Celle-ci est inconnue en vieux tchèque, mais elle est connue en polonais et dans le vieux slave oriental.

Tout à fait caractéristique est l'évolution des mots de liaison, c'est-à-dire des conjonctions dans les propositions déclaratives au conditionnel. Dans l'évolution du slovaque, on connaît les conjonctions *by*, *aby*, *eby*, *žeby*, *ažeby*, *ažby*, *ižeby*.

Considérons la conjonction *žeby*. Celle-ci se trouve en tchèque dans les propositions déclaratives, consécutives et causales. Mais elle ne se trouve pas, dans cette langue, dans les propositions

finales et optatives, cependant, en polonais, en sorabe de Lusace et en slovaque, elle s'emploie justement dans ces espèces des propositions: pol. *žeby*, sorabe *žoby*, slovaque *žeby*. En slovaque on dit: *Otec prosí, žeby ste prišli k nám* (Papa [vous] prie de venir chez nous). C'est ainsi que l'on dit aussi en polonais et en sorabe de Lusace, mais non en tchèque, c'est-à-dire dans tout le slave occidental, sauf en tchèque.

Les propositions finales et optatives en polonais sont introduites par les conjonctions *ažeby* et *ižby* (de *ižeby*), en sorabe de Lusace *ažby* (de *ažeby*) et, dans le slovaque plus ancien, aussi par *ažeby* et *ižeby*. En tchèque, ce phénomène est inconnu.

On peut faire mention d'un exemple tiré d'un chant historique: *Pekneže su oni dnu bočku zabili, ažeby se oni* (synovia) *v nej neutopili* - Ils ont joliment bien enfoncé des clous dans le tonneau pour que leurs fils ne s'y noyassent pas (J. Kollár, *Národné spievanky* I, 181).

Sur *ižeby*, nous mentionnerons ce document: *A tak vašu milost' prosíme, ráčte písat' do Bardiova túto našu reč, y žeby páni ich milosti pánu Plaveckému (prikázali), žeby ti nešlechtníci takových gvaltov činit prestali 1597* (Krompachy) — Et ainsi nous prions Votre seigneurie de bien vouloir écrire notre choses à Bardejov afin que Vos seigneuries ordonnent à Monsieur Plavecký que ces gens infâmes cessent de commettre de tels actes de violence.

Les propositions finales étaient aussi introduites, en slovaque et en polonais, par la conjonction *aza by*: *Najmilejší utečmy sie k milostivej Panne Marie, aza by ona račela uprositi dar Duchu svateho 1480* (Spišská Kapitula) — Mes frères, ayons recours à la Sainte Vierge Marie, afin qu'elle veuille obtenir (pour nous) à force de prières, le don de Saint-Esprit. Le tchèque ne connaît pas cette conjonction.

Sauf le tchèque, tout le slave occidental et oriental se servait ou se sert encore de la conjonction *ježeli* dans la proposition hypothétique. *Hviezdoslav* l'a encore employée dans son poème épique *Hájnikova žena* (La femme du garde-forêt): *I ježeli sa niekedy stane, že vrchu nebotyčnú vežu vrah-víchor obliehol..., tu celá vôkol horovať jak obrov riša odkliata hne z miest sa razom* — Même s'il arrive parfois que l'ouragan-meutrier entoure la tour titanique de la cime, alors toute la montagne tout

autour comme un empire de géants délivré d'une malédiction bouge de sa place tout d'un coup (Œuvres complètes I, 19).

En polonais, en ukrainien et en slovaque a pris naissance la conjonction *chyba* dans les propositions limitatives et restrictives. En polonais elle se trouve déjà au 16e (seizième) siècle. Aujourd'hui, cette conjonction a la forme *iba* (ne...que, seulement): *Guláš bol znamenitý, samá masť, iba paprika trochu drela*. L'udo Ondrejov, *Zbojnícka mladost'* 1946 (144) — Le ragoût (le gulach) était excellent, rien que de la graisse, sinon que le paprika grattait un peu la bouche (Une jeunesse de brigand).

Le slovaque, le polonais et le slave oriental ont une évolution commune en ce que concerne la conjonction de la proposition concessive: slovaque *choc*, *chocaj*, dans la langue littéraire d'aujourd'hui *hocaj*, *hoc(i)*, polonais *chociaż*, rus. *choťá*, ukr. *choť* etc., dans les textes plus anciens *choťá*, *choť*, *choč*, *chočaj*. En slovaque, la forme *choca* est connue depuis 1646. Mentionnons ici un document de l'année 1692: *Mestický richtár je pes, choc jest námes(t)ný* (Bardejov) — Le maire de Mestic est un chien, quoiqu'il soit adjoint.

En russe, *chotę* dans cette fonction s'emploie déjà au treizième siècle. La langue tchèque ne connaît pas cette conjonction.

Considérons maintenant les conjonctions des propositions temporelles et des propositions hypothétiques, qui en sont issues. Le slave occidental a, pour cette fonction, les conjonctions suivantes tch. *kdy*, *když*, pol. *gdy*, *gdyż*, *kiedy*, haut sorabe *hdyž*, *dyž*. Parmi les langues slaves occidentales, le slovaque a, sur ce point, une position particulière, puisque dans cette fonction, il a la conjonction *ked'*, dialectalement *kod'*. Par ailleurs, cette conjonction n'existe pas chez les Slaves occidentaux. On trouve son parallèle dans la conjonction serbocroate *kad*, dans les anciens textes *kъdъ*. A l'époque ancienne, il y a une base commune *kъdъ* pour le slovaque et le serbocroate. En serbocroate, *yer* est remplacé par *a*, en slovaque par *e* ou par *o*.

En slovaque, dans la formation des propositions hypothétiques, il y a une construction qui est connue aussi en slave méridional, mais non en slave oriental et dans les autres langues slaves occidentales. Dans le slovaque contemporain, c'est la proposition hypothétique irréaliste avec la conjonction *nech* qui

est productive et qui se construit soit avec l'indicatif, soit avec le conditionnel. En slave méridional, il y a un état de choses semblables, mais la conjonction employée là est *da*, *ada*.

Un exemple du serbocroate: *Da ostavi dijete oca svojega, odmah će otac umrijeti*, slovaque: *Nech diet'a nechá svojho otca, otec hneď umrie*. — Que l'enfant abandonne son père, et le père mourra aussitôt. Il y a des exemples analogues dans la syntaxe du bulgare.

Dans le principe, il y a concordance entre la construction du slovaque et celle du serbocroate et bulgare. La conjonction slovaque *nech* est secondaires, tandis que la conjonction *da* du slave méridional est primaire. La conjonction *da* est connue aussi dans l'évolution de la langue slovaque. La tendance de l'évolution de cette construction dans les deux groupes de langue est la même. Sans nul doute, ce type de propositions, en dehors du slovaque, est inconnu dans tout le reste du slave occidental et aussi dans le slave oriental.

Dans la syntaxe des cas, on peut mentionner certains traits caractéristiques de l'évolution du slovaque.

Ainsi le slovaque connaît le datif possessif d'attribution conformément à l'évolution des langues slaves méridionales.

A titre d'exemple: dans l'évangile écrit en vieux slave, on trouve cette phrase: *Idi, ěko synъ ti živъ jestъ* Jean 4,50 (Marianus). Dans la traduction slovaque de 1949, il y a: *Chod', syn ti žije* — Va, ton fils est vivant, c'est-à-dire le pronom est au datif. Dans la traduction en vieux tchèque, la même phrase se lit: *Jdi, syn tvój živ jest*. (Evangélique de Vienne).

Il y a énormément d'exemples sur cette construction. En slovaque, on dit tout à fait couramment: *Otec mi je zdravý* (Mon père est bien portant), pareillement en serbocroate: *Otac mi je zdrav*.

Prenons cette phrase: slovaque *Košel'a ti je na stole* (Ta chemise est sur la table), elle se dit de la même manière en serbocroate: *Košulja ti je na stolu*. Par contre, en tchèque on dit: *Košili máš na stole* ou *Tvá košile je na stole*. Mais ni en tchèque et ni en polonais, on ne peut dans un pareil cas se servir du datif pronominal.

Le slovaque populaire connaît, aujourd'hui encore, le datif

de direction sans préposition: *Idem doktorovi* (Je vais chez le médecin), en langue littéraire seulement *Idem k doktorovi*.

Le slovaque a conservé l'ancien datif sans préposition, qui avait été aussi d'usage courant dans les autres langues slaves. Aujourd'hui, il n'existe plus qu'en slovaque populaire et en serbocroate populaire.

Le slovaque a conservé aussi le locatif markant le lieu sans préposition: *Bol som Bratislave*. (Je suis allé, j'ai été à Bratislava). Dans la langue populaire slovaque, cette construction est d'usage courant. Le locatif adverbialisé *lete, zime, noci* (en été, en hiver, de nuit, pendant la nuit) est connu en slovaque populaire. En serbocroate, il y a *leti, zimi*. Par ailleurs le locatif sans préposition s'emploie dans quelques dialectes russes et en sorabe de Lusace. Je signale ce trait comme un vestige de l'ancien état de la syntaxe slave.

Parmi les faits syntactiques de moindre importance, on peut mentionner la construction du type: *Daj mi noža!* (Passe-moi ton couteau!). Ici, nous avons affaire au complément d'objet, dans l'emploi dit provisoire au génitif. Le verbe appartient au groupe sémantique *dat', podat', požičat'*, (donner ou faire, passer, faire passer, prêter). La partitivité concerne le temps, le segment temporel dans lequel l'action passe non sur une partie du complément d'objet, mais sur l'ensemble du complément d'objet. Il y a des documents dans le slovaque contemporain et dans le slovaque plus ancien. Dans la légende de saint George, on lit: *Panna krásna, ráč mi tvého pása podati* — Belle pucelle, digne me passer un peu la ceinture. Ce texte date du début du dix-septième siècle, de 1632. On dit couramment: *Požičaj mi klobúka* (Prête-moi un peu ton chapeau). Ce type de construction s'emploie dans le slovaque de Slovaquie et dans la partie contiguë de la Moravie, et puis en polonais et en ukrainien. Ces détails, il faut encore les étudier dans les langues slaves.

Parmi les menus traits, aujourd'hui encore peu examinés, on peut rapporter le type d'énoncé de ce genre: *Čert ho vie, či pride* (Le diable seul le sait s'il viendra). Cette construction est notée déjà dans un texte du seizième siècle. Dans les belles lettres slovaque contemporaines, c'est un fait habituel. Je pense ici à l'accusatif pronominal *ho*. On peut rappeler que cette construction s'emploie aussi dans la Moravie orientale et dans la bordure

de la Silésie, c'est-à-dire dans les régions limitrophes de la Slovaquie. Par ailleurs, cette construction est connue aussi en slave méridional: en bulg., on dit: *D'avol go zane, koj go znae, da li šte dojde*, pareillement en serbocroate: *djavo ga zna, da li će doći*. Ici il y aurait de nouveau un trait qui s'est développé de la même manière chez les Slaves méridionaux et chez les Slovaques. Ce trait a passé aussi dans la région qui avoisine la Slovaquie.

Il serait possible de mentionner encore un plus grand nombre de faits. Il faudra analyser aussi sur une base comparative le vocabulaire. Pour le moment, on ne fait dans ce domaine que des recherches préliminaires qui fournissent aussi une intéressante représentation des contacts qui se sont produits avec les autres langues slaves dans l'évolution du slovaque.

En général, on peut affirmer que le slovaque, dans son évolution historique non seulement en phonétique et en morphologie, mais aussi en syntaxe, a des traits qui le rattachent au domaine de toutes les langues slaves occidentales, et certaines autres qui le rattachent seulement au polonais et au sorabe de Lusace, mais non au tchèque. Ensuite le slovaque est lié à région slave orientale et, enfin, par certains traits aux langues des Slaves du Sud.

Cet état de choses peut et doit être expliqué par la position géographique du territoire où les Slovaques vivent aujourd'hui et ont vécu dans le passé. Au moyen âge, les Slovaques étaient établis un peu plus loin vers le sud qu'aujourd'hui. Ils habitaient aussi au de-là de la Tisa et du Danube. C'est ce qui explique les traces de contact du slovaque avec les langues slaves méridionales. Cependant les autres contacts géographiques sont restés intacts.

C'est par eux qu'on explique les traits communs avec le tchèque, le polonais et l'ukrainien.

C'est la position géographique de l'aire linguistique slovaque qui a influencé le développement préhistorique et historique des structures de la langue slovaque.

Le long processus historique a déterminé la place particulière du slovaque parmi les langues slaves.

К ПРОБЛЕМАТИКЕ ХУДОЖЕСТВЕННОГО МЕТОДА Ф. М. ДОСТОЕВСКОГО.

С времени Белинского и Добролюбова в литературоведении — особенно русском и советском — преобладает взгляд, что Достоевский вышел из Гоголя, что его художественный метод формировался под влиянием Гоголя и что Достоевский в своем творчестве применял основные принципы гоголевской художественной типизации, которые, конечно, творчески осмыслил в духе своей собственной поэтической манеры. Этот взгляд, освященный авторитетом Белинского, превратился в своего рода неприкосновенную догму. Во многих работах утверждается, что сам Достоевский признавал это и будто в 70-ые годы сам высказал мысль, что все великие русские писатели второй половины прошлого столетия, в том числе и он сам, «вышли из гоголевской «Шинели»». Но интересно то, что эту всеобщую признанную «правду» никто из литературоведов не доказал и не указал места в «Дневнике писателя», где это изречение находится. Выходит, что это чистейший миф, который следует подвергнуть пересмотру тем более, что он является важным тормозом в правдивом изучении творчества великого русского писателя. С точки зрения этого мифа трудно объяснить два периода в творчестве Достоевского — период до 1864-го и период после 1864-го года —, периоды, настолько отличающиеся друг от друга, что необходимо предположить крутой перелом в творчестве Достоевского. И на самом деле, о переломе в творчестве Достоевского обычно говорится как о неспоримом факте, будто бы совершившемся под влиянием новых общественных течений, возникших после воцарения Александра II, и в

результате душевного перелома в самом Достоевском, который в свою очередь был обусловлен его пребыванием на каторге. Но тщательное объективное изучение творчества Достоевского приводит к совершенно другому взгляду и разрушает миф о Достоевском как ученике Гоголя и миф о переломе в его творчестве. Это не совсем новый взгляд на Достоевского. Еще в 40-ые годы, сразу же после появления первых повестей Достоевского, тонкий критик Валериан Майков отметил противоположность метода Достоевского гоголевскому методу. В 20-ые годы нашего столетия эрудированный советский литературовед Ю. Тынянов на конкретном материале показал, что сочинения Достоевского полемически направлены против Гоголя, прежде всего как мыслителя.

А все-таки, казалось бы, влияние Гоголя на первую повесть Достоевского «Бедные люди» настолько бросается в глаза, что нельзя его оспаривать. Здесь родственны и приемы построения сюжета и приемы характерографические и — прежде всего — здесь много изобразительных средств, близких гоголевским. Но, с другой стороны, многие литературоведы отметили, что «Бедные люди» содержат тонкий, но яркий полемический элемент, направленный против сатирического метода Гоголя. Герой повести Макар Девушкин огорчен гоголевской художественной манерой, которая беспощадно представляет маленького чиновника Башмачкина в целой его наготе, со всей его материальной бедностью и душевным убожеством. Правда, Достоевский как будто отталкивается от своего героя и как будто не соглашается с ним; да и сам сюжет своим логическим развитием доказывает, что Девушкин не прав и что его огорчение является только выражением его стремления оттолкнуться от Башмачкина и заглушить в себе зарождающийся социальный протест. Но, несмотря на все это, образ Девушкина совершенно противоположен образу Башмачкина: то, что Гоголь в образе своего героя подвергает идеологическому осуждению, составляет основное обаяние в образе Девушкина. Преданность воле божией и смиренное терпение являются основными чертами характера обоих героев, но Достоевский смотрит на эти черты совершенно иначе, чем

Гоголь. Противоположность освещения этих черт характера является результатом не столько противоположной оценки, сколько следствием противоположного художественного метода. Несмотря на то, что Достоевский заимствовал у Гоголя многие принципы и приемы, его художественный метод был совершенно противоположен гоголевскому, и поэтому многие, в сущности гоголевские принципы, приемы и средства получили в руках Достоевского совершенно новое направление и новое значение.

Для того, чтобы глубже решить эту проблему, следует сначала ответить на вопрос, каковы были мотивы творчества обоих писателей. Гоголь хотел своим творчеством служить своему народу, свою художественную деятельность рассматривал как гражданский долг, поэтому направление всего его творчества было сугубо общественным. Гоголь стремился своим творчеством способствовать улучшению отношений между людьми и общественными классами, устранению общественных пороков и недостатков, несмотря на то, что он их понимал как явления морального порядка и, в согласии со своим идеалистическим мировоззрением, их источник усматривал в злой воле людей. Поэтому в качестве объекта художественного изображения Гоголь брал общество, которое он изучал в его конкретно-историческом проявлении, а человек как отдельная личность его интересовал в той мере, в какой проявлялся как член общества, в отношениях к другим людям, к социальным группам, классам и к обществу в целом. Это оказало влияние на весь художественный метод и обусловило выбор художественных приемов и своеобразный характер гоголевских сюжетов. Изучая особенности художественного метода Гоголя, я пришел к заключению, что общественное направление творчества Гоголя лучше всего проявилось в своеобразной композиции его сочинений, которую я назвал «центробежной». Читая любое сочинение Гоголя — лучше всего это заметно в «Ревизоре» и в «Мертвых душах» —, легко убедиться, что «главные ходы и пружины» художественных произведений Гоголя сосредоточены не на одном центральном герое, который как правило отражает только одну сторону изображаемой действительности и не

касается целого ряда основных проблем сочинения. Гоголевский центральный герой играет роль основного двигателя целого сюжета и является осью во всей структуре сочинения, осью, на которую навивается вся художественная ткавь. Но притом часто то, что навивается, является с точки зрения художественного замысла более важным. Неудивительно поэтому, что автор подробно и тщательно изображает так называемые второстепенные образы, так что внимание читателя по воле автора обращается в большей мере к ним, чем к центральному герою. Этот композиционный принцип мог Гоголь последовательно применить только в больших жанрах с большим числом действующих лиц, но он замечен и в повестях, например, в повестях «Нос», «Записки сумасшедшего» и «Шинель». Так, например, в повести «Шинель» Башмачкин занимает автора не как интересный и индивидуально определенный человек, а как типический представитель массы мелкого чиновничества. Автор взял в качестве своего героя как раз его для того, чтобы стала более яркой бесчеловечность господствующих отношений, которые и столь аморфных и мало чувствительных людей приводят к гибели. Вот почему автор после подробного изображения заурядного героя всю свою творческую энергию незаметно переносит на изображение общественных отношений и преувеличивает их воздействие на человеческую личность. Смерть Башмачкина является не столько следствием потери новой шинели, сколько грубого обхождения с ним со стороны «значительного лица».

Совсем другие приемы мы наблюдаем у Достоевского не только в поздний, но и в ранний период его творчества. Самые мотивы его творчества отличаются от мотивов гоголевского творчества. В то время, как Гоголь интересовался преимущественно отношениями между людьми, Достоевского интересовал человек сам по себе. Конечно, проблема человека и человеческой жизни была в сознании Достоевского связана с его социальными устремлениями. Его страстное стремление к решению «тайнства человека» вытекало из его заинтересованности в решении злободневных общественных проблем, вот почему оно носило до

самого конца прогрессивный характер. Решение этой проблемы определяло направление всего мировоззрения и общественно-политической программы. Если человеческая душа автономна и не зависит от тела, то она должна быть бессмертной и должен существовать и бог. Но если душевные процессы могут происходить только в материи, определенным образом организованной, и если они обусловлены жизнью тела, тогда не может быть и речи о душе как об автономной субстанции. В таком случае упраздняется и проблема существования бога.

Однако Достоевский решает этот сложный комплекс проблем не абстрактно, а в связи с социальным бытием человека. Исходным пунктом для Достоевского является не бог, а человек, его природа. Человека Достоевский изучает на метафизических перекрестках, в моменты кризиса, когда в человеческой душе обнажаются самые скрытые извилины и связи. Литературоведами было уже отмечено, что в персонажах Достоевского свет еще не отделился от тьмы, что его герои несут в своей груди ад и небо и что даже его светлые персонажи не стоят прочно на пути к идеалу. Мир Достоевского — это мир бесконечных колебаний между добром и злом, мир головокружительных сомнений.

Достоевского часто упрекают в том, что он, подобно Щедрину, не изображал похоронное шествие старого времени. На самом деле, Достоевский вместе с крепостным правом не хоронил страдание человечества, потому что источник страданий он видел не только в общественном строе, но и в человеке самом. На дне человеческой души он нашел разрушающие силы, которые способны и самые высокие идеалы превратить в их противоположность. Таким образом, дело не в том, что у Достоевского не было атакующей силы, присущей революционным демократам, а в том, что зло, которое он подметил в человеческой душе, не позволяло ему создавать стройные утопии об общественной гармонии и без сомнений верить в эти утопии. Достоевский — скептик с начала до конца, он сомневался даже в своих собственных утопиях. Вот почему он в истинном смысле слова современный писатель. Для него вопрос важнее ответа, негация доминирует над утверждением. Не удиви-

тельно поэтому, что многие из героев Достоевского занимают мысль об убийстве и самоубийстве, впадают в сумасшествие и т. п.

Зачем все это? Эти, на первый взгляд антигуманистические тенденции Достоевского имеют истинно гуманный смысл. Достоевский сознает, что проблема общественной гармонии не может быть решена без предварительного решения проблемы человеческой природы. Он снова возвращается к этому вопросу, на который в свое время уже положительно ответили западноевропейские и русские просветители. В отличие от религиозных учений они выступали как апологеты человека; просветители считали человека источником добра, справедливости, истины и красоты. С любовью они относились к угнетаемому народу, воспламенялись ненавистью к привилегированным эксплуататорам как к узурпаторам человеческих прав. В одной из своих статей о Пушкине Белинский высказал мысль, что в преступлении, совершенном в классовом обществе, виноваты «неестественные», «неразумные» жизненные условия, которые толкают нуждающегося человека на преступление. Эта мысль произвела на Достоевского сильное впечатление и в своих сочинениях он часто к ней возвращался, например, в «Преступлении и наказании», в «Записках из Мертвого дома», в «Братьях Карамазовых» и в др. Но одновременно Достоевский сознавал, что просветительское решение проблемы человеческой природы сыграло в истории положительную роль, но в новых условиях это решение недостаточно и поэтому снова ставит человеческую природу под сомнение.

Итак, в то время, как сочинения Гоголя должны были служить людям в качестве поучения, романы Достоевского являются своеобразными этюдами о человеческой душе и ее природе. Вот почему общество и общественные отношения интересовали Достоевского постольку, поскольку они оказывали влияние на психологию человека, на его характер, поведение и т. п. Это и обусловило своеобразие художественного метода Достоевского, совершенно противоположного гоголевскому методу. Эта противоположность ярче всего сказалась в композиции его романов, которую — в отличие

от гоголевской — я называю «центростремительной». Наглядным примером могут служить романы «Преступление и наказание» и «Идиот». В них все события, образы и эпизоды служат всестороннему и глубокому раскрытию психологии центрального героя, все композиционные элементы или прямо сосредоточены на нем как на своем естественном центре или иначе конкретизируют основную идею, связанную с образом центрального героя. Но важнее всего то, что все компоненты композиции служат детальному изображению психологии героев, раскрытию «тайнства их души». Поэтому рычагом, который движет всеми «пружинами» романов, является не непосредственно сам герой или событие, а чаще всего какая-нибудь идея. Идея овладевает героем и определяет его поведение в данных обстоятельствах. Все произведения Достоевского — своеобразные философско-психологические этюды и эксперименты.

Этот метод присущ всем произведениям Достоевского, с «Бедных людей» начиная и «Братьями Карамазовыми» кончая. А все-таки уже на первый взгляд заметно различие между ранним и зрелым творчеством Достоевского. Ярким рубежом, разделяющим творчество Достоевского на два периода, является 1864 год, конкретно повесть «Записки из подполья». Основное различие, которое отделяет сочинения Достоевского первого периода от произведений второго периода, состоит в том, что в первых Достоевский сохраняет еще реалистический принцип социально-общественной обусловленности человеческой психологии. Правда, картины общества, общественные отношения, быт, социальные явления и общественные недостатки были и здесь только необходимыми реквизитами, рисующими среду и обстоятельства, в которых герой живет и действует. Но при всем этом Достоевский достаточно ярко — в духе Натуральной школы — изображал отношения, существовавшие между обществом и индивидуумом, подчеркивал обусловленность психологии общественным бытием и, таким образом, доказывал разлагающее влияние несправедливых общественных отношений на формирование характеров и на судьбы маленьких людей. Таким образом, Достоевский иным, противоположным путем дошел до той самой нели,

как его предшественник — Гоголь. Гоголя интересовали отдельные личности как представители той или другой группы или класса, чтобы на примере этих типических представителей общества доказать дегенерацию целых социальных слоев. Итак, путь Гоголя идет от единичного к общему. Достоевский же отмежевывается от общества, от господствующих общественных отношений, чтобы объяснить индивидуум. Достоевский изображал общественное зло для того, чтобы доказать его разлагающее влияние на психологию и моральный облик отдельного человека. В этом отношении показательны повести «Бедные люди» и «Двойник». В первой психологический анализ служит поэтическому замыслу автора — доказать положительный характер человеческой природы; на образе центрального героя Макара Девушкина автор показывает, что и в бедности и на низком интеллектуальном и культурном уровне человеческое сердце может сохранить свою чистоту и поэтому каждый человек без исключения имеет право на счастье.

Неудивительно поэтому, что Некрасов при известной ночной встрече с Белинским отдал рукопись «Бедных людей» со словами: «Появился новый Гоголь». Но вскоре оказалось, что «новый Гоголь» довольно поверхностно связан с Натуральной школой и что ее художественная программа чужда новому писателю. Уже следующие повести — «Двойник» и «Господин Прохарчин» не соответствовали целиком требованиям Белинского и в отношении идеологическом и в отношении художественного метода. Белинский сначала считал и повесть «Двойник» произведением незаурядного таланта, но позже — как верный потомок просветителей XVIII века и приверженец исторического оптимизма — не мог не заметить сомнений в положительной сущности человеческой природы, которые лежали в основе сюжета обеих повестей.

В недавно опубликованной статье «об одной историко-литературной легенде» советский литературовед ф. Евнин, в стремлении «защитить» Достоевского-гуманиста, отвергает положение, что Достоевский уже в этой повести подверг сомнению положительный характер человеческой при-

роды. Он опровергает точку зрения, согласно которой двойник Голядкина — «дурная половина» души самого героя. По мнению Евнина, «двойник воплощает собой не стремления и качества, таящиеся в глубине души самого героя..., а стремления и качества (ловкость, изворотливость, беспринципность в борьбе за «карьеру и фортуна»), присущие окружающей его среде и недостающие Голядкину для успехов на жизненном поприще»¹. С ф. Евниным, однако, нельзя согласиться. Евнин прав только в том, что двойник — бред больной души Голядкина, воплощающий в себе качества, не присущие Голядкину, бред, порожденный страхом героя за свою материальную обеспеченность. Но этот бред ведь имеет свою реальную основу, которую признает сам Евнин. Бред Голядкина обусловлен не одними внешними обстоятельствами жизни героя, но и его субъектом. Голядкин очень тяжело переживает свои неудачи, и страх за будущее соединяется в его душе с другим сильным чувством, без которого не мог появиться двойник. Этим чувством является зависть. Зависть с'едает Голядкина с самого начала особенно по отношению к его племяннику и сослуживцу Владимиру Семеновичу, которому — по словам Голядкина — «еще молоко на губах не обсохло», получает чин коллежеского асессора, на который претендовал наш герой, ему же отдают и руку Клары Олсуфьевны, предмет любовной мечты Голядкина. Голядкин сознает, что у него нет тех свойств, которые способствуют к достижению материальных благ в современном ему обществе, но — в отличие от Девушкина — он не мирится с положением дел, но и не способен бороться активно за свое счастье по малодушию, он уходит в себя, болезненно переживает свои неудачи, впадает в манию преследования, которой зависть придает форму «двойничества». Таким образом, «двойничество» Голядкина выражение его неосуществимого скрытого желания быть таким, как другие.

Но еще более важное противоречие обнаружилось в эстетических позициях Белинского и Достоевского. В су-

¹ ф. Евнин. Об одной историко-литературной легенде. Русская литература, 1965, № 3, стр. 12.

ности рационалистическая эстетика Белинского 40-х годов не только отвергала фантастический элемент, а прямо требовала, чтобы искусство, прежде всего литература, объясняла причинную обусловленность общественных явлений. Достоевский же — в силу направления своего таланта — все глубже погружался в темные пучины человеческой психологии, где рационалистические схемы и концепции теряли свою силу и где — по крайней мере на первый взгляд — торжествовал иррационализм. Ведь и Макар Деушкин, и Голядкин, и Прохарчин в равной степени были угнетаемы общественным строем, а между тем на каждом эта встреча с жизнью оставила разные следы. В то время, как Макар Деушкин, несмотря на все неблагоприятные условия, сохранил свое чистое сердце, Голядкин помешался от зависти, а Прохарчин от страха за свое будущее. Белинский и Достоевский уже в это время говорили на разных языках: Белинского интересовало общество, и от писателей он требовал критики его недостатков; Достоевского интересовал отдельный человек, он искал новых художественных средств, чтобы спуститься на самое дно его души, и поэтому самое большое внимание он обращал на индивидуальные проявления человеческого реагирования на явления действительности, так что социальный момент, который был для Белинского первостепенным, в сознании и в произведениях Достоевского уступал — с точки зрения Белинского — «отвлеченным» психологическим интересам. Это различие взглядов довольно ясно сознавал Белинский уже в статье «Взгляд на русскую литературу 1846 года», где свой критический анализ «Двойника» и «Господина Прохарчина» кончает словами: «В искусстве не должно быть ничего темного и непонятного; его произведения тем и выше так называемых «истинных происшествий», что поэт освещает пламенником своей фантазии все сердечные изгибы своих героев, все тайные причины их действий, снимает с рассказываемого им события все случайное, представляя нашим глазам одно необходимое, как неизбежный результат достаточной причины»².

² В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, Изд. Академии наук СССР, Москва, 1956, т. X, стр. 42.

Подобная концепция литературного творчества с точностью выражала тенденции Натуральной школы, которая стремилась в художественной форме отразить общественные отношения и их неблагоприятное влияние на формирование судьбы маленьких людей. Эта концепция была бесспорно прогрессивной, она соответствовала общественным потребностям времени, но при всем этом она суживала сферу искусства. Ограниченность этой концепции не могла не чувствовать именно Достоевский, ибо направление его таланта вело преимущественно к человеческой душе, где далеко не все могло быть объяснено как «неизбежный результат достаточной причины». Так происходит разрыв между Достоевским, с одной стороны, и Белинским и его Натуральной школой, с другой. В повести «Хозяйка» Достоевский еще в большей мере погрузился в эту иррациональную сферу. Бред, сны и мечты, угрызения совести и демоническая страсть, раздвоение чувства и т. п. изображаются здесь молодым писателем с таким замечательным мастерством, что персонажи повести являются какими-то прообразами будущих гениальных персонажей Достоевского. Повесть была настоящим стихийным восстанием развивавшегося гения против доктрины Белинского и против принципов Натуральной школы, которые — по мнению Достоевского — стремились дать литературе недостойное послание тем, что они ее снижали до описания газетных фактов или скандальных происшествий. Белинский не понял направления гения Достоевского и не подозревал, что молодой писатель открывает литературе новые горизонты и обогащает литературное творчество новыми принципами и средствами. В его необыкновенно быстром продвижении к вершинам, каких русская и вся мировая литература еще не знала, он по ошибке усмотрел падение таланта и возврат к эстетике романтизма. Белинский с недоумением смотрел на повесть и спрашивал: «Что это такое — злоупотребление или бедность таланта, который хочет подняться не по силам и потому боится идти обыкновенным путем и ищет себе какой-то небывалой дороги? Не знаем; нам только показалось, что автор хотел попытаться помирить Марлинского с Гофманом, подболтавши сюда немного юмору

в новейшем роде и сильно натеревши все это лаком русской народности»³. А письме к П. В. Анненкову он прямо говорит о падении таланта Достоевского: «Не знаю, писал ли я Вам, что Достоевский написал повесть «Хозяйка» — ерунда страшная! В ней он хотел помирить Марлинского с Гофманом, подболтавши немножко Гоголя. Он и еще кое-что написал после того, но каждое его новое произведение — новое падение... Надулись же мы, мой друг, с Достоевским — гением!»⁴.

Несмотря на то, что повесть была закономерным явлением в развитии гения Достоевского, она еще не знаменовала собой окончательный разрыв с Натуральной школой. И в ней заметно чувствуется ее влияние. Иррациональный сюжет о сложной психологической борьбе трех героев вправлен в «натуральные» рамки «физиологического очерка» с пейзажем крупного города и с социальными атрибутами. Эти традиции Натуральной школы еще долгое время будут оказывать значительное влияние на жанр произведений Достоевского и на принципы его творчества. Даже в самый зрелый период его деятельности они дадут себя знать и часто неожиданно, зато органически войдут в структуру того или другого романа, конечно, уже как качественно новые компоненты (например, в романах «Преступление и наказание», «Идиот», «Подросток», «Братья Карамазовы»).

После выхода из сибирского «чистилища» традиции Натуральной школы в творчестве Достоевского были настолько живы, что в значительной мере оттесняли на задний план те новые устремления, которые в его творчестве развивались. Но с небывалой энергией Достоевский возобновил свой спор с Белинским, точнее сказано, с последователями Белинского, в особенности с Чернышевским в 60-ые годы. Но теперь этот спор принял уже форму окончательного восстания против реалистической концепции в литературе вообще. Я имею в виду его философско-психологическую повесть «Записки из подполья».

³ В. Г. Белинский. Собрание сочинений, т. X, стр. 351.

⁴ В. Г. Белинский. Полное собрание сочинений, т. XII, стр. 467.

Эта повесть имеет в творчестве Достоевского чрезвычайно важное, я бы сказал, ключевое значение. Не только потому, что она знаменует собой начало нового периода творчества писателя и что он выступает в ней таким, каким мы его знаем по монументальным произведениям вершинного периода его литературной деятельности. Повесть важна прежде всего потому, что в ней Достоевский сформулировал основные принципы своего мировоззрения, в особенности взгляды на сущность человека и на его отношение к обществу, принципы, которые оказывали влияние на его творчество до самой смерти. Кроме того, в «Записках из подполья» Достоевский впервые — и притом очень ярко — употребил те своеобразные художественные принципы и приемы, которые мы знаем по его крупным романам, тот художественный метод, который можно определить как «трансплантацию философии в действие» (Гроссман). В искренней, даже до цинизма доходящей исповеди центрального героя уже ярко слышим тот великий спор Достоевского с собой самим, из пламени которого позже родился Великий инквизитор. Это спор добра со злом, которые, неразрывно связанные друг с другом, живут в душе отдельного человека, субстанциально соединенного с обществом, но для которого это же общество субстанциально враждебно. Повесть была полемически направлена против рационализма западноевропейских и русских просветителей, в особенности против Чернышевского как против автора романа «Что делать?», прежде всего против его исторического оптимизма и теории разумного эгоизма. Однако смысл ее гораздо шире, ее содержание сохранило злободневность вплоть до наших дней. Достоевский решает в повести общечеловеческие и «вечные» проблемы не в отвлеченном плане, а исходной точкой служит ему конкретное социальное бытие, точно так, как и в «Братьях Карамазовых». Многие мысли, высказанные в повести, будут снова, еще с большей силой высказаны в последнем романе Достоевского.

Центральный герой — «человек из подполья» — противопоставлен руссоовскому «l'homme de la nature». Он очень остро ощущает и осознает несправедливость современных общественных отношений, но не верит в возмож-

ность справедливого устройства общества и *argiori* отвергает «хрустальное здание», в котором человеческие желания должны быть подчинены интересам выгоды, т.е. в котором свободная воля отдельной личности должна быть подчинена интересам коллектива.

Герой утверждает и всем своим поведением доказывает, что сознание и воля (хотение) являются автономными сферами в личности человека. По мнению «человека из подполья», сознание не в силах оказывать влияние на волю и хотение и поэтому не может регулировать поведение. Человек имеет полное право на хотение, несмотря на то, что его желания и стремления часто стоят в противоречии с его собственным разумом, с его собственными интересами и никто не может стеснить произвольность его хотения. Таким образом, психология — это явление очень сложное и ее нельзя объяснить просто как результат социальных условий или «жизненных обстоятельств». Притом та же психология не регулируется и идеями, она часто идет с ними в разрез и противоречит им. Все поведение героя совершенно «неразумно»: он навязывается знакомым в общество, хотя сам сознает, что он незванный гость и что общий обед с ними будет и для них, и для него настоящим страданием. Он без всякого повода и цели мучит проститутку, чем он глубоко унижает прежде всего свое собственное человеческое достоинство и в глазах девушки и в своих собственных. Словом, его поведение противоречит всем прерогативам разумной личности и прямо опровергает власть разума над психологией. По мнению «человека из подполья», — но и по мнению самого Достоевского, — таким же образом поступает и все человечество. Ведь вся человеческая история является единой цепью неописуемого страдания, глубоким морем крови и слез невинных жертв. Так было, так есть и так будет, ибо человеческая природа не меняется, несмотря на все попытки усовершенствовать ее. Цивилизация раявивает в человеке только многосторонность ощущений, ничего больше. А как раз благодаря развитию этой многосторонности человек пойдет так далеко, что в крови найдет наслаждение. А если человечеству когда-нибудь удастся построить «хрустальное здание», в

котором все человеческое счастье будет стоять на научном базисе, «на логарифмах», всегда найдется «джентльмен», который скажет: «А что, господа, не столкнуть ли нам все это благоразумие с одного разу, ногой, прахом, единственно с тою целью, чтоб все эти логарифмы отправились к черту и чтоб нам опять по своей глупой воле пожить!» «Это бы еще ничего», прибавляет «человек из подполья», «но обидно то, что ведь непременно последователей найдет: так человек устроен»⁵.

Таким образом, с философской точки зрения повесть «Записки из подполья» является произведением о природе человека и о возможности построения гармонического общества. Эти проблемы во всех последующих крупных романах Достоевского проходят красной нитью, а позже осложнятся еще проблематикой о существовании бога. В сознании Достоевского вопрос о губительном влиянии слагавшихся в России капиталистических отношений на характеры и судьбы людей и о том, где искать выход из капиталистического ада, и вопрос о возможности построения «хрустального здания» соединялись с проблематикой существования бога в один общий узел. Ясно это уже в романах «Идиот» и «Бесы», но ярче всего в последнем романе «Братья Карамазовы». Один из героев романа, представитель современной молодой материалистической генерации Иван Карамазов, понимая несправедливость и жестокость общественных отношений, отвергает целесообразность создания и тем самым и существование бога. Правда, Достоевский говорит, что Иван не отвергает бога, «только билет (вступительный билет в «божественную гармонию») ему почтительнейше возвращает» и не принимает «божественной гармонии», когда мать будет обниматься с мучителем своего сына, потому что эта «божественная гармония» «не стоит и слезинки хотя бы одного замученного ребенка». Это доказывает, что проблема бога решается Достоевским в тесной связи с социальными проблемами и с проблемой социализма в частности. Достоевский поступал так сознательно, о чем

⁵ Ф. М. Достоевский. Собрание сочинений, Гос. издат. худ. лит., Москва, 1956, т. 1у, стр. 153.

свидетельствует его высказывание: «Весь социализм вышел и начал с отрицания смысла исторической действительности и дошел до программы разрушения и анархизма... Мой горой берет тему, по-моему, неотразимую: бессмыслицу страдания детей и выводит из нее абсурд всей исторической действительности»⁶.

Проблема поставлена в «Братьях Карамазовых» — в книге «Про и контра» — остро и ярко: Если бог создал мир и руководит человеческими судьбами, потом этот мир и человеческие судьбы опровергают любовь бога к человечеству, его совершенство и тем самым его существование. Ведь вся человеческая история не представляет собой ничего другого как ужасную цепь человеческих страданий, море крови и слез невинных жертв (смотри выше ту же аргументацию для доказательства несовершенства человеческой природы). Бесчеловечным является и обещание награждения «там». Человек хочет жить, его интересует «здесь». Распятие — символ христианства — служит в качестве абсолютного и страшного аргумента, которым оправдываются и освящаются потоки крови, подлости и зверства. Вся история обличает внутреннюю порочность, бесчеловечность и лицемерие христианства, безразлично, какой церкви, католической или протестантской. Циничное бесчеловечие христианства Иван Карамазов эффектно иллюстрирует судьбой преступника Ришара, казненного в Женеве. С самого детства он рос как дикарь, его жестоко эксплуатировали, заставляли работать, «почти без одежды и почти не кормя его», так что он завидовал свиньям. Его жестоко били, когда он крал у свиней корм. Когда пришел в возраст, стал вором и кончил тем, что убил и ограбил какого-то старика. Его поймали и приговорили к смертной казни. В тюрьме его окружили пасторы и члены христианских братств, научили его читать и писать, «стали толковать ему Евангелие, усовещевали, убеждали, напирали, давили», пока он, наконец, не «обратился и не понял, что он злодей». Его озарил Господь и послал ему благодать».

⁶ Цитата по книге «Ф. М. Достоевский. Материалы и исследование», Издат. Академии наук СССР, Ленинград 1935, стр. 67.

Вся Женева сейчас бежала к нему в тюрьму. Злодея обнимают, целуют, мол, «ты наш брат, на тебя сошла благодать. Ты, брат наш во Христе, должен умереть»⁷. Здесь достигает вершины ирония автора по отношению к практике христианства и переходит прямо в сарказм. Священнослужители Христа говорят злодею, на которого сошла благодать: «Пусть ты невиновен, что не знал совсем Господа, когда завидовал корму свиней и когда тебя били за то, что ты крал у них корм (что ты делал очень не хорошо, ибо красть не позволено) — но ты пролил кровь и должен умереть». Ришар плачет от счастья, что на него сошла благодать и повторяет: «Это лучший из дней моих, я иду к Господу». А священники ему отвечают: «Да, это счастливый день твой, ибо ты идешь к Господу!» И большая масса религиозных благотворительных дам и пасторов провожают его к эшафоту. «И вот, покрытого поцелуями братьев, брата Ришара втащили на эшафот, положили на гильотину и оттяпали-таки ему, по-братски, голову за то, что и на него сошла благодать»⁸.

Эта критическая сторона мировоззрения Ивана Карамазова является одним из основных достоинств романа. Образ Ивана — сугестивно убедительный, ибо в него автор воплотил одну часть своего собственного я. Но было бы ошибочно полагать, как это делается в советском литературоведении, что критическая сторона взглядов Ивана Карамазова направлена только против западного христианства. Нет, это только кажется на первый взгляд; она имеет более широкое значение. Прежде всего Достоевский устами Ивана Карамазова подвергает здесь сомнению положительность человеческой природы, которую не в силах улучшить и прекрасные — по мнению Достоевского — идеи христианства: человек и их приспособливает к своей низкой природе и таким образом христианство в руках человека превращается в свою противоположность, так же как социалистические идеи под влиянием дурных сторон чело-

⁷ Ф. М. Достоевский. Собрание сочинений, Гос. издат. худ. лит., Москва, т. 9, стр. 301.

⁸ Ф. М. Достоевский. Собрание сочинений, т. 9, стр. 301.

веческой природы могут стать источником новых страданий человечества. Эту мысль Достоевский выразил в «поэме» Ивана Карамазова «Великий инквизитор».

Великий инквизитор воспринимается обыкновенно как воплощение идеологии католической церкви, которая — по мнению Достоевского — отвергла Христа, основавшего свое учение на принципах свободы, братства и равенства, и восприняла три принципа «умного и сильного духа», который искушал Христа в пустыне. На самом же деле образ Великого инквизитора несет в себе более широкое содержание. Ведь Великий инквизитор не только создание атеиста Ивана Карамазова, он и воплощение его собственных общественных устремлений. Великий инквизитор, как его изображает Иван Карамазов, — символ стремления к власти. Он сознает неспособность христианства — или точнее Христова учения — осуществить общественную гармонию, потому что учение Христа игнорирует материальные потребности человечества. Католическая же церковь — из-за снисходительной любви к людям, силы которых Христос переоценил — лишила людей свободы и подчинила их себе при помощи хлеба и авторитета; она опоясалась мечом, римский папа надел себе корону римского цезаря и положил основы земного царства. Всю ответственность за счастье маленьких, слабых людей взяла на себя горсточка сильных. Таким образом, Великий инквизитор разделяет людей на две группы: на «тысячи миллионов счастливых маленьких», которые должны подчиняться власти имущим, и на «сто тысяч страдающих», которые правят и взяли на себя бремя познания добра и зла. Это в сущности то же самое учение, которое в романе «Преступление и наказание» проповедует Раскольников.

Идеологию Великого инквизитора Иван Карамазов, атеист и — по мнению Достоевского — представитель русской революционной молодежи, принимает. Поэтому «Легенду о Великом инквизиторе» следует понимать не только как критику Достоевским католической церкви и ее тысячелетней практики. Достоевский здесь одним ударом бьет и по социализму. Взгляды Великого инквизитора Достоевский рассматривает как составную часть социалистической

программы. Неудивительно поэтому, что «хрустальный дворец», т.е. гармоническое общество было для Достоевского неприемлемым. Достоевскому претил бездушный рационализм, легший в основу утопических конструкций современных социалистов, рационализм, где все было логически исчислено, но в массе исчезал человек со своей богато одаренной душой и где все человеческое счастье сводилось к материальному обеспечению.

На этом основании Достоевского часто относят в лагерь реакционных писателей и некоторые не могут ему простить то, что он «оплевал революцию». Но, с другой стороны, все признают, что в русской литературе было мало так последовательных демократов, каким был Достоевский. В этом усматривается основное противоречие его творчества. Но ведь Достоевский, несмотря на то, что далеко перерос свою эпоху, все-таки был ее порождением, и противоречия в его творчестве являются отражением противоречий самой русской действительности. Всеми принята ленинская мысль о том, что Толстой является «зеркалом русской революции» периода «генеральной пробы» (т.е. первой революции 1905 года) и что он отразил слабости крестьянского движения. Но также можно утверждать, что Достоевский является зеркалом русской революции предшествующей эпохи, т.е. периода, когда русская революция еще только искала свой путь и блуждала в поисках верной теории.

Достоевский отразил преимущественно слабости этих поисков, показывая опасности избираемых ею путей и средств. Совершенно понятно, что молодые силы зарождающейся революции в свое время усмотрели в Достоевском своего врага, потому что он уж слишком громко предупреждал, что на пути к общественной гармонии поджидает Великий инквизитор, чтобы устранить с лица земли основные принципы, без которых общественная гармония немислима — свободу, равенство, братство, принципы, которые были столь дороги и его сердцу. Но в настоящее время подлинный революционер, благодаря часто трагическим испытаниям, которым подвергался социализм, видит в Достоевском истинного друга человечества и чуткого пророка, предсказания которого сбылись, потому что его предостерегающий голос

не был услышан. Антиисторическими и тем самым антимарксистскими являются и упреки по адресу Достоевского в том, что он приписывал революционному движению идеи и методы, которые чужды настоящей революционности и настоящему социализму. Конфронтация критики современного автору революционного движения, как ее проводил Достоевский, с самим движением докажет, что Достоевский не клеветал на революцию, а отвергал те ее недостатки, которые претили его гуманизму и которые позже подверг острой критике сам Ленин. Поэтому предостережение Достоевского, что «хрустальное здание» может благодаря Великому инквизитору превратиться в бездушный муравейник, в котором свободу сменяют какие-то «логарифмы», равенство превратится в диктатуру горсточки «великих несчастных» над миллионами «маленьких счастливых», можно сегодня понимать как великое пророчество и урок в интересах настоящей общественной гармонии.

Достаточно вчитаться в роман «Бесы», который — это общеизвестно — написан на основе действительных фактов, конкретнее, в основу его сюжета легло нечаевское дело. Практика и методы Нечаева были достаточным поводом для выше указанных пессимистических заключений Достоевского. Писателя и в настоящее время упрекают в том, что нечаевщину представил чем-то характерным для освободительной борьбы против царизма, в то время, как она была явлением случайным. С этим, конечно, трудно согласиться. К оценке нечаевщины некоторые советские ученые обыкновенно подходят с точки зрения марксистской революционности и ссылаются на суровую критику нечаевщины Марксом и Энгельсом в их работе «Альянс социалистической демократии и Международное товарищество рабочих». Но то, что было в 1873 году ясно корифеям западноевропейского рабочего движения, не могло быть понятно молодым силам зарождавшейся русской революции. И Ленин, который в новой исторической обстановке подверг критике террористические методы русских революционеров в интересах новой — пролетарской революционности, не отрицал закономерность террористских организаций, наоборот, из опыта их борьбы извлек новую прог-

рамму, а революционеров 60-70-х годов уважал как настоящих трагических героев. Таким образом, нечаевщина в сущности принадлежит к таким явлениям русской политической действительности, какими были позже «Земля и воля», «Народная воля» и др., несмотря на то, что она была подавлена в самом начале и не успела сформироваться. А ведь Нечаев был в сущности учеником великого представителя русского анархизма — Бакунина.

Уже советский литературовед А. С. Долинин в комментарии к II тому писем Достоевского указал, какую роль сыграла работа Бакунина «Катехизис революционера» при построении образа Петра Верховенского. Другой советский литературовед Ф. И. Евнин в комментарии к «Бесам» отмечает, что «Катехизис революционера» наложил явственный отпечаток на всю сюжетную ткань романа. Достоевский со всей правдоподобностью познакомился с «Катехизисом» по газетным отчетам о нечаевском деле и его не могли не поразить многие положения «Катехизиса», которые категорически навязывались всем революционерам вообще и которые были глубоко враждебны моральным понятиям Достоевского. Так, например, одним из основных пунктов «Катехизиса» является положение: «Наше дело — страшное, полное, повсеместное и беспощадное разрушение». Бакунин провозгласил необходимость террора и требовал от революционеров задавить в себе чувство чести, а если понадобится, даже «соединиться с лихим разбойничьим миром». Советские литературоведы правы, что такая мораль не имеет ничего общего с настоящим социализмом, который мы понимаем как воплощение лучших гуманных идеалов. Но это еще не значит, что на этом основании можно прямолинейно осудить Достоевского, который не только не мог знать нашего социализма, но, наоборот, жил и творил в то время, когда преобладал терроризм. Можно усмотреть слабость Достоевского в том, что он заявлял, что человек, отвергнув бога и религиозную мораль, не будет в состоянии разумно распорядиться своей свободой и станет жертвой собственных разрушительных эгоистических страстей. Но, с другой стороны, его сила бесспорно в том, что он указал, что революция может предоставить отдельному человеку

огромную власть и какая здесь таится опасность, если этот человек не окажется на надлежащем моральном уровне. Эта опасность углубляется еще и тем, что Достоевский всем своим творчеством доказывает необоснованность рационалистической идеи, присущей и сталинизму, о том, что достаточно изменить материальные условия жизни и общественные отношения, чтобы изменилась и сама природа человека. А как раз за это был Достоевский «в опале» при сталинском социализме.

Конечно, не все из Достоевского сохраняет свою силу до наших дней. Для социализма в особенности неприемлема его положительная программа осуществления гармонического общества. Отвергнув революционный путь, Достоевский не мог отвергнуть свою мечту о золотом веке человечества. Чтобы сохранить надежду на осуществление святых принципов свободы, равенства и братства, Достоевский создает теорию какого-то теократического, христианского, точнее, православного социализма. Ярче всего эта теория воплощена в образе антипода Ивана Карамазова — в образе старца Зосимы в «Братьях Карамазовых».

Поучения Зосимы должны были опровергнуть все доводы Ивана Карамазова против веры в бога и показать «настоящий» путь к «божественной гармонии». Вся суть философии старца Зосимы состоит в положении, противоположном положению Ивана Карамазова. Иван говорит: «Если нет бессмертия, потом все позволено». Зосима проповедует: «Нет, не все позволено. Бог и бессмертие обуславливают... все должны один другому служить... Нельзя, чтобы не было господ и слуг; но пусть же и я буду слугой моих слуг, таким же, какими они мне». Ибо «всякий из нас перед всеми виноват». В сущности это иначе сформулированная толстовская теория «непротивления злу насилием». Очевидно, Зосима отвергает волчьи законы современного ему общества, но его проповедь любить всех и прощать всех наложила на его критику печать пассивности. Он способен предложить единственный рецепт — самоусовершенствование. Бесплодность этого средства была очевидна не только читателям, но и самому Достоевскому, который остался недоволен этой частью своего романа. И по праву.

Вместо художественного образа получился скучный катехизис — самое слабое место в романе. Таким образом, книга «Русский инок» была оттеснена на задний план книгой «Бунт», которая закономерно заняла в романе центральное место. В то время как образ Зосимы и его «катехизис» насильственно скомпонованы, книга «Бунт» является прочной философской основой социальной линии всего сюжета, потому что из него органически и логически вытекает и звучит как ее обобщение.

*

* *

Преобразовательная работа Достоевского над жанром романа привела к созданию нового типа романа со своеобразными приемами построения композиции, сюжета и персонажей, приемами, которые принципиально отличаются от приемов реалистических. «Трансплантация философии в действие», как назвал метод Достоевского советский ученый Гроссман, очень метко характеризует своеобразие его романов. На самом деле, в каждом крупном романе Достоевского какая-нибудь философская идея является тем естественным центром, вокруг которой организуется вся художественная ткань повествования. Мало того, она является и двигателем всех событий, она и детерминирует поведение и мышление героев. Так реалистическую социально-общественную детерминацию Достоевский сознательно упраздняет и заменяет ее «детерминацией» философской. Даже в романе «Преступление и наказание», столь набитом бытовыми картинками из жизни петербургской бедноты и яркими социальными «портретами» действующих лиц, социальная стихия является лишь конкретным фоном, на котором развивается психологическая и философская драма, но она ни в малейшей степени не включается в действие и не мотивирует поведение действующих лиц. Раскольников находится всецело во власти своей идеи о двоякой категории людей и о двоякой морали, Соня Мармеладова действует под влиянием христианской идеи смирения и самопожертвования, Разумихин — это рупор почвеннической

теории самого Достоевского. В романе есть и другой разряд персонажей, которые не действуют под влиянием идей, но и они не созданы по принципу реалистической детерминации. Такими персонажами, как, например, Лужин, Свидригайлов, Мармеладов, управляет природа, которую Достоевский не связывает с бытом в согласии с своей теорией об автономности человеческой психологии. Поэтому такие образы стоят уже на грани символов — Свидригайлов представляет собой воплощение плотского начала, Лужин — холодной жадности, Мармеладов — бесхарактерности и т. п. Этот прием «символизации» образов, выражающий своеобразный способ художественного обобщения, получит свое дальнейшее развитие в «Братьях Карамазовых».

Таким образом, можно утверждать, что Достоевский разбил не только классическую форму романа, но все свое творчество, начиная с «Записок из подполья», он сознательно полемически направил против классического реализма типа Гончарова, Льва Толстого, Писемского и др. Если сравнить творческую эволюцию Достоевского, скажем, с эволюцией Льва Толстого, то видно принципиальное различие. В то время, как реализм в творчестве Толстого углублялся и в последний период переходил прямо в натуралистическую манеру, путь Достоевского шел от реализма к иррационализму. Всем своим творчеством после 1864 года Достоевский отвергал рационалистический принцип детерминации при построении художественных образов и доказывал, что человек — явление сложное, что он больше чем результат социальных, биологических и т. п. сил, что он — целый автономный мир — микрокосм в макрокосме, в котором и темные пучины и неведомые подспудные течения.

Др. Юрай Копаничак

ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ РУССКИХ ФУТУРИСТОВ

Русский футуризм рассматривается здесь как *поэтическая школа*, т.е. творчество группы поэтов, которые осознали необходимость новых литературных задач, а также, что с этим неразрывно связано, сознательно выражали протест против «старины», а в частности против своих непосредственных предшественников — русских символистов.

Поэтому понятие *школы* связано прежде всего с *опозицией* и созданием литературной *программы*, где сформулированы и закреплены взгляды на те новые задачи, которые осознают борющиеся против устаревших ценностей.

Совершенно такие же закономерности можно указать по отношению к символистам, когда они организовались, восставая против старой позитивистской литературы.

Выполнение программы на разных уровнях творчества у каждого отдельного поэта и создает то общее между ними, что делает из них школу, проводя через все многообразие индивидуальных творений четко выраженные лейтмотивы, выказывающие инвариант среди вариаций. Поэтому неправильно ожидать при установлении понятия школы некоего абсолютного сходства между индивидуальностями, тождества во всех аспектах их писаний, как то в тематике, стиле, композиции, символике и т.п. Единство школы следует устанавливать путем соотнесения каждого отдельного поэта с программой, а не путем приравнивания одной творческой личности к другой. В последнем случае понятия единства не получится, а исследователь вынужден будет придти к выводу, что собственно ни футуристы,

ни символисты школой не являлись, а следовательно — существовали ли они вообще? ¹.

Отсутствие хотя бы одного из вышеупомянутых элементов, которые вяжутся между собою в неразрывное единство (новые задачи — оппозиция — программа) лишает нас права говорить о литературной школе, несмотря на подчас большие сходства между поэтическими явлениями — возьмем для примера так называемых поэтов «чистого искусства», Фета, Полонского и А. Григорьева, или народное поэтическое творчество.

Так как программа является увенчанием триады названных элементов, необходимых для понятия школы, займемся ее анализом у русских кубо-футуристов. Это первая и необходимая ступень для дальнейшего анализа поэтической практики, которая, как было сказано, должна соотноситься с программой.

Непосредственными теоретическими ресурсами русского кубо-футуризма является, в первую очередь, теория и практика кубизма, а также — несмотря на мнимую парадоксальность — русский символизм.

Футуристическая теория «самовитого слова», т.е. говоря огульно, слова в его фоническом аспекте, как единственного материала и единственной тематики поэзии, выказывает непосредственную связь с кубистической концепцией беспредметной живописи.

Но русские символисты уже до того указали на основную роль звука в поэзии, приписывая именно звуку интегрально-семантическую функцию, в известной теории соответствий. Таким образом, и символисты, и футуристы приписывали звуку совершенно особую, самостоятельную роль, а не лишь только, как это делалось до них, служебную функцию указывать образ (или предмет). В случае символизма мы имеем дело с перевесом роли звука за счет образа (поэзия намеков и нюансов). Основой такой поэтики служило положение, что поэзия должна приближаться к музыке. У футуристов же звук сравнивается с краской, гео-

¹ Относительно подобного вывода ср. статью В. Маркова. «The Province of Russian Futurism», SEEP, vol. VIII, N. 4, 1964.

метрической линией, и становится независимым элементом эстетического восприятия, настоящей, «чистой» поэзией. Чистый звук (или самовитое слово) должен вызывать впечатления одной только своей структурой, ассоциации же между звуками могут создавать «новые предметы» — «звукообразы». Следовательно, звук в поэтическом языке имеет свойство порождать квази-образ, его роль первична и творящая.

Обзор футуристических манифестов, а также деклараций в поэтической форме показывает, что они стремились точно сопоставлять языковые элементы в поэзии с категориями живописи — геометрическими формами, пространством, цветом. Вот отрывок программного стихотворения Давида Бурлюка на эту тему:

Пространство — гласных,
Гласных — время!
(Бесцветность общая и вдруг)
Согласный звук горящий муж
— Цветного бремени темя!

Согласный звук обсеменитель
Носитель смыслов, живость дня... ².

А в наброске своей лекции (1919 г.) под знаменательным заглавием «Изобразительные элементы российской фонетики» Бурлюк дал более развернутое и рациональное объяснение того, что в стихах было выражено отрывочно и «поэтически»:

«... б) согласные — носители цвета, понятий фактуры,
в) гласные — время, пространство, понятие о плоскости» ³.

Любопытно отметить, что А. Белый проводил такую же параллель, сравнивая согласные с музыкальными инструментами, а гласные с человеческими голосами ⁴, что наглядно

² Цитирую за Н. Харджиевым, «Маяковский и живопись», Маяковский, Москва, 1940.

³ Там же.

⁴ А. Белый, Символизм, Москва, 1910.

дно показывает лишней раз ориентацию символизма на музыку, футуризма же — на живопись.

В известном манифесте «Слово как таковое» (от 1913 г.) Крученых и Хлебников развивают следующий элемент кубистической эстетики в применении к поэзии: теорию относительности в словесном творчестве, что составляет полную аналогию с концепцией предметного мира у кубистов. «Я не верю в вещи, а только во взаимные отношения между ними» — эти слова Брака бросают свет на развиваемую кубистами теорию «сдвинутого образа», который мы хорошо знаем из практики Пикассо и других известных представителей этого течения. «Сдвинутый образ» предполагает представление предмета одновременно с нескольких углов зрения, т.е. его аналитическое и вместе с тем синтетическое видение. Так именно представлены объекты на Пикассовских картинах «Девушка перед зеркалом», «Человек с гитарой», или в знаменитых натюрмортах Гри и Брака. Подобное представление предмета связано с принципом «затрудненной формы» в искусстве, когда внимание сосредоточено на самой структуре и ее расшифровке, что и составляет главный тезис эстетики кубизма и русского футуризма.

Авторы вышеупомянутого манифеста прямо заявляют:

«... Живописцы будетляне любят пользоваться частями тел, разрезами, а будетляне речетворцы разрубленными словами, полусловами и их причудливыми, хитрыми сочетаниями (заумный язык). Этим достигается наибольшая выразительность...»⁵.

Тесная связь между живописью и поэзией у футуристов проявлялась еще и в том, что их сборники стихов и альманахи были снабжены множеством одноцветных и красочных рисунков, и часто озаглавлены «Стихи и рисунки» (как например «Требник троих. Сборник стихотворений и рисунков» — от 1913 года). Рисунки эти вовсе не выступали в качестве орнаментального или самодовлеющего элемента, но составляли интегральную часть поэтических произведений, были тем элементом формы в ее графическом прояв-

⁵ «Слово как таковое», 1913.

лении, каким для футуристов являлось и слово закрепленное в письме, а также все знаки сопутствующие его написанию. Этим то и объясняются многочисленные диспуты относительно знаков препинания, а также самой издательски-технической стороны футуристических сборников. Выпуская стихи на бумаге-верже или даже на стеновых обоях, литографируя свои томики — футуристы стремились подчеркнуть формальный аспект творчества и повысить коэффициент «затрудненной формы». Все это вместе расценивается в свете футуристической эстетики как основное содержание поэзии, ибо в ней нет места дихотомии форма/содержание.

Как дополнение к вышесказанному кстати будет напомнить, что не случайно почти все футуристы были профессионально связаны с живописью, а точнее — вышли из живописи и пришли к поэзии: Давид Бурлюк учился искусству в Париже и явился в Москве уже готовым художником; Маяковский был учеником Жуковского и Келлина, а затем студентом Московской Школы Живописи, Ваяния и Зодчества. Крученых был учителем рисования; Хлебников и Николай Бурлюк, наконец, рисовали по-любительски. Совершенно ясно, что русский футуризм имеет свои начала в живописи, а его кубистическая установка была закреплена в самом названии группы — кубо-футуристы.

Любопытный документ среди футуристических манифестов представляет брошюра Крученыха под заглавием «Черт и речетворцы». Она включает очень существенное высказывание относительно идеологических и дидактических тенденций характеризующих классическую русскую литературу: «не литература, а общество спасения!» — восклицает разъяренный автор. Только футуристы «изгнали черта» из литературы, т.е. освободили ее от пут идеологической и моральной проблематики, которая во второй половине XIX века отождествлялась с эстетической значимостью произведения.

Символисты совершили революционную для своего времени перетасовку ценностей, объявляя аморализм и зло эстетически значимыми в искусстве. Отсюда в их поэзии

и прозе обилие мотивов сатанизма, а также натуралистических сцен, особенно в связи с городской тематикой и пейзажем. Футуристы сделали дальнейший шаг в постановке вопроса об эстетическом: они объявили понятие морального и аморального, красоты и уродства несущественным для оценки искусства, вводя вместо этого категории *разительного и останавливающего внимание*, нового и непривычного — будь оно красивое или уродливое. Потому-то, с точки зрения традиционной эстетики, принцип футуристов обычно называют «антиэстетическим».

В тесной связи с этим вопросом остается вопрос о творческой личности, несущей ответственность за идеологию и ее проявление в произведении. Манифест «Слово как таковое» заявляет по этому поводу:

«... до нас речетворцы слишком разбирались в человеческой "душе". ... но плохо знали, что душу создают баячи, а так как мы — баячи будетляне, больше думаем о слове, чем о затасканной предшественниками "Психее", то она умерла в одиночестве, и теперь в нашей власти создать любую новую... Захотим ли?

...! Нет!...

Пусть уж лучше поживут словом как таковым, а не собой».

Как «я», «затасканная Психея» здесь подразумевается, конечно, не только описываемый объект, но также описывающий субъект, который «живет собой» в поэтическом высказывании. Иными словами, мы имеем здесь дело с так называемым лирическим «я» в поэзии и вообще с поэзией первого лица.

С теоретической точки зрения для лирического «я» нет места в поэзии футуристов. Характерно, что в поэтической практике первое лицо появляется редко — за исключением поэзии Маяковского. Закономерно, таким образом, сделать заключение, что поэзия футуристов является по преимуществу поэзией *метонимии*, в то время как поэтические школы до футуризма, особенно символисты, культивировали *метафорическую поэзию*.

Понятие метафоры и метонимии требует нескольких пояснений. В свете современной лингвистики эти понятия

находят применение на нескольких уровнях языковых явлений. Где-либо мы имеем дело с явлением *сходства*, мы в праве говорить о метафоре, в то время как метонимия связана с языковой *смежностью*.

Стало быть, эти категории можно применить в случае такого отношения как *адресант: коммуникат*. Метафорическая поэзия представляет собой тот вид отношения, где коммуникат теснейшим образом связан с говорящим (адресантом): он проявляет себя на каждом шагу. Несмотря на то, что является предметом высказывания, этот предмет всегда как будто пропущен, точно сквозь фильтр, сквозь установку высказывающего; и наоборот — коммуникат становится лишь только переодевкой, маской самого адресанта. Романтики канонизировали такой вид поэзии, символисты, с некоторыми видоизменениями, повторили их опыт. Всеобъемлющее «я» символистов не оставляет места даже самостоятельному пейзажу, который становится *comparatum* самого говорящего, как это наглядно проявляется у Блока, а Бальмонт и самый поэтический язык отождествляет с собственной личностью: «Я — изысканность русской медлительной речи». В случае чисто медитативной лирики элементы внешнего мира могут, конечно, вовсе не выступать, и тогда первое лицо становится и субъектом, и объектом описания (напр. в лирике Веневитинова или Фета).

Футуристы подчеркнуто отделили коммуникат от адресанта, точнее говоря, выделили поэтическое сообщение в самостоятельный элемент, устраняя адресанта (лирическое «я») совсем. За исключением Маяковского, во всех разновидностях поэзии футуристов наблюдается тенденция к метонимической поэзии, т.е. структуре такого типа, где по принципу смежности выдвинуто только сообщение, сообщаящий же исчезает. Заумники, с Крученыхом во главе, сосредоточились на чисто языковом эксперименте, где специально подобранные звуки и «разрубленные слова» в их «причудливых сочетаниях» становятся «единственными героями» поэзии. Поэтическая деятельность Хлебникова приносит в своей значительной части схожий языковой эксперимент, «фонетическую поэзию», по выражению Раула

Гаусманна⁶. С другой стороны, Хлебников создатель «фрагментов эпоса»⁷, т.е. поэзии третьего лица.

Поэзия Пастернака, как подобает переходному явлению, сохранив в основном структуру высказывания первого лица, выказывает сильную тенденцию к метонимии. Как заметил Р. Якобсон в известной статье «Randbemerkungen zur Prosa des Dichters Pasternak», у Пастернака часто «действие выступает вместо деятеля»: напр. вместо отвергнутого, отчаянного любовника остаются только следы его скитаний по городу, или мчащийся поезд, который уносит его трепещущее сердце («Марбург», «Сестра моя — жизнь...»).

Выходя за пределы самой поэтической структуры, хочется остановиться на проблеме творческой личности в несколько ином аспекте. Крайне интересно отношение футуристов к вопросу об авторстве и о славе. Знаменитый манифест «Пощечина общественному вкусу» провозглашает принцип коллективного творчества: «Стоять на глыбе слова "мы", среди моря свиста и негодования». Этот принцип нашел прямое выражение в случаях соавторства — напр. Крученых и Хлебников вместе написали «Игру в аду» В книжечке «15 лет русского футуризма» (1928 г.) Крученых описывает процесс коллективного создания этого произведения с нарочитой небрежностью и беззаботностью. Стихи футуристов появлялись всегда в коллективных изданиях, не говоря о манифестах и програмных статьях которые как правило (с небольшими исключениями) писались вместе.

Принцип коллективизма, т.е. отрицание роли личности, так высоко ценившейся символистами, привел к *принципу анонимности* творчества. Введение к сборнику «Садок судей» (1914) гласит: «Мы презираем славу; нам известны чувства не жившие до нас». Этот пункт настойчиво повторяется в футуристических статьях и манифестах со времени самой принципиальной декларации в «Пощечине общественному вкусу», которая «приказывала» поэтам: «С

⁶ Raoul Housmann, «Introduction à une histoire du poème phonétique», *German Life and Letters*, XIX, 1, Oxford 1965.

⁷ Ср. Ю. Тынянов, «О Хлебникове», *Собр. произведений В. Хлебникова* I. I, Ленинград, 1923.

ужасом отстранять от гордого чела своего из банных венков сделанный венок грошовой славы».

Такая установка привела Маяковского, несмотря на его крайний индивидуализм, к временному переходу на «анонимность» и коллективизм в «150 000 000»:

150 000 000 мастера этой поэмы имя...

Кто спросит луну?

Кто солнце к ответу притянет,

Чего

Ночи и дни чините?

Кто назовет земли гениального автора?

Так

и этой

моей

поэмы

никто не сочинитель...

Согласно такому заявлению, автор не поместил своего имени на первом издании поэмы⁸, и она была приподнесена Ленину от имени группы футуристов.

Немного позднее, уже в период «Лефа», Асеев заявил на одном из собраний редакции: «Необходимо полное уничтожение индивидуальной биографии поэта, вплоть до отказа от подписывания своих произведений»⁹.

Поэтическое завещание Маяковского отмечено тем же тоном:

Мне наплевать на бронзы многопудье,

Мне наплевать на мраморную слизь!

Сочтемся славою...

(«Во весь голос»)

В тесной связи с отрицанием славы как «отжившего чувства», поэтическое творчество рассматривалось как создание фрагментов, как подготовительная стадия для ве-

⁸ Поэма была написана в 1919-20 годах, полностью напечатана только в 1921 г.

⁹ Цитирую за А. Метченко, *Творчество Маяковского*, М. 1954, стр. 400.

ликого искусства будущего. « Слово как таковое » заключает следующие строки: « Речетворцы должны бы писать на своих книгах: прочитай разорви! ». Пастернак же, в период своих связей с футуризмом (будучи членом группы « Центрифуга ») заявил: « В искусстве видим мы своеобразное extemporale »¹⁰. А Маяковский во вступлении к собранию сочинений « Все сочиненное Владимиром Маяковским »¹¹ писал: « Оставляя написанное школам, уйду от сделанного, и только перешагнув через себя, выпущу новую книгу ».

Всем известна легенда Хлебникова, который с настоящим презрением славы набивал наволочки кусками бумаги, покрытыми отрывками своих бесценных стихов вперемешку с математическими формулами и вычислениями. По свидетельству современников, друзей и знакомых, появляясь в редакциях, он несмело вручал свои рукописи и тихо добавлял: « Если что не так — поправьте ». Презрение славы было причиной того, что большую часть своего творчества Хлебников оставил неоконченной, публикуя отрывки, часто без заглавий, а нередко с заглавиями придуманными другом или издателем.

Интересным актом « презрения славы » и отрицания роли творческой личности была тенденция футуристов — переходящая, как водится, в известную позу — к уничтожению собственной биографии. Начало этому положил, как кажется, Маяковский, выступая со своей « анти-биографией », где резко заявил, что биография поэта важна только тем, « что отстоялось словом » — не в пример символистам, которые уделяли много места рассказам о своей жизни в длительных биографических очерках или в своего рода *vies romancées* — чтобы упомянуть одного только Белого¹². В противоположность своим предшественникам, футуристы даже « забывают » дату своего рождения: « Родился 7 июля 1894, или 93 — мнения мамы и послужного списка отца расходятся. Во всяком случае не раньше » — заявляет Мая-

¹⁰ Б. Пастернак, « Черный бокал », *Центрифуга* нр. 1, 1916.

¹¹ Москва, 1919.

¹² Ср. напр. *Начало века и Между двух революций*, а также *Котик Летаев* как тип второй.

ковский¹³. Этой декларации своего учителя почти дословно подражает « младший » футурист, Кирсанов: « Мать произвела меня на свет 5 сентября старого стиля 1905 или 1907 года. Точная дата года неизвестна, так как устанавливалась в зависимости от срока воинской повинности »¹⁴.

После обсуждения главных пунктов касающихся адресанта, перейдем к проблемам связанным с самим коммуникатом в эстетике футуризма. « Пощечина общественному вкусу » уделяет этому вопросу много места. Авторы, как обычно, в шутовском и ироническом тоне, высказывают мысль, что те требования, которые предъявляли поэзии « предки »: быть « чистой », « нежной » и т.п. подходят скорее женщине. Футуристы требуют от поэзии прямо противоположного. Все эти требования четко сформулированы в « Слове как таковом »:

« I) чтоб писалось и смотрелось во мгновение ока! (пение, пляска, разметывание неуклюжих построек, забвение, разучивание...).

II) чтоб писалось туго и смотрелось туго, неудобнее смазных сапог или грузовика в гостинной (множество узлов, связок и петель и заплат, занозистая поверхность сильно шероховатая...).

Здесь мы находим принцип « уродства » и « затрудненной формы », выраженный в самом полном виде. Некоторые элементы, как принцип быстроты (« чтоб писалось и смотрелось во мгновение ока »), характерны, конечно, для всего мирового футуризма, они же, вероятно, восходят к итальянским инспирациям. Но самое поразительное — это опять таки полная аналогия с кубистической живописью; особенно заключительные слова — « занозистая поверхность сильно шероховатая » — просто определение кубистического полотна.

В переводе на лингвистическую терминологию это значит, в первую очередь, установку на консонантизм, в

¹³ « Я — сам », *Полное собрание сочинений*, т. I, М. 1955.

¹⁴ А. Крученых, *15 лет русского футуризма*, стр. 42.

отличие от символистской звфонии, построенной на вокализме. О том же говорил Бурлюк в своем стихотворении и в наброске доклада, цитированных в начале. Подбор консонантов, в согласии с принципом «занозистой поверхности», должен заключать те звуки и звукосочетания, которые по традиции считаются «немузыкальными», «пронзительными». Крученых называет эти сочетания «тяжелым звукорядом». В «Слове как таковом» пример «тяжелого звукоряда» представлен известным Крученыховским пятистишем:

Дыр, бул, щил,
убещур
скуп
вы со бу
р л эз.

Маяковский пропагандировал тот же тип звукоряда, когда писал:

Есть еще хорошие буквы:
эр
ша
ща ...

тут же и мотивируя их употребление:

... чтоб грохот был,
чтоб гром¹⁵.

На уровне лексики программа футуристов открывала широко двери коллоквиализмам и жаргонизмам, что в свою очередь служило базой для неологизмов, особенно в случае Маяковского. Излюбленным типом построения у последнего является неологизм увеличительного характера (типа *адище*). Большую роль играют провинциализмы, особенно у Хлебникова. Все эти лексикальные элементы могут выполнять роль «узлов» и «заплат» в поэтической стру-

¹⁵ Полное собрание, т. 2, М. 1956.

ктуре. Так именно и воспринималась поэтика футуристов современниками: как сказала одна из читательниц Маяковского, «все как будто топором вырублено»¹⁶.

Принцип быстроты и сжатости («чтоб писалось и смотрелось во мгновение ока») привел к максимальной компактности синтаксиса, а следовательно к большой динамизации поэтического сообщения. Эта черта характерна и для заумников, и для Хлебникова, не говоря уже о Маяковском, у которого эллиптические построения приводили иногда в заблуждение. Напр. фраза из известного стихотворения «Необычайное приключение бывшее с В. Маяковским на даче»: «А я ему — на самовар» (т.е. «а я ему указываю на самовар») была понята Качаловым, исполняющим стихотворение, как: «А я ему: на самовар» (т.е. «на тебе самовар»). Очень существенна здесь, как и вообще у Маяковского, роль жеста и интонации, что лишний раз указывает на эстрадный характер его поэзии, ее предназначение для громкого чтения.

Тот динамизирующий тип эллипсиса, который характерен для футуристов, тесно связан с выдвиганием *предикации* как самой существенной части предложения, что и следует из вышеприведенного примера. Именно роль предикации, как отличительной черты синтаксиса футуристов, подчеркнул Пешковский¹⁷.

Этот факт становится еще выразительнее при сопоставлении с обратной тенденцией у символистов — затушевывать предикат и ослабить роль глагола. В противовес таким стихотворениям как Бальмонтская «Безглагольность» или «Челн томления», ряд строк Брюсова и других представителей Символизма, построенных на бессоюзных рядах именных предложений («Ландыши, лютики, ласки любовные»; «Ветер, взморье, вздохи ветра») — Маяковский строит свои стихи на ярко выраженной глагольной форме,

¹⁶ Цитирую за книгой Р. Якобсона, *О чешском стихе преимущественно в сопоставлении с русским*, ОПОЯЗ, 1923.

¹⁷ А. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва, 1934.

а именно на императиве, проявляющемся эксплицитно или имплицитно:

Бейте в площади бунтов топот!

Зеленю ляг, луг!

Выстели дно дням!

Радуга, дай дуг!

(« Наш марш »)

Разворачивайтесь в марше!

Тише, ораторы!

Ваше слово, товарищ маузер!

Эй, синемлузые, рейте!

(« Левый марш »)

Мимо баров и бань

бей в барабан,

барабан, барабань!

Жаром, жженьем, железом, светом

жарь, жги, режь, рушь!

(« 150 000 000 »)

Следует обратить внимание, что *звательный падеж*, как партнер императива в именных категориях, играет в этих строках видную роль.

Переходя от вопросов связанных с поэтикой *sensu stricto*, остановимся на футуристической концепции поэзии и поэтического творчества. Эти понятия связаны у футуристов с понятием профессии и своего рода экспериментальной науки. Уже символисты создали и культивировали тип поэта-ученого, но футуристы, как обычно, встали на позицию максимализма: они пытались соединить в одно два акта — творческий и критикоаналитический. Эта проблематика занимала ученых и философов с древних времен. В одном из диалогов Платона рассказана история молодого поэта, только что написавшего ценное произведение, который на просьбу Сократа дать объяснение своих новых

стихов — не сумел этого сделать. Идеи Платона относительно полной разъединенности творческого и рационального акта легли в основу романтической феноменологии творчества, с ее теорией вдохновения и убеждением о невозможности со стороны поэта подвергать интеллектуальному анализу свои творения. В частности романтическая концепция импровизации является ярким выражением этих идей. Почти в легенду прератился случай Мицкевича, которого, по разным свидетельствам, много раз спрашивали об разъяснении загадочной символики так называемой « Великой импровизации »¹⁸, и который либо не мог дать ее расшифровки, либо давал несколько разных, противоречащих друг другу пояснений.

Символисты, в сущности, придерживались той же философии. И у них создалась почти легенда о Блоке-визионере, который, на вопрос, как понимать обрая Христа в антирелигиозной поэме « Двенадцать », отвечал: « Всмотриваюсь и вижу — действительно Христос »¹⁹.

Футуристы, в отличие от большинства своих предшественников, выступили с концепцией *поэзии как ремесла*. Вдохновение и таинство творчества было признано устарелой и непригодной мистикой. Искусство объявлялось просто умением, которое надо совершенствовать, которому можно учиться, в котором можно и надо экспериментировать. Таким образом, искусство подлежит правилу усиления, т.е. можно в нем пользоваться « затрудненным приемом ». Приступая к поэтическому труду, надо знать, « как это делается », не ждать вдохновения.

Согласно такой установке возникает у футуристов своеобразное описание оределенных норм поэтического ремесла, своего рода нормативная поэтика, снабженная наскоро сочиненными поэтическими выборками, иллюстрирующими эти нормы. Можно это рассматривать и как род « аннотированной поэзии ». Маяковский, например, в известной статье « Как делать стихи » показывает, как сочинять

¹⁸ Ходячее название большого пророческого монолога главного героя драмы « Dziady ».

¹⁹ См. К. Чуковский, *Александр Блок как человек и поэт; введение в поэзию Блока*, Петроград, 1924.

поэзию применительно к определенной задаче. Вот рифма, которая понадобилась именно для стихов на смерть Есенина («врезываясь: трезвость»), с объяснениями, как автор пришел к такому решению задачи. А вот выборка стихов-частушки:

«Для действия частушки необходим прием неожиданной рифмовки, при полном несоответствии первого двустишия со вторым. Причем первое двустишие может быть названо вспомогательным».

И немедленно дается пример — результат «решенной задачи»:

Милкой мне в подарок бурка
И носки подарены.
Мчит Юденич с Петербурга
Как наскипидаренный²⁰.

Самым находчивым и продуктивным в области «аннотированной поэзии» был Крученых. Его томики: «Фактура слова», «Сдвигология русского стиха», «Фонетика театра» — сплошь посвящены этому вопросу. Крученых, согласно своей вере чистого «заумника», занимается преимущественно чистыми звуками и их «изобразительными» и другими качествами. Из «Фактуры слова»:

«Звук з удобен для изображения движения, зудения, брожения, визга, лязга [...] нервного раздражения, свиста розги, злости, зависти, дразнения, заразы, зазора, змеи, зигзага ...»²¹.

В самом этом комментарии почти все слова заключают звук з. Но затем следует выборка поэзии, иллюстрирующая тезис автора:

Я тормоз, поезду рвущий зуб,
зудач земли...²².

²⁰ В. Маяковский, «Как делать стихи», Полное собрание сочинений, т. 12, Москва, 1959 г. стр. 88.

²¹ А. Крученых, Фактура слова, Москва, 1923.

²² Ibid.

Так поэзия футуристов, особенно заумников, становится не только искусным ремеслом, но как будто научным экспериментом. Ее связь с наукой своего времени подчеркивает факт особенно сильной ориентации всей группы на современную лингвистику. Этим, в свою очередь, объясняется тесная связь футуристов с лингвистически направленной формальной школой, и даже московским Лингвистическим Кружком. Но это тема требующая отдельного исследования.

Кристина Поморска

THE RECEPTION OF POST-WAR MODERNISM
IN SRPSKI KNIŽEVNI GLASNIK 1920-1928

I

In the history of literature there are two parallel streams; that of such literary works as are written over a period and that of the receipt of such works by the contemporary body of taste which judges them according to its own critical standards. With certain exceptions, there would appear to be little direct connection between them. New works of art have to be assimilated. Often, save for the occasional minority of opinion, they seem at first unacceptable to prevailing aesthetic canons, their idiom being new. Over the years what is merely the idiom of a new school of literature is forgotten while what is truly literary art in the new idiom is gradually accepted, the school of thought that contributed to its development receding into literary background. Such a process tends to operate with greater speed when it involves a relatively small nation and when the new tastes and ideas stem from abroad involving a certain time lag. Yet the attitude of critics and the reception of literature by contemporaries cannot be without interest for a study of literary development. It is the literary periodicals, the publishers and the critics who, at least materially, may affect the immediate growth of new works, especially in the smaller nations that lack the economic resources for random publication and where literary circles are necessarily narrower. In any case it is this element which might be called the expectation from and the reception of literature that enables us to understand the climate of taste, the development of artistic consciousness and neither

are without their influence, positive or negative, on even the most *avant-garde* writers. Moreover the quality of a nation's literary criticism is also a symptom of its cultural status and development. For all these reasons it is of interest to examine the literary press, especially in the field of its mutual interaction with contemporary literature.

In Serbia the appearance of the periodical *Srpski Književni Glasnik* in 1901 marked the beginning of a new epoch in literary taste. As Jovan Skerlić, one of its editors, wrote; «... it came to draw a sharp line in Serbian literature between the nineteenth and twentieth centuries»¹.

By the end of the nineteenth century Serbia already had various cultural and political periodicals that paid considerable attention to literature, despite the fact that all of them had a political bias. *Delo* and Janko Veselinović's *Zvezda* as well as the critic Ljubomir Nedić's *Srpski pregled* put considerable emphasis on literature both Serbian and foreign. Yet it was the foundation of *Srpski Književni Glasnik* that gave the Serbs the first really modern cultural periodical which, dealing with politics, economics, painting and music, nonetheless became essentially the main forum for literary culture in the country. Its foundation was not really due to any specifically literary aims. Slobodan Jovanović, one of its founders, stated that its primary aim was to bring together the younger representatives of the Radical party and those of other political parties during a period of political oppression and stagnation². It was the presence of the censorship during the reign of Aleksandar Karadjordjević that decided a group of youthful and littleknown people to begin what was to be, on the surface, a literary rather than a political journal in order to mask its opposition views. Thus, despite its designation, it began its career as principally a political organ and its first two volumes contained no poetry³. Its final and lasting emphasis on literature was due to one of the members of its editorial board, Bogdan Popović who became its principle editor and the director of its literary policy. As Slobodan Jovanović

¹ J. Skerlić, *Istorija nove srpske književnosti*, Beograd, 1953, p. 247.

² S. Jovanović, *Glas kanadskih Srba*, May 18th, 1967.

³ M. Grol, *Tridesetogodišnjica Srp. Knj. Glas.* S.K.G. Sep.-Dec. 1930, p. 561.

wrote; «Of all the founders of *Srpski Književni Glasnik*, he alone was purely and completely a *litterateur*»⁴.

Born in Belgrade in 1863, Bogdan Popović was the most outstanding literary critic of the first two decades of the twentieth century in Serbia. He popularised the literature of the French *Parnasse* and the Symbolists, insisting on the need above all to create a polished style in Serbian. For this reason he gave particular attention to the two Serbian poets who owed most to France, Jovan Dučić and Milan Rakić. Although both of these poets developed themes which belonged to the spirit of symbolism, their real and lasting achievement was in the realm of poetic style, their finely chiselled verses being closer to the spirit and aims of a Gautier than to the metaphysical pretensions of most symbolist poetry, even if their themes did reflect certain accepted symbolist attitudes. Popović was more an aesthetic philosopher than a critic. Yet, while tending to reduce literature to rules of beauty and other abstract concepts, he was of a very liberal turn of mind. Thus *Srpski Književni Glasnik* soon numbered the radical and realist critic Jovan Skerlić among the members of its editorial board and, up to the outbreak of the first world war, it published works by almost every outstanding young writer of the period. While it retained many of the features of its original design as a political and cultural periodical, devoting much of its space to reviews of world politics, to articles on history, philosophy and economics, Popović's influence made it predominantly literary.

Popović, together with the poets Dučić and Rakić, represented a new trend in Serbian literature, a trend that transcended the parochialism of most of the older writers. It produced what came to be called the «Belgrade style». In this sense *Srpski Književni Glasnik* began its career as an organ of innovation. That Skerlić should be a member of its group shows the broad nature of its general approach. A social realist, an admirer of the Russian critical realists as well as of French realism, Skerlić could scarcely have welcomed the new trend towards symbolism and formal perfection without some reserve. Indeed in his history of Serbian literature while recognising the

⁴ S. Jovanović, *Ibid.* May 25th, 1967.

undoubted merits of Dučić's poetry, he objects to a certain coldness and insincerity, a striving for formal effect which he saw as resulting in a literary pose⁵. When, however, the new poetry began to produce both a greater freedom from traditional poetic form and, at the same time, to express an increasingly personal and pessimistic view of life, Skerlić could hardly avoid protesting against it as decadence. This, more perhaps than any directly formal reasons, was the motive of his famous attack on the poet Vladislav Petković Dis. His criticism of this poet may be said to be starting point of the controversy around what came to be called modernism. French influence on both Serbian and Croatian poetry had led poets to follow their western counterparts towards a greater poetic freedom and personalism even before the first world war. In Croatia, following on the work of A. G. Matoš, in 1914 a group of young poets, including Augustin Ujević, published a collection of poems *Mlada Hrvatska Lirika*, while in Serbia the poetry of Sima Pandurović and Dis pointed the way to yet more profound innovations than the formal poetry of Dučić and Rakić achieved.

The outbreak of war meant the suspension of *Srpski Književni Glasnik* and it did not appear again until 1920. In the field of literature, as well as in other fields, conditions had changed considerably. Serbia was now part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes and the periodical was an enthusiastic supporter of unity and moderation. In Literature tastes and trends had also changed considerably. In France a new trend towards free verse, Dadaism, surrealism was in vogue. Many Serbs spent some time in France during the war years and the war itself had left a sense of personal disillusionment, of revolt against the old, accepted forms. Dis had been drowned in 1917 but now there were new writers in both Serbia and Croatia; the relatively conservative style of Andrić, the expressionism of Krleža and A. B. Šimić, while in Serbia perhaps the most representative of the post-war generation was Miloš Crnjanski with his collection of poems *Lirika Itake*. During the 1920s a slightly younger generation of Serbs brought surrealism from

⁵ Skerlić, *ibid.* p. 437. Also Skerlić, *Lažni modernizam u srpskoj književnosti*, Odabrani kritički spisi, Beograd 1950, p. 402.

Paris. The critic Marko Ristić and the writers A. Vučo, D. Matić and M. Dedinac formed a surrealist group which adopted Marxism and leftwing politics. Yet, perhaps, the main cause of controversy was not so much the works of new writers as the vociferous criticism of the general atmosphere and influence of literary trends in Europe, so different from the formal polish brought from France by Dučić, Rakić and Popović. The epoch of comfortable literary theories, the social realism of a Skerlić, the academic aestheticism of Popović and others, seemed to be dissolving in a ferment of iconoclastic polemics and the works of the new writers seemed to contravene all tenets of good taste held by the older critics of the period of the *Beogradski stil*. In one sense, this was no more than a phase, a period of many ephemeral literary periodicals, of polemic and literary *coteries* that represented little more than a symptom of the new influences from the West. By the end of the twenties much of the polemical fervour had expended itself⁶. The new writers quickly came to be accepted as individuals rather than as representatives of movements. Yet in 1920 *Srpski Književni Glasnik* took up its career when polemics were at their height. The new trends shocked the older and more traditionally minded critics who were not slow to express their disapproval. It is the purpose of this article to examine some of the views that appeared on its pages during this period and to note the gradual acclimatisation to the new literary style both for their interest in themselves and as an example of the attitude of this most central and important of all Serbian literary periodicals between the two world wars.

II

The first post-war volume of *Srpski Književni Glasnik* presented an immediate reaction to the new literature and its views. The critic Marko Car, a well-known and pedestrian critic of the pre-war period, published an article entitled *Podgrejani simbolizam*⁷. His tone was comparatively moderate. Speaking

⁶ Branislav Miljković, *Naša Književnost u 1925*, Srp. Knj. Glas. Jan-April, 1926, p. 52.

⁷ M. Car, *Podgrejani simbolizam*, S. K. G. Sep.-Dec., 1920.

as a representative of the Serbian nationalist ethos of pre-war days, he began by stating that, far from underestimating the moderns he considered that;

« On the contrary, in their works poetic form is often extremely subtle and artificially finished, but it is their emotions that are rarely sincere and it is a tortuous task to discover in their works the true poetic essence ».

According to Car the works of the new writers lacked lyricism and pertained to theorems, to philosophy and religion. Admitting that he had read comparatively few of their works, he admitted that he had found in them a certain warmth yet had had to struggle through what he called *transzendentalna frazeologija*, as well as a scheme of metrics which, in their imperfection, tended to tire the reader. He objected to their lack of clarity and logic, quoting Boileau that; *Ce que l'on conçoit bien, s'enonce clairement*.

Car's main objection, however, was based on something else. He saw the modern Serbian writers as taking from France the essence of symbolism, a movement that was already out of date. Writers were becoming *dilettante* mystics, producing works that smelt of incense and thus breaking the ties of literature with national life. Almost like some Slavophile of the nineteenth century, Car objected to literature getting involved in excessive borrowings from abroad.

« Borrowings from abroad may at times enrich us, this we do not deny; but they should not be allowed to transform our souls. We can develop only according to the nature and spirit, of our race ».

Car's article clearly shows how, as in many other nations at the time, the traditional critics were confounded by the new idiom. Old ideals died hard. In the same year the poet Siba Miličić wrote in a more idealistic and optimistic, yet no less subjective vein⁸. He began by saying that the older critics were conditioned by the works of the last century and therefore saw modernism as decadence bereft of all true spirit. For him the question was one of historical development. Realism drove poetry

⁸ S. Miličić, *Jedan izvod koji bi mogao da bude program*, S.K.G. Sep.-Dec., 1920, p. 188.

in on itself. Now the moderns had plunged into the depths of their own being, producing a personal language linking the organic with the inorganic. Faced with a materialist world, the poet found himself in a spiritual desert. Thus the modern poet sang of his dreadful loneliness. The new poetry, however, would yet lead man to a realisation of new profundities of being. Miličić's idealism went to the full extreme. « Poetry » he wrote, « will give us a new religion », As regards the literature of Yugoslavia, the nineteenth century had produced only copies of Western writers. The only original works were those of traditional folk literature. Most writers merely imitated what had been successfully done in the West. The newest writers, however, were in the vanguard of European literature. They were directly taking part in a movement that embraced the whole of Europe. Thus Miličić concluded that those critics and professors of literature who rejected the modern movement were little different from those who opposed the introduction of the vernacular as a literary language in the nineteenth century. These two moderately voiced yet opposed articles typified the attitude of the periodical which was made clear by an article by Popović himself on the policy of *Srpski Književni Glasnik*⁹. He began by stating that the present was a period of transition and one in which to a greater or lesser extent, the older and younger generations were in conflict. The war had given impetus to new ideas which had, in fact, begun before the war and this had set a gulf between the generations which were now in a state of open hostility. The aim of the periodical was, therefore, to offer a forum of free discussion which Popović saw as the best solution to the prevailing conditions. Art, he wrote, always leads criticism and the critic should practice tolerance towards new works. For this reason he invited representatives of both the old and the young generations to express their views in the belief that discussion would lead to understanding.

⁹ B. Popović, *Književna i umetnička politika Glasnikova S.K.G.* 1920. Vol. I, p. 210.

III

Popović made good his views in the same volume by publishing the poem *Sumatra* by Miloš Crnjanski, a poem rather different from any published hitherto in Serbian¹⁰. At the editors' request, Crnjanski published an article explaining the poem. (*Objašnjenje Sumatre*)¹¹. The fact that Crnjanski was asked to publish such an article speaks for the liberal attitude of the editors whose long-standing contributors were clearly opposed to the modern trend in poetry. Crnjanski began his article by saying he had been asked to express a literary *credo*. Modernism, he wrote, is clearly not decadence. One only needs to glance at the role of the Russian periodical *Mir iskusstva* and that of the Russian Futurists to prove this. The unpopularity of modern art in Yugoslavia was due to absurd prejudice. Many laughed at the works of the sculptor Meštrović, yet his works had achieved more for the nation than the *corps diplomatique*.

«The situation and the spirit of our poetry since the war and, I am forced to say it, since Skerlić, are completely new. The ideas, the forms and, thank God, the canons have fallen».

¹⁰ For those interested I append the poem in full.

Sumatra.

Sad smo bezbrižni, laki i nežni.
Pomislimo: kako su tihi i snežni
Vrhovi Urala.

Rastuži li nas kakav bleđi lik,
Što ga izgubismo jedno veče,
Znamo da, negde, neki potok,
Mesto njega, rumeno teče.

Po jedna ljubav, jutro u tudjini,
Dušu nam uvija, sve tešnje,
Beskrajnim mirom plavih mora,
Iz kojih crvene zrna korala,
Kao iz zavičaja trešnje.

Probudismo se noću i smešimo, drago,
Na mesec sa zapetim lukom,
I milujemo daleka brda
I ledene gore blago, rukom.

¹¹ M. Crnjanski, *Objašnjenje Sumatre*, S. K. G. Sep.-Dec. 1920, p. 265.

The new poetry had assumed a new sensibility. There could be no return to the old, comfortable canons of form.

«It is the dead that stretch out their arms to us. They must be requited».

The new poets sought to give form to mood and break the bonds of formal literary language. It had not been long since Dučić had been scoffed at for writing of «the rustle of the stars». Now, he wrote, «we have come much further».

Crnjanski continued in a passage that reflects much of the mood of the post-war writers in all its subjectivity and fanaticism.

«We have broken with tradition, for we hurl ourselves headlong into the future. We reject all past laws... We have parted with this life because we have discovered a new one. We write in free verse that arises from our content. Thus we hope to achieve original, and that includes radical, expression. We are not responsible for our ego. There are no such things as unchanging values... we present the pure form of moods, moods known long before us, to give an accurate portrayal of thought at its most spiritual, to employ all colours, the tremulous tones of our dreams and forebodings, the sounds and whispers of things hitherto despised and dead».

Those who had suffered beneath the hail of bullets and shells had experienced hyper-modern sensations that family, custom, the golden mean could never alter nor return to the traditional spirit of optimism.

Crnjanski followed this general statement with what appears a sincere attempt to explain the associations that led up to the imagery in his poem. On a train journey through Srem the poet heard, through an open window, the sound of a stream and sensed the peace and happiness of nature after the miseries of war. Descending at a halt, he thought of his past and the distant lands he had never seen. The sight of the Danube through the mist made him think of coral islands and the word *Sumatra* occurred to him. Thinking how all things on earth are bound together, he conceived a deep affection for distant snowy peaks. From this euphoric sense of peace and oneness, the imagery of the poem took shape. Perhaps, to the modern reader, this would seem little more than an interesting, yet quite conventional statement of how a poem grew for its author. At the time

it appeared, however, it must have come as a shock to many who believed implicitly in poetry as an expression of ideas and as an exercise in poetic form.

One of those who felt Crnjanski's art to be offensive to their aesthetic sensibilities was the critic Branko Lazarević who, in the following year published an article attacking Crnjanski's poetry¹². Lazarević was at this time already well-known as a critic and many considered him a candidate for Skerlić's place as the leading authority on literary value¹³. Later he was to publish a series of articles on aesthetics. In his article, *Lirika g. Crnjanskog* he wrote that Crnjanski had been requested to explain his poem and the more he did so the more obscure and muddled it appeared. If the tone of Crnjanski's exegesis is provocative, that of Lazarević is polemical to the point of rudeness. He began with a statement of his approach as a critic.

« We shall not be greatly concerned what attitude a writer takes to a subject, in the name of what platform or for what system or why he loves or what he hates, what he worships or in what he believes; but we shall always be interested in the manner in which he is what he is, whether what he has to say is coherent, whether it be accurate, sensible or, at the least, witty or engagingly stated, sincere and organic and whether, when examined by head and heart, it proves to possess both head and heart ».

Wherever thought is sincere, its form is harmonious:

« Here Peter will be called Peter and not Paul. Christ will be crucified on a cross and not, as has been attempted, some whore; the Virgin Mary is pure and innocent and not some Bacchanalian female ».

Lazarević accused Crnjanski of seeking for effect, striving after incomprehensibility. Instead of saying « I am going to lunch » he says « I am lunching to go ». His works are no more than a destruction and inversion of values and Lazarević went so far as to call Crnjanski a hooligan and a braggart, one who despised the St Vitus day ethic, the patriotic myth of the Serbs so popular in the period immediately before the first world war,

¹² B. Lazarević, *Lirika g. Crnjanskog*, S.K.G. Jan.-April, 1921, p. 539.

¹³ M. Grol, op. cit. S.K.G. Jan.-April, 1931, p. 2.

and, even worse, one who transgressed the laws of punctuation, syntax and grammar. He accused Crnjanski of cynicism and negation that amounted to no more than bad taste.

Lazarević is, of course, typical of a certain kind of reaction to so-called modern art throughout Europe at that time. Perhaps it is symptomatic that he ended his article with a tirade against the Russian revolution (at that time standing for something surely very different from what it stands for today in the minds of most people) and attacking it as the destroyer of art. The article is clearly more interesting in itself, as an example of a point of view typical of the period than as a criticism of Crnjanski. No reader today would fail to be struck by the subjectivity of his views. For Lazarević poetry was reduced to a set of accepted formulae. His article clearly shows that in Serbia, as elsewhere, there was a dichotomy between the traditional views of art and the works of the new writers.

Lazarević certainly found the post-war poetry difficult to comprehend. In the same volume of *Srpski Književni Glasnik* he reviewed the poetry of a far more conventional poet, Tin Ujević. Writing of his volume of poems entitled *Lelek sebra*, Lazarević asked what had become of this man whom he had known as a young man before the war. Since spending much of the war in Paris his poetry appeared to be haunted, lost, an expression of suffering. The poems were expressive, but too personal.

« The collection is clearly neither chivalrous nor manly. Its tears are not for the sake of the sublime or the general. Ujević has not transcended himself to manhood and thence to mankind. He has not Hamletised his own fate. Instead, through very high art, expression and poise, he has returned to himself and his own history, utterly to himself and to his self of nerves rather than to his self of spirit »¹⁴.

While not denying Ujević's poetic power, he objected to his lack of manliness. He was repeating the same fear of the personal in poetry that obsessed Skerlić.

That Lazarević was not alone in his views may be seen in

¹⁴ B. Lazarević, *Leleksebra*, S.K.G., Jan.-April, 1921, p. 599.

on earlier review of the same poems by Vojislav M. Jovanović¹⁵. Jovanović saw the poems as typical of the great rift in culture caused by the war. While he admitted that *Lelek sebra* offered enjoyment to the reader, he noted a considerable *bravura* and a tendency to take liberties with the language. Typical perhaps of the inherited fear of personalism in literature, he concluded by saying that Ujević was in danger of becoming only a «Poet's poet».

Jovanović was clearly less prejudiced than Lazarević, yet he too reflects the «difficulty» which the new poetry presented to many of its critics. The final volume for the year 1921 contains an article by Milan Bogdanović which sought somewhat to redress the balance and restore the liberal tone proclaimed by the periodical. The article is of particular interest to those acquainted with Bogdanović's later views of literature and with his career as the prophet of socialist realism. In this article he pointed to what he called the revolution in art and asked whether this was due to a social revolution or merely to the war. Yet he saw the aims of the new art as more interesting than its causes.

«A definitely new trend exists in our literature. Not to believe in its strength would be both flippant and vain».

Naturally the schools of the Expressionists, Futurists and others clash with the older schools of literary thought. Yet there was a need to avoid prejudice against the new writers. To preserve the old style of writing would merely be to stand still. New emotional experience demanded new forms.

«The need is to express what is thought to be inexpressible. All that may be perceived by the senses has already been expressed innumerable times».

Impressionism, Bogdanović wrote, was finished. Art must cease to be merely reproductive. Rationalism was outworn.

«For a new art the primary value is that of things that can only be intuited and, for this reason, the new poets act on intuition».

¹⁵ V. M. Jovanović, *Leleksebra*, S.K.G. Jan.-April, 1920, p. 216.

The new poetry, Bogdanović went on, is at heart romantic. The poet is raised above external nature as though he were a god. Just as the old romantics turned back to the Middle Ages, so the new romantics turn to primitive times. The soul of man is too complicated to admit of any set forms and this was the reason why form was being simplified in modern art. The moderns rejected the despotism of established formal criteria not because they desired to avoid the effort these entailed, but in order to express new things through new forms. For this reason modern poetry had abandoned theme and sought to evoke *Stimmung*. To seek a logical sense in modern poetry was to be doomed to disappointment, for no precise sense was aimed at. What was produced was not an analysis but a synthesis, a direct appeal to feeling.

Bogdanović concluded his article by emphasising the social meaning of modern art. Modern poetry was democratic in spirit and not decadent. Decadence means an exaggerated perfection of form and this modern poetry was not.

«I would agree with the view that the new trends in literature possess a revolutionary character and therefore signify not the final stage of decadence but the first, preparatory step towards a new ascendancy»¹⁶.

Surprising as these views must seem to one acquainted only with Bogdanović's writings after 1945, the article must have seemed a plea to common-sense and liberality in the approach to the new writers. It acts as a reply on the part of a young critic to the strictures of Lazarević and other conservative critics.

Yet Lazarević was far from having said his last word on the subject. The same volume contains an article significantly entitled *Kojim putem?* (By which path?)¹⁷ and another entitled *Staro i novo*¹⁸. In the latter he repeated the truism that great art recognises no old or new. On the other hand he then proceeded to use this formula to condemn all schools of art as existing largely only for the mediocre. Among the mediocre he numbered Kandinsky and Mayakovsky. Mayakovsky, he

¹⁶ M. Bogdanović, *Nova poezija*, S.K.G. Sep.-Dec. 1921, p. 60.

¹⁷ B. Lazarević, *Kojim Putem?* S.K.G. Sep.-Dec., 1921, p. 281.

¹⁸ B. Lazarević, *Staro i novo*, S.K.G. Jan.-April, 1921, p. 103.

wrote, fails as a poet and therefore attacks his critics as Philistines. In general Lazarević expressed a deeply pessimistic view of post-war literature.

« Meanwhile this is a period that is barren and starving. In the last two years, despite so many « creators », there is not a single railway station built, nor have we read a single great line of poetry... Out of war psychosis there has arisen a system composed of inverted values and prostrated forms ».

In *Kojim putem?* Lazarević again confirmed the unity of great art. For him this oneness is clearly related to Hindu idealism. Art, he wrote, has never been dependent on social or economic factors but has always been an absolute in itself. Thus literature must always look for its pattern in the works of the truly great. Such artists as Mayakovsky were mere iconoclasts flaunting their egoism. The modern period is dismissed in a sweeping generalisation.

« And then there are the so-called modern works. These are works of fashion of the day, of ruling opinions, systems, canons of the period or the decade ».

Lazarević's mystique of great art is perhaps somewhat weakened and betrayed for what it was, a purely period taste, by his speaking of the great characters in fiction, Anna Karenina and Hamlet in the same breath as certain characters from Anatole France! We are also told that Impressionism was respectable as a reaction against academism but that post-impressionism, despite Cézanne, Van Gogh and Gauguin, was no more than an interesting abnormality. Dada and surrealism were fated to vanish into obscurity.

Despite the occasional correct prognostication, this article is clearly little more than a reaction of one set of prejudices to another, of one age of literature to a new one. For this reason the article is interesting as an expression of a symptom of contemporary taste and feeling. While Bogdanović emphasised the democratic nature of modern poetry, Lazarević proclaimed that great art could never arise out of a democracy. It belonged to autocracy. It was a mystic truth that passed from ancient India

to Egypt and thence to Greece and to Shakespeare and Tolstoy in an unbroken classical line.

IV

Bogdan Popović's invitation to both sides to express their views resulted, then, in a number of sharply polemical articles on both sides of the argument. In the years following the tone was less acute, yet critics were still very much aware of the division between the old and the new. As regarded the policy of *Srpski Književni Glasnik*, this continued to uphold the liberal policy outlined by Popović. Its space was given not only to the many older and established poets but also to the new. In 1922 it published Crnjanski's poem *Stražilovo*, the poem *Bela pesma* by Momčilo Nastasijević as well as works by lesser known modern poets. Critical articles, however, continued to cast a revealing light on the varying attitudes of well-established writers towards the new trends. In 1922 Isidora Sekulić voiced her criticism of the modern attitude to life and literature in an article *Oko našeg romana*¹⁹ in which she began by deploring the bitterness of the young generation, saying that its philosophy, despite the beauty with which it was often expressed, was both evil and boring. The fact that no new novels had appeared, prose being limited to such fragmentary works as Crnjanski's *Dnevnik Čarnojevića* Sekulić related directly to the flight from external, social reality on the part of the younger writers. (For her too Crnjanski seems to have appeared as the outstanding *enfant terrible* of the postwar age). Crnjanski, she wrote, was perhaps right to despise the patriotic fervour that had killed so many, but he and others used their talents as a ticket to wander among places beyond space and time, avoiding the day-to-day problems of reality. For her Crnjanski was « ... a fanatic and a considerable artist with a strange, personal, ahistorical memory ». Thus his works are based on associated memories without any real link. Čarnojević writes a diary to avoid writing a novel, since this would include space and time, the filth and conflict of reality.

¹⁹ I. Sekulić, *Oko našeg romana*, S. K. G., Jan.-April, 1922, p. 356.

In the same volume Lazarević renewed his attack on modern art in an article dealing with the short story pre-war and post-war. Once more his views are so typical of the conservative reaction to modern art after 1918 as to serve as an example of this class of opinion throughout Europe. With considerable loquacity he began by relating the change in art to changes in society. The calm, ordered, middle-class life in which art too had its *niche* had been shattered by the greatest holocaust in history. The foundations of society — property, class, power, faith — were all in question. The post-war age was an age of materialism and hedonism in which Hollywood and Mary Pickford replaced the opera and the concert orchestra. Barbarism had replaced order. For this reason Lazarević stated that literature could be divided into pre-war and post-war. Art was in a state of chaos. He repeated that, though the protest against scademism was justified, its acceptance of new formulae could only lead to a new academism. Most of the moderns lacked talent, for great artists never belong to schools. (A somewhat facile argument!). Modern writers, Lazarević wrote, were insincere. He followed with an outburst of a kind that must surely be familiar to any who recall the objections to modern art even as late as the thirties in England.

«Nobody can convince us that Jean Cocteau writes and speaks to people as he writes in his works or that Paul Moran writes to his wife or sweetheart as he writes when he wishes to appear before the public; not to mention some of our own people who write like this for fear of lagging behind the fashion».

Those, thundered Lazarević, who preach murder and free love (an interesting equation!) in such periodicals as the «Little Review» and «The Broom» should be arrested or, if they say they only write this sort of thing and do not think it, then they should be exposed as cheats.

No matter how aesthetic Lazarević may have claimed to be, his views appear entirely the opposite. They were conditioned by his own ethical opinions. In this review the extremity of some of his views fully confirms this. He even made the startling generalisation that the *Srbijanci* (the Serbs of Serbia) represented a healthy, heroic and positive character. They had

faith in the future; they were constructive and positive. The Croats and the Serbs of the *Vojvodina*, of the other hand, were revolutionary and destructive. Veljko Petrović, writing before the war, created objective pictures of life calmly and without tendentiousness. His characters «sought out men for the struggle in their own village without stretching their hands towards Borneo». (A reference to Crnjanski's *Sumatra*). He saw Krleža as principally a historian of the decline of Austria, while admitting that he possessed a temperament and expressionism that would endure. At least Lazarević was prepared to recognise in Krleža a sincerity while, at the same time regretting that the influence of the war had caused writers to regress to a sloth that made them choose only what was bizarre. Once again Lazarević reserved his main attack for Crnjanski whose *Dnevnik Čarnojevića* he described as cynical and egoistic in the lowest sense of the terms. Particularly he criticised Crnjanski's film technique in the book which he said was merely a copy of what was being done in America and Russia. Such writing, he stated, is psychopathic. Crnjanski's *Priče o muškom* resemble the ward of a mental hospital. Having thus given vent to his irritation, Lazarević did at least conclude that the works of Veljko Petrović, a conventional writer by any standards, and Krleža proved them both to be valuable and constructive artists²⁰.

In 1923 Bogdan Popović added to the criticism of the modern trend in art in an article on Negro art, reviewing several books on the subject. He began by defining the *avant-garde* critics as «...people without personal, mature taste and judgement, possessed of a shallow, personal vanity, who take on themselves the role... of always being for whatever is new». For Popović criticism was firstly a matter of sincere personal taste, but taste that had to be justified and comprehended by logic. Art, in his view, was an advance to ever more subtle expression. He based his article on two books on negroid art; Wilhelm Hausenstein (*Crnačka plastika* 1920) and another by Karl Einstein. Regarding the former he objected;

«His logic, like theirs (admirers of primitive art) is simply the irra-

²⁰ B. Lazarević, *Preratna i poratna pričanja*, S.K.G., Jan.-April, 1923, p. 25.

tional logic of emotion that is linked with rational logic only by its borrowing logical forms of argumentation».

To claim, wrote Popović, that the inventive fantasy of demon figures is superior to Bosch is *očita budalaština* (Arrant nonsense). The great tradition of Western art lay in its representation of nature. Cubism aimed to show the reverse side of an object as well as the front and this, said Popović, was sheer charlatanism. The admirers of cubism were simply those critics who call good bad and bad good. Perspective was the basis of all great art and its virtue lay in its reproduction of nature. Negroid art was merely the pathetic effort of uncivilised man. failed as art by all possible criteria.

«Primitivism, neo-barbarism, the absence of knowledge and the hysteria of the present generation explain these errors...».

Rather like Lazarević, Popović ends by relating the dilemma to politics, claiming that modernism was the result of the decline of the aristocratic spirit and the emergence of the lower elements of society. He saw no hope for art until there was a return to aristocracy and then the world would remember the present period only as one of Bolshevism²¹.

One is struck today by the utter snobbishness of these views, as well as by their lack of that very calm and logic of which he accused his opponents. Nowhere did he offer proof, relying solely on assertion that the old ways were the best. His article serves as an interesting example of what happens even to one of the most experienced critics when faced with a new idiom. At the same time it must be said that it shows what self-restraint Popović practised in adopting so liberal a platform in *Srpski Književni Glasnik*. Literature appeals essentially to the subjective. Its idiom may be analysed, its impact may be evaluated, but when the critic rejects its forms and devices out of hand, then this can be little more than an emotional reaction. Popović called primitive carvings obscene and offensive and was horrified at the abandoning of punctuation and the liberties taken with syntax

²¹ B. Popović, *Koja je umetnička vrednost crnačke plastike?* S.K.G., Jan.-Apri, 1963, p. 25.

in modern poetry. Today, looking back, there seems a certain inevitability in these reactions. In terms of Serbian poetry alone, Nastasijević, Matić, Crnjanski, to name only a few poets whose works have remained of lasting importance, no longer seem in anyway outside the traditional stream of poetic development in the Serbian language. One suspects that critics such as Lazarević, Car and Popović were really only expressing the extent to which their views of literature depended upon a static assimilation of established values of one period of European aesthetics.

In the same volume Marko Car made this even clearer. Writing of criticism he began by referring to «... our disturbed, chaotic, aimless generation». He regretted the times when the artist and public taste were ruled by set laws and canons of taste and style, by a general human ideal. He made no attempt to define what he meant by human ideal, nor did he seem willing to entertain even the possibility that the new art might also reflect a human ideal.

«Today we live in an age when there are too many people writing; been abandoned. Intellectual work, as also the judgement of that work, is left to unfettered caprice».

Car resented the exaggerated individualism of the new literature.

«Today we live in an age when there are too many people writing; never, be it said, has there been worse writing or a greater confusion of general aims. Serbian literature, in certain of its works, has become a swamp swarming with unhealthy elements, literary snobs and simulators of aestheticism».

Literature suffered from too many imported ideas, most of them illdigested and there was a need for critics to re-establish some authority. Above all there was a need to rescue the language itself.

«Every word has its definite, that is to say, historical meaning, which must be respected».

To claim that new ideas require a new language was nonsense. Syntax for Car was based on laws in no way arbitrary

yet fully established through the centuries. The Serbian dictionary should be sacrosanct as the perfect instrument for the expression of Serbian ideals and instincts²².

Two facts are striking here. Firstly one might well have asked when had Serbian literature not been too much under ill-digested foreign ideas, especially in the period to which Car himself belonged. Secondly Car clearly belonged to the generation of Skerlić when a critic could influence writers and act as an authority, a period that Serbian literature had now transcended. Car also ended on a note of the old Serbian patriotic myth, the spirit of Kosovo, showing clearly how much the whole argument was a matter of epoch and generation.

Yet Car ended his article with a plea for sympathetic and just appraisal of the works of young writers. The weight of articles condemning the new art probably reflected the fact that such views were still in the majority. Yet it is to the credit of *Srpski Književni Glasnik* that in this same volume there appeared a review of Rastko Petrović's *Otkrovenja* by Crnjanski²³. This review again acts rather as a manifesto of modernism. Its tone also typifies the enthusiasms prevalent at the time. In a sense it is as much an expression of an emotional state as the articles referred to above.

«Just as our countries are at the end of a historical period, a new period has begun in our literature also. It will not be prevented by those who disapprove. It is my profound belief that several hundred thousand corpses form a sufficiently convincing barrier between two generations. It will intoxicate those who stand at its foot with the scent, the despair, the desires and the power of its dead bodies and we shall set out through life with a new countenance».

The passage suggests that such modernist critics as Crnjanski were far from being motivated by purely artistic concepts. It also demonstrates that emotion was not the prerogative of the older critics.

Crnjanski began his article by pointing to the anger and controversy which *Otkrovenja* had aroused.

²² M. Car, *Beleške o kritici*, S.K.G., Jan.-April, 1923, p. 126.

²³ M. Crnjanski, *Otkrovenje Rastka Petrovića*, S.K.G., Jan.-April, 1923, p. 381.

«It was interesting to see the anxiety concerning society, morality and tradition that this book caused».

Yet, he wrote, such a book had a perfectly natural place in Serbian literature.

«In our literature today there is nothing more natural than this book. Even if what has been said about it were true, it would be inevitable that it was so... Were someone to shout a hymn to the body, then at least, if nothing more, he would be modern. Were anyone to compose entire philosophical systems, poetic theories, lyrical proclamations on the basis of the sexual, the unconscious, the material and brutal, it is hard to see that he would be anything but the sincere voice of innumerable souls—with the exception, of course, of those whose occupation it is to preserve society and ideals».

The days of the old patriarchal village landscape had given way to streets, fences and chaos, cubism, hospitals, sooty railway-stations, to the cries of suicides and of deserted girls giving birth. In other words what Crnjanski called the realm of Futurism. Yet, in examining Petrović's poetry, Crnjanski was not blind to its possible failings. He accused it of often over-emphasising the sexual and physical, of exaggerating its lyrical tone. For Crnjanski there were two main faults in the whole of Serbian poetry; provincialism and sexuality, the latter not that of Dante's *Intelletto d'amore*, but an instinctive Slavonic, centaurish sexual pantheism. Petrović had really added little new to Serbian poetry. Crnjanski again stressed the difference between poetry before and after the war, welcoming the departure from the older provincialism yet, at the same time, sensing that too much of the new poetry was little more than an imitation of what was being written in Paris. Its teachers were too obvious; Cocteau, Epstein and others. Yet the only alternative to this would be to remain in the realm of the provincial lyric. At a time when the Zagreb poets were under the influence of German Expressionism, a Parisian influence was no bad thing.

«What is most important for our art is that, in this century, we should thrust Yugoslavia into a position where it will be by-passed by the cloud of bloody, fleshy, old-Testament Mosaicism as well as by that of the glassy, sterile, dark, judaic New-Testament Christianity and where it will avoid

the stupidity of the reformed German masses, the obscurantism, the anger, the mourning and the weeping».

For these reasons Crnjanski welcomed Petrović's poems, despite their faults. He expressed the desire that Yugoslav poetry might come under the aegis of classical Greece, since Christianity had never really taken root there. The need to replace faith with the spirit, dogma with science.

What Crnjanski seems to have wished for was that poetry should be original and significant rather than a repetition of banalities, a pose, an aping of foreign works and ideas. Yet he also realised that there was a danger that the new poetry might become merely one of mannerism. Such cheap modernism, he wrote, was as much a danger to a writer like Krleža as it was to Petrović. Poetry had to have a connected sense, however slight. Without it, it merely served to justify the old-fashioned critics. On the other hand it was true that were Petrović to publish the first sura of the Khoran under his name tomorrow, many critics would reject it as meaningless nonsense. Crnjanski clearly admired many of Petrović's poems, sensing in them a deep sincerity and denying that they were as incomprehensible as had been alleged. Nonetheless he concluded with a warning against mystification and modernism for their own sake, lest the poet dissolve into mere verbage.

Crnjanski, while obviously disagreeing with the older critics, clearly shows certain reservations about the new poetry, reservations that were not without justification.

The year 1923 saw a general abatement of the acrimony towards modern poetry and literature in *Srpski Književni Glasnik*. The subject of the old and the new continued to be raised, but the temperature had undoubtedly cooled. The reason for this may be found not so much in any change of policy on the part of the periodical as in a general change in the literary atmosphere. The immediate post-war enthusiasms proved short-lived. Modernism in the form of vociferous polemics, violent literary iconoclasm, of *fauvisme* proved in fact to be only a passing phase, one that undoubtedly proved fruitful for Serbian literature in the handful of new writers it helped to produce, but one which, already in 1924, appeared no longer as a

revolution. Perhaps this may best be shown by referring to an annual review of Serbian literature begun in 1925 by Branislav Miljković. Reviewing the year 1924, Miljković summed up the post-war period in the following words;

«Immediately after the war a temperamental literary generation avidly sought on all sides for new paths. It sought them in a period of haste, of social upheavals where old valves were broken more swiftly than is normal. Sensing in some cases their own strength, in others merely enthusiasms and the desire for reputation as well as dissatisfaction with what had hitherto existed in literature, these temperaments raised an outcry and uproar, created imaginary fronts and set up a barrier between the old and the new»²⁴.

This resulted in the appearance of many ephemeral *coteries*. For the few all this was a justified revolt against the lack of content in Serbian literature and against all that had taken place during the war. But the movement was joined by a large number of the untalented and immature. Such writers as the latter had created nothing new or lasting. In any case a revolution in literature was not possible. It was too closely bound to the limitations of life. Language itself was a comparatively stagnant element. Miljković considered the period since the war as one of literary duels, of jealousies and negations that cramped the true revolutionaries in literature who were, in themselves, a necessity.

Miljković then went on to state that 1924 had been the most peaceful year since the war. What typified it was the fragmentary nature of literary production. The vast amount of lyrical poetry had met with no response from the reading public. In the following year Miljković presented a yet more gloomy picture. The public lacked all interest in literature. The writers had exhausted themselves trying to transplant French literature into Serbian. During 1925 the bold experiments had ceased, even some of those which had been valuable²⁵.

Miljković's own attitude to modernism was clearly not without reservations. In an article on the problem of originality²⁶

²⁴ B. Miljković, *Naša književnost u 1924*, S. K. G., Jan.-April, 1925, p. 215.

²⁵ B. Miljković, *ibid.* S. K. G., Jan.-April 1925, p. 52.

²⁶ B. Miljković, *Originalnost u književnosti*, S. K. G., Sep.-Dec. 1925, p. 262.

he repeated his statement that literature could not undergo any very profound revolution because life had been its material for so long and that language was largely a fixed convention which it had to be in order to fulfill its function. Originality lay in form, in the originality of combination. An originality that broke entirely with the past was not possible. Literary fashion, on the other hand, tended to hinder literary development. For a nation such as Serbia, however, foreign influences were inevitable since it lacked a real tradition of its own of sufficient age or variety. Miljković considered that the post-war wave of modernism was a rare phenomenon in a nation so undeveloped as Yugoslavia. Moreover, though it had involved charlatanism, it had still been a necessity. To protest, however, against past traditions was unrealistic since Serbian literature had no real past. For the French with their highly developed language to have entered on experiment was a justifiable attempt to avoid banality, but Serbo-Croat had been in existence as a literary language only since 1850 and, in trying to experiment with it, the Serbian moderns had succeeded only in disorganising it. What in France was a natural development, in Serbia was only a foreign graft. Miljković nonetheless concluded that the moderns, in rebelling against the past, had lent a new elasticity to Serbo-Croat. At the same time he clearly considered that modernism, as a movement, was at an end. Moreover he considered it had produced no really great writers.

In some of these views Miljković may be seen to have been wrong. Certainly modernism involved, if not produced, some of the most outstanding writers in Serbo-Croat. Moreover, with the works of such poets as Nastasijević, as yet largely unwritten, modernism could hardly have been said to have ended. What is of interest is his assertion that modernism as a wave of partisan enthusiasm had died down. His view that it was merely yet another wave of foreign influence was, of course, realistic. It now remained to see what such a wave of influence would produce. The history of Serbian literature since the beginning of the nineteenth century had been one of successive foreign influence which, undeniably, had produced its quota of original works. *Srpski Književni Glasnik*, as has been seen, did not err on the side of modernism, yet it afforded the moderns space in

which to air their views. It strove to maintain a balance. During the period 1924 to 1928 it is possible to see that this balance grew easier to achieve, that the heated controversy as reflected in the periodical, subsided into mere references to the old and the new literature in general articles and that, as the newer writers appeared, many writing in an idiom far more modern than Crnjanski and others, they were calmly accepted and reviewed without the need for proclamations or revolutionary manifestos.

During the year 1924 there were, however, still echoes of the controversy. Jovan Dučić published his *Misli o pesniku*²⁷ in which he expressed all the well-worn sentiments concerning the vocation of a poet that had been common to both romantics and neo-romantics. The poet is the sole creator on earth, the greatest patriot, the twin of the hero. Dučić did make an oblique reference to the moderns by stating that, although poetry may be pessimistic, the greatest poetry is never so.

« Weltschmerz is a new human experience and pessimism appeared only with modern literature ».

Yet this is no more than a passing reference. Similar, rather patronising references may be found in articles by Isidora Sekulić who, from 1924 onwards published a series of critical articles which really were little more than a parade of the author's erudition. Sekulić, in a different context, presents an interesting symptom of the state of Serbian culture of the period. She is verbose and unoriginal. It was this state of dependence on others that certain of the modern writers were striving to transcend. Her first essay reviewed the modern movement in the general context of history. The war, she wrote, had caused the younger generation to lose themselves. The need was now to determine which of them really possessed talent. She accepted that Futurism was a trend in literature that had come to stay and pointed out that a revision of values and forms was essential to a healthy literary culture. Modernism existed throughout Europe and the Anglo-Saxon world. While in Italy the younger writers still maintained their ecstatic claims

²⁷ J. Dučić, *Misli o pesniku*, S.K.G., Jan.-April, 1924, p. 19.

to be the first poets in the world, in America such a poet as Ezra Pound was full of a spirit that was both classical and traditional. Sekulić thus wrote in a conciliatory tone. The new poetry still expressed the same existence as did the old, only in a forced and inhuman manner. Her criticism of the moderns consisted chiefly in regretting their tendency to be «difficult» and their absorption with what was *actuel* rather than essential. In general, however, she viewed the modern movement as having explored new regions of existence and produced considerable talents, yet also prophesied that the new writers would soon return to a recognition of traditions²⁸.

In her second article Sekulić emphasised that the main characteristic of the new writers was their individualism and saw this as one of the reasons for the ephemerality of literary groups and schools. Perhaps more cogently, she stated that the critics, by either ignoring or attacking the new writers, had lost peoples' respect. Sekulić was close to Bogdanović in calling for a sober and unprejudiced assessment of the new trends. She considered that the bizarre content of many works was merely a reflection of the insecurity and fears left by the war, rather than any sign of a cheap masking of incompetence. The delving into the self in modern literature might yet lead to a new and positive art, for much of the brutal materialism, the withdrawal into self that typified many modern writers really hid a spiritual and religious attitude to life²⁹.

In her third Sekulić began by repeating what various others had already said.

«In literature today, more than in any other sphere of creativity, there is a dogmatic and stubborn emphasis on the division between what is pre-war and what is post-war».

Post-war literature was dominated by war, world-wide insecurity, politics and sociology. Yet the only really new element in modern literature was its style and language. Its ideological content was in reality little removed from that of pre-war literature. Its greatest fault was an exaggerated intellectualism. On

²⁸ I. Sekulić, *Izohimene u književnosti*, S.K.G., Jan.-April, 1924, p. 32.

²⁹ I. Sekulić, *Samovanje u književnosti*, S.K.G., Jan.-April, 1924, p. 437.

the other hand Sekulić saw hope of a gradual return to romanticism, to an interest in religion and morality, quoting the latest trends in the works of Crnjanski and Rastko Petrović³⁰.

These articles were certainly more conciliatory in tone than most published in *Srpski Književni Glasnik* since the war. At the same time, such acceptance was perhaps worse for an understanding of what was important in modern literature than the attacks by Lazarević. Sekulić judged the moderns by explicitly old and different standards. The same ideas in a new form was her general view of the modern writing. Such a conclusion betrays its inherent critical weakness. Extreme intellectualism was hardly a dominant feature of the moderns. What Sekulić missed altogether was the fact that these writers, more than most who had written before them, were seeking to produce their own original experience and with it, new forms and expressions in the Serbian language.

V

After the year 1924, the hysteria concerning the topic of modern literature is largely absent from the periodical. New writers began to be assessed individually on their merits whether the reviewers were admirers of modernism or not. Reviewing Marko Ristić, the surrealist, Crnjanski, while recognising that surrealism was no more than a transplanting of a foreign movement and adding that Serbian literature had often been too much dominated by foreign influences, still saw it as possibly leading to future positive developments. Of some value for the time was the fact that Crnjanski briefly acquainted readers with the basic methods of Surrealism³¹. Reviewing a play the, today, almost forgotten writer Nikola Trajković, Božidar Kovačević wrote that the decadence in literature which had appeared imminent in 1921 had not come into being and that modern writers were turning to a synthesis of national tradition and moder-

³⁰ I. Sekulić, *Nemiri u književnosti*, S.K.G., May-August, 1924, p. 476.

³¹ M. Crnjanski, *M. Ristić, Od sreće i od sna*, S.K.G., Jan.-April, 1926, p. 144.

nism to form a new literary generation that preserved a continuity with earlier generations.

« Never since Vuk's death has there been so much plunging into the sea of folk poetry and the past as there is today »³².

M. Bogdanović, reviewing the poetry of another Serbian surrealist, Aleksandar Vučo, also adopted a positive attitude. In France, he wrote, the surrealists were known as Apaches, Jackals, Bolsheviks of literature. The two Serbian surrealists, Marko Ristić and Vučo, were far from being so.

« There is something classical in their attitude if not in their expression. These are poet-dilettantes who, with a truly noble moderation, expressively destroy the old style ».

Although, claimed Bogdanović, Vučo's poetry possessed the illogicality of a dream and was without punctuation, it was not devoid of sense.

« Mr A. Vučo possesses in considerable quantities new, bold, yet successful metaphors ».

Although Bogdanović did not consider that there was a single poem that was completely successful, he considered that the metaphors themselves made such poetry worth reading. At least such writing was not banal. The younger writers might well appear, at first reading, to be negative, but, in the end, one found they were completely positive. For these reasons Vučo's poetry deserved to be attentively read³³.

Clearly things had changed very much since 1920. Following his announcement of the collapse of the period of post-war literary groups and the waning public interest in literature, Miljković, in 1926, wrote that postwar literature had given rise to writers whose names would last. Although no truly great work had appeared, the new literature had provided works that were new and had both subtlety and interest³⁴. Of parti-

³² B. Kovačević, *Čosa, groteska u 3 dela-N. Trajković*, S.K.G., May-August, 1926, p. 476.

³³ M. Bogdanović, *Krov nad prozorom-A. Vučo*, S.K.G., Sep.-Dec., 1926, p. 390.

³⁴ B. Miljković, *Naša književnost u 1926*, S.K.G., Jan.-April, 1927, p. 44.

cular interest is Miljković's article on Momčilo Nastasijević's *Iz tamnog vilajeta*, if only because it shows, with all his reservations about the new writers, he was capable of recognising a new, original and outstanding talent. The short story, he wrote, had become somewhat stereotyped in Serbian and Croatian literature. It tended to base itself on *clichés* from foreign literatures. Thus a truly original artist was all the more to be welcomed.

« With his first book Mr Nastasijević has distinguished himself from all other writers... ».

In what was one of the first critical articles on Nastasijević, Miljković wrote with understanding and appreciation. What is relevant for the subject under discussion is that he recognised Nastasijević's qualities. Concerning his style with its difficult, condensed syntax, he claimed that the resulting obscurities were never due to a literary pose or mere lack of competence, but were the natural result of his intimate and original expression. Miljković particularly valued Nastasijević's turning to national linguistic sources for his style, a contrast, one feels, with the many modern writers who were seen as merely transplanting foreign styles and idioms, although this Miljković did not state in so many words³⁵. In a short announcement of Nastasijević's stories in the section *Beleške* the anonymous reviewer (Miljković?) again stated that these stories were;

« Undoubtedly some of the most original created in our contemporary literature »³⁶.

Srpski Književni Glasnik, apart from continually publishing poems and stories by Nastasijević, further showed its appreciation of an original writer by publishing his article *Za narodnu melodiju*, itself a manifesto for his highly modern and original view of language and sound³⁷.

In 1928 the critic Milan Bogdanović became editor of the periodical. In that year it published a series of critical articles

³⁵ B. Miljković, *Iz tamnog vilajeta*, S.K.G., Jan.-April, 1927, p. 142.

³⁶ *Beleške*, S.K.G., Jan.-April, 1927, p. 74.

³⁷ M. Nastasijević, *Za narodnu melodiju*, S.K.G., Sep.-Dec., 1927, p. 514.

by him which clearly demonstrate that the period of polemic between the old and the new was over and that new writers could now be judged on their merits alone. Bogdanović's first article appears to have been an attempt to reconcile the critic with the new writers. He began by recognising what he called a state of continuous warfare between writers and critics, with the critics supporting the traditional against the new. This statement itself seems to reflect what had been the case in the early twenties in *Srpski Književni Glasnik*. Bogdanović obviously intended to rectify this and not in favour of the critics. Critics, he wrote, bear a responsibility which they often neglect. Stendhal passed unrecognised by his contemporaries, even by Sainte-Beuve. The point was obviously made with reference to the attitude of many Serbian critics towards the new writers. For this reason, wrote Bogdanović, writers had come to look on the critic as a parasite. He demanded that, in considering literature, social and historical factors be taken into account. In any case critics had far less influence on a writer's popularity than was generally assumed. The age of the critic in Yugoslavia was now past. Before the war critics had played the role of leaders of taste (a clear reference to Popović and Skerlić), introducing new ideas from the West. Today this was no longer possible. Where critics were once twenty or thirty years ahead of writers, now the writers developed independently, so that a new Skerlić was out of the question. Bogdanović affirmed, one feels with a reference to what had occurred during the early twenties, that there was no need for the destructive critic. The need was to understand. Thus he rejected all systems and demanded that the critic be free of prejudice. If all literature is life, then the broader the attitude of critics, the better. True creative criticism was to measure a writer's attitude to life against the life he portrayed³⁸.

Whatever may be thought of the last assertion, this article is a clear sign that, as regarded the policy of the periodical, post-war writers were to be treated as any others and that the period of emotional partisanship was at an end. Bogdanović called for an objective view of modern literature and this was the attitude reflected in his articles over the rest of the year.

³⁸ M. Bogdanović, *Pisci i kritičari*, S.K.G., Jan.-April, 1928, p. 267.

An example of his ability to take a calm, detached view even of surrealism may be seen in his article on Marko Ristić's *Bez mere* and A. Vučo's *Koren vida*. Noting that these two writers represented the extreme left-wing of Yugoslav literature and that « their two books bear witness to their bitter struggle with the horrific senselessness of the world and their search for some new meaning above the spiritual desert of reality », Bogdanović accepted that they were both sincere and without literary snobbery. Yet he considered that Ristić really did little more than say yes where others said no and that his richly printed volume was designed to anger the reader. Still, he added, this was clearly what the author wanted. More seriously, he added that Ristić's attempt to limit himself to the sphere of automatic writing clearly failed.

« His book is a constant struggle with the temptation to return to the old manner ».

Yet in so doing, he considered that Ristić betrayed considerable talent.

Vučo, on the other hand, Bogdanović felt to be scarcely a surrealist. His poetry was a picturesque lyricism, a stylised *bravura* beneath which the action of the poetry was clearly discernible. In clear contrast to the views expressed in the earlier years, Bogdanović asserted, moreover, that despite all criticism, such experiments in poetry were valuable. Ristić and Vučo constituted a challenge to the soporific minds of those who held to conservative canons. Neither had yet attained his full stature. Neither had yet come fully into contact with life and therefore Bogdanović prophesied that both would take to new forms admitting a greater measure of moderation.

« For, whatever one may say, the true creation of what is new can only be that which is comprehensible in terms of life »³⁹.

Writing of one of the lesser known moderns, Todor Manojlović, Bogdanović once again showed his tolerance as a critic. While asserting that these poems, devoid of direct sense and

³⁹ M. Bogdanović, *Marko Ristić i Aleksandar Vučo*, S.K.G., May-August, 1928, p. 609.

rhythmical logic, were often artificial, and forced, nonetheless he admitted to their having an effect on the reader.

«One struggles with poems, yet the verses conquer one and one rejoices, passing through the book as through a museum; picture by picture, ever more strange and more unreal»⁴⁰.

Finally Bogdanović reviewed the poet Rade Drainac, a poet compared with whose works the poetry of a Crnjanski would appear conventional. Again he showed his critical ability to distinguish between what he felt to be mere prose and what he sensed to be poetry. Noting that much of Drainac's inspiration was a masochistic parade of his own personal suffering and that he adopted a sneering attitude with the desire to turn his reader against him, as well as his utilisation of the syncopated rhythms of jazz music, Bogdanović still discerned beneath all this a true and naive poetry, the poetry, he wrote, of the old Slavonic frescoes. He did not fail to notice the influence of Esenin, yet at the same time, considered that Drainac possessed a freshness and sincerity that his modernism did not entirely obscure⁴¹.

VI

None of these articles are quoted here with any claim to being an examination of critical method. What they are intended to do is to show how attitude towards modernism in *Srpski Književni Glasnik* became rapidly modified. Popović's liberal policy was implemented by Bogdanović.

Of course there was no question of a general acceptance of the claims and methods of the modernists. Often the moderns seem to have been tolerated for old-fashioned reasons. In the case of Bogdanović, his toleration of modernism was to be short-lived, once he found a more social form of literature. Yet the period of overt rejection of the new idioms was of comparatively short duration.

⁴⁰ M. Bogdanović, *Pesme Todora Manojlovića*, S.K.G., May-August, 1928, p. 300.

⁴¹ M. Bogdanović, *Rade Drainac-Bandit ili pesnik*, S.K.G., Sep.-Dec., 1928, p. 53.

The reason for this would seem to lie in the fact that the general literary atmosphere became less overtly controversial and literature itself offered the writer little financial reward. *Srpski Književni Glasnik*, with its middle of the road policy, was never explicitly representative of any one view of literature, yet almost every writer of any importance between the two world wars appeared at one time or another on its pages. In this way the periodical is particularly valuable as an indication of the general climate of taste of the day. Secondly, as a general point, it is today possible to see modernism as merely yet another wave of foreign influence on Serbian literature. Enthusiastic pre-occupation with some foreign school had been the pattern of Serbian literary development ever since the 1860s. Perhaps had the literary circles of Serbia been larger and stronger economically, the controversy might have been of longer duration. As it was, the modern writers soon came to be accepted as just writers, even by critics who seem to have had little in common with the spirit of the modern literary theories.

Once free from the polemics of the early years, *Srpski Književni Glasnik* became the periodical for all that was considered best and most promising in Serbian and Croatian literature. If one considers those writers whose works are of importance today and who began to write during the inter-war period, one finds such different works in the periodical as those of Desanka Maksimović, Nastasijević, Dušan Matić, not to mention the slightly older generation of Andrić, Ujević, and A. B. Šimić. Modernism brought a greater freedom in style and language and this gradually became accepted.

The quality and type of criticism in *Srpski Književni Glasnik* and the extent to which it appreciated its writers is the subject of another article. Here it is sufficient to conclude that Serbia, in common with all the more developed nations of Europe, went through a literary crisis with the new art forms which came to full expression immediately after the war, in her case all the more acute and of less duration perhaps because of her relatively undeveloped literary culture. Brief though this period of polemic between the old and new was, it must be of interest to a historian of Serbian literature during this period as well as being an example of how a new idiom is at first greeted as a revolutionary

offence against all accepted tenets of beauty or ideals of morality, only gradually to become accepted, so that critics no longer speak of schools, of theories, of allegiances, and turn to considering individual writers as individuals. For Serbia it was also a turning point in the question of leadership of taste. From 1847 Vuk Karadžić exerted an authority on writers which was taken over later by the realists and then by Skerlić and Popović. Now it was the writer who led the critic and, save for the period immediately after the second world war, this has remained largely the case.

E. D. Goy

ВЕЛИМИР ХЛЕБНИКОВ *

1

Хлебников — поэт сложной и трагической литературной судьбы. Провозглашенный своими соратниками по футуризму гением, величайшим новатором и ниспровергателем традиций, он был встречен непониманием и насмешками тогдашней критики. В ее глазах он оставался нелепым чудачком, «заумником», в лучшем случае «поэтом для поэтов», понятным лишь немногим избранным.

Лишь в последнее время творчество Хлебникова находит свою объективную оценку, начинает рассматриваться в историколитературной перспективе, занимает свое место в литературном процессе.

От увлечения древней языческой Русью, судьбами славянства, от опытов «заумного языка» — Хлебников проделал большой идейный и творческий путь, став вдохновенным летописцем яростных и бурных лет Октября. В этом он перекликается со своим замечательным современником — Александром Блоком, автором «Двенадцати».

Жизнь Хлебникова — пример благородного и бескорыстного служения поэзии. Он пронес через суровые жизненные испытания рыцарскую верность, подвижническую преданность делу поэта. Маяковский в некрологе справедливо назвал Хлебникова «честнейшим рыцарем» поэзии.

В жизни Хлебников был благороден и душевно щедр и в то же время одинок и беспомощен, как ребенок. Литература, поэзия никогда не являлись для него средством

* Лекция, прочитанная в Восточном Институте в декабре 1966 г.

заработка, материального благополучия. Он терпеливо сносил лишения, бедность, полуголодное существование, ставшие его уделом с самого начала творческого пути.

Когда в 1921 году Хлебников попал в Персию и бродил там один, отбившись от армейской части, местные жители называли его «урус дервиш», русский дервиш. Он был одержим поэзией. Поэзия была его воздухом, естественным проявлением его личности. Поэтическое бесстрашие, отсутствие всякой позы и литературной отраженности выделяют его голос среди современников.

При первом знакомстве — Хлебников непривычен, труден для понимания. Нужно войти в его особый, своеобразный мир, в систему его мышления, чтобы все стало понятным. Это поэзия, в которой детская наивность и свежесть восприятия причудливо сочетались с интересом ученого к закономерностям истории. Обращение к жизни пришло в годы революции, когда Хлебников с особенной взволнованностью ощутил горячее дыхание Октября.

Хлебников являет собой пример поэтического новаторства, обостренного восприятия стихового слова. Он — родоначальник «заумного языка». Однако, его новаторство, его колдование над словом во многом отличаются от «зауми» западных авангардистов и абстракционистов. Даже экспериментируя над словом, Хлебников обычно не отрывал его от смысла.

Поэтическая свобода, отказ от традиционных форм приводили его на крайние рубежи, но он никогда не ставил перед собой задачи создания новой формы во имя самой формы. Хлебникову враждебен был тот ремесленный профессионализм, который отличает «гладкие», эпигонски-подражательные стихи. А таких стихов писалось множество в годы его вступления в литературу, в годы кризиса и распада символизма, когда появляются в изобилии «ловкие и ни к чему необязывающие декадентские стихи», которые, — как писал А. Блок, — «можно мерить фунтами и пудами» (т. 5, с. 646).

В этом и разгадка отношений Хлебникова с футуризмом. Именно слом традиционных форм, «заумный язык», эксперименты и поиски Хлебникова восприняты были фу-

туристами, как «новое слово» в искусстве, как авангардная, ведущая линия. Русский футуризм возник и сложился самостоятельно, без обращения к теориям и практике итальянского футуризма с его культом индустриальной техники и империнлистической агрессивности. Во время приезда Маринетти в 1914 году в Россию, Хлебников как и большинство русских футуристов выступал против него.

Творчество Хлебникова никак не укладывалось в рамки футуризма. Хотя он и называл себя «будетлянином», его стремления к примитиву, к природе, воинствующее отрицание индустриальной техники, идеализация языческой Руси и славянства, с такой запальчивостью сказавшиеся в его творчестве этих лет, — знаменовали иные тенденции. Ему остался чужд идейный и эстетический нигилизм футуристов. Призыв «бросить Пушкина, Достоевского, Толстого и проч. и проч. с Парохода современности», — провозглашенный футуристами в 1913 году в «Пощечине общественному вкусу», во многом противоречил позиции Хлебникова, который сохранил верность классическим принципам стиха, хотя и деформируя и нарушая их.

Я не собираюсь выводить Хлебникова за пределы футуризма. Как и всякая литературная школа, футуризм являлся исторически сложившимся объединением, в котором поэты с различной творческой направленностью солидаризировались в общей литературной борьбе, выдвинув прежде всего лозунги, объединявшие их.

2

«Футурист» Хлебников, в начальные годы своего творчества обращается однако не к будущему, а к прошлому. Языческая Русь, жизнь первобытных племен, прошлое России — противопоставляется им современности. В прошлом он видит силу и цельность характеров, героическую романтику, которой лишена бездушная современность, подчиненная власти мертвенной механической культуры, власти вещей.

Проникновенно сказал о Хлебникове Вяч. Иванов:

«Велимир безусловно гениален. Он подобен автору «Слова о полку Игореве», чудом дожившему до нашего времени».

«Повесть каменного века» — «И и Э», языческая Русь в «Девьем боге», пантеистическая идиллия в «Виле и лешем», где языческие сказочные персонажи выступают как воплощение «детства человечества», — воскрешают эпос, рожденный мудростью примитивного сознания человека, не отделяющего себя от жизни природы. Поэт Н. Гумилев писал по поводу поэмы Хлебникова: «Внучка Малуши» (1912), с ее восхвалением языческого мироощущения: «Многие его строки (т. е. Хлебникова) кажутся обрывками какого-то большого никогда не написанного эпоса»:

«... Мы водяному деду стаей,
Шутя, почешем с смехом пятки.
Его семья простая
Была у нас на святки».

Преклонение перед стариной, идиллическое изображение леших, вил, водяных, обращение к Киевской Руси приводят Хлебникова к своеобразному славянофильству, к призыву бороться с европейским влиянием. Воскрешение языческой Руси занимало в поэзии тех лет видное место: «Ярь» и «Перун» С. Городецкого, которым в те годы увлекался Хлебников, произведения А. Ремизова, стихи А. Н. Толстого, К. Бальмонта и мн. др., живопись Н. Рериха, И. Билибина, музыка И. Стравинского — всё это создавало ту атмосферу, в которой возникали «языческие» произведения Хлебникова.

Его призывы к временам Святослава и Осляби не были одиноки, прославляли воинскую славу древней Руси:

Мы желаем звездам тыкать,
Мы устали звездам выкать,
Мы узнали сладость рыкать.

Будьте грозны, как Острица,
Платов и Бакланов,
Полно вам кланяться
Роже басурманов.

Прошлое человечества вытупает у него как непрерывная цепь драматических конфликтов, войн, столкновений. В «Повести каменного века», «И и Э», в «Гибели Атлантиды», в «Девьем боге» звучит неизменная тема рока, гибели. Лишь мир природы не знает этих противоречий. Обращение к истории дано в ряде трагических сюжетов («Царская невеста», «Аспарух»). Оно и наталкивает Хлебникова на поиски числовых закономерностей в возникновении войн, в которых он видит главный бич человечества.

Походы мрачные пехот,
Копьем убийство короля,
Послушны числам, как заход,
Дождь звезд и синие поля.
Года войны, ковры чуме,
Сложил и вычел я в уме.

(«Гибель Атлантиды», 1912)

Творчество раннего Хлебникова во многом мифологично. Он создавал даже мифы о современности, в которых воскрешали представления первобытного человека о взаимоотношениях его с окружающим миром. Таково «восстание вещей» механизированной цивилизации и техники против человека в поэме «Журавль». Превращение картин и чучел в живых зверей, а людей в статуи в «Маркизе Дезес», — являлось, в сущности, созданием новой мифологии. Явления объясняются как независимые от человека и его практического опыта, а рассматриваются как чудо, как неожиданное осуществление заложенных в них возможностей.

Поэзия Хлебникова — это мир «детства человечества», милого, какого-то домашнего язычества, в котором мифологическая, сказочная жизнь леших, вил, русалок — тесно переплетается с людской, да и сами они наделены людскими чертами.

Исчез и труд, исчезло дело,
Пчела рабочая гудела.
И на земле и в вышине
Творилась слава тишине.

(«Вила и Леший»)

Шутливый, насмешливый тон, каким говорится об этой первобытной идиллии, еще больше подчеркивает ее сказочность, противостоящую современной жизни, которая потеряла свою непосредственную связь с природой. Только поэт зорко видящий и любящий природу мог написать о лесной виле:

Я — лесное правительство,
Волей чистых усмешек,
И мое местожительство,
Где зеленый орешек.

(« Сельская очарованность »).

Здесь передано и очарование лесного пейзажа, и насмешливая, неуловимая улыбка автора, и изящество лесной нимфы.

Нераскрывшиеся возможности таятся и в животных, в которых скрыты силы непонятные человеку. В одном из замечательных произведений Хлебникова (напечатанном в первом « Садке судей » в 1910 году) — поэме в прозе « Зверинец » именно об этом и говорится. « Зверинец » не просто пантеистическая идиллия или описание Зоопарка с проникновенными характеристиками его обитателей, как может показаться на первый взгляд, — а раскрытие в зверях человеческих характеров. « Где в лице тигра, обрамленном белой бородой, и с глазами пожилого мусульманина, мы чтим первого последователя пророка и читаем сущность ислама ».

Проза Хлебникова не менее интересна и значительна, чем его поэзия. В ней классические традиции Гоголя и Пушкина заострены системой смысловых сдвигов.

Хлебников-прозаик достигает особенного совершенства в исторической повести « Есир ». Это проза поэта, лирическая, наполненная глубинными импульсами языковой кровеносной системы, внешне не видной, но переливающейся внутри слов.

3

Хлебников сравнивал свои языковые эксперименты с поисками « волшебного камня », при помощи которого

возможно « превращение всех славянских слов одно в другое ». В итоге он пришел к « самовитому слову вне быта и жизненных польз » (« Свояси »). Это, однако, не « заумный язык », так как в основе его лежит не иррациональное начало, свободное от смысла, а обращение к неисчерпаемому богатству русских и славянских языков, позволяющих путем использования суффиксов « свободно плавить славянские слова ». Именно из этого отношения к слову рождались стихи, напоминающие заклятья и заговоры. Таково знаменитое « Заклятие смехом » (1910):

О рассмейтесь, смехачи!
О, засмейтесь, смехачи!
Что смеются смехами, что смеяются смеяльно.
О, засмейтесь усмеяльно!
О, рассмешиц надсмеяльных — смех усмейных смехачей!
О, иссмеися рассмеяльно смех надсмеяных смеячей!
Смейво, смейво,
Усмей, осмей, смешики, смешики,
Смеюнчики, смеюнчики.
О, рассмейтесь, смехачи!
О, засмейтесь, смехачи!

Это стихотворение стало своего рода знаменем русского футуризма. Но оно не бессмысленно, не « заумно »: многочисленные словообразования от корня « смех » образуются здесь посредством суффиксов свойственных русскому языку. В целом это утверждение смеха, радости, изобилия русской речи.

« Для Хлебникова слово — самостоятельная сила, организуемая материал чувств и мыслей, — писал Маяковский. — Отсюда углубление в корни, в источник слова, во время, когда название соответствовало вещи » (12, 34). Маяковский восхищался словообразованиями Хлебникова в поэме « Войне — смерть » (1913), их яркой образностью, фонетической выразительностью:

Железавут играет в бубен,
Надел на пальцы шумы пушек.
Играя, ужасом сугубен,
Он мир полей далеко рушит.

« Вот почему мне ничего не говорит слово « жестокость », а « железавут » — да. Потому что последнее звучит для меня такой какофонией, какой я себе представляю войну. В нем спаяны и лязг « железа », и слышишь, как кого-то « зовут », и видишь, как этот позванный « лез » куда-то » (1, 322). Маяковский наглядно показал здесь богатство смысловых ассоциаций, « внутреннюю форму » слова.

В дальнейшем Хлебникова увлекла идея создания « всемирного языка ». Он писал: « Увидя, что корни лишь призрак, за которыми стоят струны азбуки, найти единство вообще мировых языков, построенное из единиц азбуки — мое второе отношение к слову ». Это « второе отношение к слову » основано не на отрицании смысла, а на поисках такого « логического » языка, попытки изобрести который неоднократно делались в прошлом философами-рационалистами XVIII века, начиная от Декарта и Лейбница. Это в сущности попытка создать язык понятий, в котором каждая буква (не только звук) имела бы свой круг значений, определяемый своеобразной логикой абстрагирования и выделения в них общих признаков-понятий.

В статье « Художникам мира » Хлебников говорил о задачах, стоявших перед ним: « Эта цель — создать общий письменный язык, общий для всех народов третьего спутника Солнца, построить письменные знаки, понятные и приемлемые для всей населенной человечеством звезды... На долю художников мысли падает построение азбуки понятий, строя одинаковых единиц мысли, — из них строится здание слова ». Таким образом « буквы » приравниваются к « основным единицам разума », их начертание приобретает уже не фонетический, а иероглифический смысл, основанный на обобщенно-логическом понятии: « Л — значит распространение наиболее низких волн на наиболее широкую поверхность, поперечную движущейся точке... ».

Утопический замысел создания « мирового языка » укрепился у Хлебникова под влиянием Октябрьской революции, связан был с мечтой о едином человечестве. Удивительно, что эта схоластическая, отвлеченная теория породила ряд нарядность поэтических, образных стихов, вроде « Слова об Эль », в которых подлинный талант поэта, его влюбленность в

слово — победили абстрактную рассудочность, привели к созданию чудесных поэтических картин:

Когда судов широкий вес
 Был пролит на груди,
 Мы говорили: видишь лямка
 На шее бурлака.
 Когда камней бесился бег,
 Листом в долину упавая,
 Мы говорили — то лавина.
 Когда плеск волн удар в моржа,
 Мы говорили — это ласты.
 Когда зимой снега хранили
 Шаги ночные зверолова,
 Мы говорили — это лыжи.
 Когда волна лелеет челн
 И носит ношу человека,
 Мы говорили — это лодка...

Отвлеченное понятие получает здесь конкретную, образную изобразительность. Перед нами проходит ряд образов — « описаний », выражающих общую « идею » — « распространение волн на широкую поверхность », скрепляющих эти внешне далекие понятия звуковой близостью.

Хлебников открыл значение поэтической этимологии, родства звука и значения, рождения новых смыслов и новых оттенков слов в зависимости от звуковых, фонетических повторов и сдвигов. Он писал: « Отдельное слово походит на небольшой трудовой союз, где первый звук слова походит на председателя союза, управляя всем множеством звуков слова ». Примером может служить выразительность и глубокое значение строк « Ладомира », в которых замена первого звука рождает совершенно новый смысл:

Это шествуют творяне,
 Заменявши Дэ на Тэ,
 Ладомира соборяне
 С Трудомиром на шесте.

Слово « дворяне », с давно сложившимся значением классово-сословной характеристики, — заменяется словом « творяне » — люди творчества. В нем сохраняется оттенок превосходства, но теперь оно приобретает новый смысл.

Хлебников научил смотреть на поэзию, как на искус-

ство слова прежде всего. В этом он стал учителем самых различных поэтов, шедших своими путями, даже мало с ним связанных (Мандельштам, Пастернак).

Внимание к фонетической, звуковой стороне стиха и опыты «заумного языка» основаны на восстановлении смысловых оттенков, подавленных общеупотребительным использованием слова, но выступающих на первый план в результате выдвигания фонетической стороны слова.

Двойственность учения Хлебникова о слове (и его поэтической практики) связана с признанием в слове двух сторон: сознательного начала, понятия, обращенного к предмету, и подсознательного, интуитивно-иррационального, которое и раскрывает «тайну» слова, является его поэтической сущностью. В статье «О современной поэзии» (1920) он писал: «Слово живет двойной жизнью. То оно просто растет как растение, плодит друза звучных камней, соседних ему, и тогда начало звука живет самовитой жизнью, а доля разума, названная словом, стоит в тени или же слово идет на службу разуму, звук перестает быть «всевеликим» и самодержавным; звук становится «именем» и покорно исполняет приказы разума; тогда этот второй вечной игрой цветет друзой себе подобных камней. То разум говорит «слушаюсь» звуку, то чистый звук — чистому разуму. Эта борьба миров, борьба двух властей, всегда происходящая в слове, дает двойную жизнь языку: два круга летающих звезд. В одном творчестве разум вращается кругом звука, описывая круговые пути, в другом звук кругом разума».

Исходя из этой двойственности в использовании слова, Хлебников создавал то классически ясные, далекие от всякой «зауми», произведения (таково почти все его послеоктябрьское творчество), то обращался к «зауми», к языку «заговоров и заклинаний», «в котором рассудок не может дать себе отчета» («О стихах»).

Именно эта сложность и создает то ощущение необычности, не до конца объясненной смысловой содержательности, которая при «трезвом», плоскостном объяснении потеряла бы свою поэтичность, если бы была до конца договорена. Как нельзя пересказать стихотворение «своими

словами», при этом не лишив его поэтичности, не сняв яркой пыльцы с крыльев бабочки, так не следует искать обязательный логический эквивалент слова в стихе.

Стихи Хлебникова нередко на первый взгляд кажутся каким-то хаосом, обломками грандиозного, но разрушенного здания. Но при внимательном, повторном чтении все отчетливее проявляется их общий замысел, архитектурный план. Фрагментарность, внешняя разорванность, бессюжетность, отступления от основной темы, прихотливый алогизм ассоциаций, неожиданный наплыв образов — таков «рельеф» произведений Хлебникова. Но за этой хаотичностью, загроможденностью, — как удачно сказал Г. Винокур, — возникает «та подлинная, благородная и возвышенная простота, проникновенность, которая чистым и светлым ключом бьет из самого родника поэтического сознания».

4

С самого начала своего творчества Хлебников сознает себя не только поэтом-стихотворцем, но и провозвестником нового понимания космических законов. Это сказалось и на его поэзии, не замыкавшейся в субъективно-лирических пределах, а перераставшей в эпос. Он охватывает судьбы народов, материков, пути развития человечества.

В изданной в 1912 году брошюре «Учитель и ученик» (с подзаголовком «О словах, городах и народах») Хлебников писал: «Я не смотрел на жизнь отдельных людей; но я хотел издали, как гряду облаков, как дальний хребет, увидеть весь человеческий род и узнать, свойственны ли его жизни мера, порядок и стройность».

В годы между двух революций это сознание исторической перспективы, чувство кризиса, переживаемого современным обществом, выступали особенно остро. Этим объясняется и пророческое «предсказание» Хлебниковым еще в 1912 году близящейся революции, «падения» в 1917 году «государства»: «Не следует ли ждать в 1917 году падения государства?» — спрашивал он в своей брошюре.

Не ограничивая себя одной литературой и отнюдь не

смотря на нее как на профессиональное занятие, Хлебников интересовался прежде всего судьбами человечества, закономерностями истории. Поэтому для него поэзия и наука были неразрывно слиты. Его обращение к истории проникнуто пифагорейской верой в чудесные свойства чисел:

Вы даруете единство между змееобразным движением
Хребта вселенной и пляской коромысла.
Вы позволяете понимать века...

— писал он в стихотворении «Числа».

Это была своего рода «алхимия», предшествующая точному знанию, научной математике и химии. Но обращение к научному методу знаменовало и изменение самого отношения к поэзии.

Первая империалистическая война 1914-1917 гг. — время кризиса, духовного и творческого перелома Хлебникова. С войной рассеиваются иллюзии — идеализация древней Руси и славянства, призывы «уподобиться Святославу». Воинственные ноты, которые характерны были для ранних стихов Хлебникова, сменяются ощущением ужаса войны, отрицанием ее разрушений, приносимых ею страданий. От пацифистского осуждения войны Хлебников переходит к призыву, к борьбе с нею. Это связано и с личной судьбой поэта, который в 1916 году был призван на военную службу и на собственном опыте познал тяжесть царской солдатчины. Он писал из лазарета своему другу врачу Н. И. Кульбину: «Таким образом побежденный войной, я должен буду сломать свой ритм (участь Шевченко и других) и замолчать как поэт... Я чувствую, что какие-то усадьбы и замки моей души выкорчеваны, сравнены с землей и разрушены».

И Хлебников пишет антивоенные стихи, позже объединенные им в поэму «Война в мышеловке». Он призывает в них объявить войне войну во имя человечности, во имя будущего:

Поймите, люди, да есть же, стыд же,
Вам не хватит в Сибири лесной костылей,
Иль позовите с острова Фиджи
Черных и мрачных учителей

И проходите годами науку,
Как должно есть человечью руку.
Нет, о друзья!
Величаво идемте к Войне Великанше,
Что волосы чешет свои от трупья.
Воскликнемте смело, смело как раньше,
Мамонт наглый, жди копья!

Характерно, что и в этих стихах Хлебников пользуется образами первобытности. Но в них нет уже идеализации — они служат раскрытию бесчеловечной сущности войны, ее атавистической жестокости. Антивоенные стихи Хлебникова перекликаются со стихами Маяковского, который в это же время выступил с резкой антивоенной лирикой, завершившейся поэмой «Война и мир».

5

«Председателем Земного шара», «Королем Времени» называл себя этот человек, вся жизнь которого являлась беспримерным и подвижническим служением во имя Поэзии. Он прошел через мертвящие годы первой империалистической войны, героические, бурные годы революции, не уклоняясь от времени, не становясь в позу поэта отрешенного от жизни. При всей внешней, бытовой беспомощности, чудаковатости Хлебников неизменно чувствовал пафос времени, движение истории.

Послереволюционные произведения Хлебникова проникнуты мятежным и бурным духом первых Октябрьских лет, когда шла борьба за самое существование революции.

«Ночь в окопе» (1920) — одна из первых поэм о революции и гражданской войне. Она бессюжетна: ночь перед боем, безмерная степь, древние каменные изваяния, «семейство каменных пустынных», голоса солдат в окопе, размышления автора — все это сливается в одном сложном симфоническом единстве. Острые проблемы современности выступают в ней на фоне истории, всплывающих в памяти воспоминаний о монгольских нашествиях, о многострадальном прошлом русской земли.

Поэт всецело на стороне нового мира, он понимает и

осуждает « нечистые масти » в « игре » « белых », их историческую обреченность. Но и глубоко проникая в события современности, приветствуя революцию, Хлебников рассматривает их лишь как этап в общем развитии человечества:

Я род людей сложу, как части,
Давно задуманного целого.
Рать алая! Твоя! Нечисты масти
У вымирающего белого!

Хлебников не смягчает красок: гражданская война показана им во всей своей жестокой и беспощадной сущности.

Предельно точны и выразительны хлебниковские образы-сравнения: « муравейник окопа », пулемет, который « служит » « обедню смерти, как звонарь! » На языческом кургане появляется броневик, сеющий смерть, который сравнивается с допотопным ящером. Война, сражение переданы строгим и торжественным словесным строем печального погребального обряда.

Обобщающие, философические разумья автора над судьбами страны прерываются « голосами » людей из народа, простых людей, на которых упала эта давящая тяжесть войны. Вот голос старика-крестьянина, который, не задумываясь о целях войны, высказывает извечную крестьянскую мудрость:

А лучше бы садить бобы,
Иль новый сруб срубить избы,
Сажать капусту или рожь,
Чем эти копы или нож.

Трагизм войны, ее жестокая неизбежность оттенены финальной картиной: изображением трех каменных богинь, как бы сторожащих поле сражения. Эти « каменные бабы » — символ истории, воскрешают мифологию раннего Хлебникова. Их извечной неизменности, безразличию к страданиям людей, их « плоско мертвым глазам », которыми они « смотрят » на « человеческое дело », даже их суровому предчувствию смерти и скорби (« Скажи, суровый известняк, На смену кто войне придет? — Сыпняк! ») — Хлебников

отвечает всем смыслом поэмы, всей совокупностью образов, оправдывающих рождение и борьбу нового, справедливого человеческого начала в жизни, наперекор всем тяготам, мукам и страданиям. Будущее, правда истории на стороне тех, кто « то пожаром, то разбоем » « шагает по земле », « черемуху воткнув в винтовку ». Им принадлежит будущее, возникающее в этой ночной степи, которую сторожат перед боем каменные девы.

6

Поэт воодушевлен величием событий, их историческим значением и драматизмом, рассказывает с суровой правдой и обжигающим пафосом о героических днях революции. Хлебников принял ее правду, ее высшую справедливость и правоту восставшего народа.

Поэт не смягчает красок: он передает события революции в их трагической, суровой неприкрашенности. Ледяной стужей врывается в поэму « Зангези » современность, революция:

Если в пальцах запрятался нож,
А зрочки открывала настезью месть —
Это время завыло: « даешь »,
А судьба отвечала послушная: « есть ».

Суровая простота этих строк лучше всего передает пафос революционной стихии. Звучат « голоса и песни улицы » в поэме « Настоящее », — это грозные голоса о мщениии, поднявшейся на борьбу народной массы, еще стихийно, но самоотверженно выступившей против угнетателей.

Иди, беднота,
Столичная голь!
Шагай, темнота,
Как знамя — глаголь!
Несите нажим с Горячего поля. (*)

(*) Горячее поле — городская свалка.

Войском нищим, войском нищим,
 Чем блеснув за голенищем,
 Хлынем! Хлынем!
 Вынем! Вынем!
 Жарко ждут ножи — они зеркало воли.

Подобно А. Блоку, Хлебников услышал «музыку революции» в этих хриплых, отчаявшихся и жестоких голосах улицы. Герой его послеоктябрьских поэм — нищая, голодная масса, объединенная ненавистью к прошлому. Он не побоялся показать революцию жестокой и кровавой: слишком тяжелы и мучительны были страдания народа, испытания им перенесенные, скопившиеся гроздыя гнева:

Ах, вы сони! Что по-барски
 Вы храпите целый день?
 Иль мила вам жизни царской
 Умирающая тень?
 Иль мила вам плетки древней
 Налетающая боль
 И в когтях цынки деревни
 Опухающая голь?
 Надевайте штаны,
 В насекомых и дырах!
 Часы бар сочтены,
 Уж лежат на секирах.
 Шагайте усачи!
 И нищие девчонки!
 Несите секачи!
 И с порохом боченки.

Сливающиеся в грозный хор голоса улицы звучат приговором старому миру. Хлебников здесь подобрал интонации и мотивы уличного фольклора, ритмы частушки, живые разговорные интонации, освобожденный от литературности словарь. Это не стилизация фольклора, а непосредственное его создание. Эдесь нет ни автора, ни его героев, а поднятые революцией грозные и гневные массы.

Революции посвящена и одна из наиболее драматически напряженных поэм — «Ночной обыск» (1921). В ней столкновение двух миров дано в полной драматизма сцене ночного обыска отряда моряков в квартире «белого». В

трагической беспощадной борьбе показана высшая правда революции, оправданная сопротивлением враждебных ей сил.

Тема Октябрьской революции, нового исторического этапа в жизни человечества проходит и в других поэмах Хлебникова («Прачка», «Ночь перед Советами», «Переворот в Владивостоке», «Ладомир»).

7

Восприятие революции, как стихийного бунта, возмездия народа за свое угнетение и обиды, — определило значение в творчестве Хлебникова темы Разина. Эта тема звучала еще в его дореволюционном творчестве (поэма «Хаджи-Тархан»), как предчувствие революции, но полную силу она приобрела после Октября. Разин — символ народного мятежа, ушкуйнической вольности, мужицкого бунта. Самое восприятие революционных событий у Хлебникова окрашивается заревом народного мятежа.

В поэме «Уструг Разина» (1922) богатырский, былинный облик Разина необычайно выразителен. По своей живописной манере он напоминает фигуры репинских запорожцев. В Разине исполинская сила, дерзость, неумная жажда свободы:

А отец свободы дикой
 На парчевой лежит койке
 И играет кистенем,
 Чтоб копейка на попойке
 Покатилась рублем.

Прочная звуковая порука каждого слова, звуковая перекличка (п - к - т), усиливает впечатление «свободы дикой», бесшабашности и беззаботности, презрения к «копейке». Самый облик Разина по былинному монументален и могуч. Яркая, смелая образность, метафорическая насыщенность отличает весь образный строй поэмы.

Богатырь поставил бревна
 Твердых ног на доски палубы,

Произнес зарок сыновний,
Чтоб река не голодала бы.

Бешеная, бурная Волга, «боярами оболганная», уподобляется голодной волчице:

Волге долго не молчится.
Ей ворчится, как волчице.

Образ Разина предвещает революционный взрыв, происшедший через столетия:

Умеет рукоять столетий
Скользить ночами, точно тать,
Или по горлу королей
Концом свирепо щекотать.
Или рукой седых могил
Ковать столетья для удил.
И Разина глухое «слышу»
Подыметса со дна холмов,
Как знамя красное, войдет на крышу
И поведет войска умов.

«Уструг Разина» — пример языковой выразительности Хлебникова. Он продолжает здесь классические традиции русского стиха (хореический и ямбический размеры, но обогащенные и модернизированные всем последующим опытом поэзии). Перифразы и сравнения, столь характерные для Хлебникова, здесь особенно рельефны и живописны. Только Хлебников мог сказать с такой эпичекой силой о Волге:

Где пучина, для почина
Силу бурь удесятеря,
Волги синяя овчина
На плечах богатыря.

В этой гиперболе не чувствуется никакой отвлеченности и преувеличенности, настолько она конкретна.

Другая поэма о Разине — «Перевертень». Это труднейшая форма стиха, когда каждый стих может быть прочтен одинаково направо и налево. Но для Хлебникова это отнюдь не формальный эксперимент. Он видел в такого рода

стихах раскрытие внутреннего смысла языка, его звуковую выразительность. Столкновение фонетически близких слов, их взрывная, эмоциональная сила достигает при этом огромного напряжения, приобретает предельную звуковую выразительность: она то передает раздолье, плавное течение Волги:

Сетуй утес!
Утро чорту!
Мы, низари, летели Разиным.
Течет и нежен, нежен и течет.
Волгу див несет, тесен вид углов.

То звучит грозным призывом к борьбе:

Мечам укажу мужа кумачем!
Гор рог:
Раб, нежь жен бар!
Гор рог:
Раб бар!
Бар раб!

Подобным образом написана вся поэма — свыше 400 строк! Это — чудо русского языка, удивительное версификационное мастерство. Поэма разбита на главки, заглавия которых уточняют и как бы аккумулируют смысл, подчеркивая тематическую нагрузку: «Путь», «Бой», «Дележ добычи», «Тризна», «Пляска», «Пытка».

8

Если в дореволюционную пору поэт был прежде всего устремлен к прошлому, к «детству человечества», то после Октябрьской революции его творчество наполнено ветром будущего. «Дадомир» — то не только поэма о переустройстве общества, но и о торжестве человека над природой, раскрытии законов вселенной. Размах революции вырастает до космических масштабов:

Где сквозь далеких звезд кокошник
Горят Печоры жемчуга,

Туда иди, небес помощник,
Великий силой рычага.
Мы в ведрах пронесем Неву
Тушить пожар созвездья Псов...

В этом сказалось не столько влияние космизма, отразившееся на поэзии тех лет, но и давняя мечта Хлебникова об открытии законов Вселенной, которыми человек был бы в состоянии управлять.

В поэме «Ладомир» (1920) Хлебников предвидит время, когда самолеты будут служить для сева озимых, грандиозные дома станут строиться из отдельных стеклянных комнат-ячеек, лекции передаваться по радио:

Сметя с лица земли торговлю
И замки торго бросив ниц,
Из звездных глыб построишь кровлю
Стеклянный колокол столиц.

Видение будущего, основанного на расцвете культуры и техники в условиях свободной жизни народа, приобретает конкретные формы:

Где гребнем облаков в ночном свету
Расчесано полей руно,
Там птицы ловят на лету
Летящее с небес зерно.
Весною ранней облака
Пересекал полетов знахарь,
И жито сеяла рука,
На облаках качался пахарь...

Освобождение человека открывает величественные перспективы победы над природой. Будущее представляется ему не только как освобождение человека, но и всего мира природы, когда человек становится равноправным участником этой природы, достигшей своего расцвета и преображения.

Я вижу конские свободы
И равноправие коров:
Былиной снов сольются годы,
С глаз человека спал засов.

Эта идея о разумном начале, развивающемся в животном мире, высказанная Хлебниковым, впоследствии была воспринята Н. Заболоцким в его «Торжестве земледелия». В ней нашла выражение уверенность в непрерывном развитии живой природы, в безграничности возможностей заложенных в ней. Человек, овладевший законами природы, могущественный и завоевывающий вслед за землей космические пространства, — таков прогноз поэта, пророчески заглянувшего в будущее:

Пусть небо ходит ходуном
От тяжелой поступи твоей,
Скрепи созвездие бревном
И дол решеткою осей.
Как муравей ползи по небу,
Исследуй его трещины
И, голубой бродяга, требуй
Те блага, что тебе обещаны.

Стих «Ладомира» в основном «классичен» и по своему ритмическому звучанию (тяготея к четырехстопному ямбу пушкинских поэм) и по изобразительным принципам, строгой однолинейной образности.

Но мечта о язычески-детском мире не исчезает в поэзии Хлебникова и в послереволюционные годы. Он создает такие поэмы, как «Три сестры», «Лесная тоска», «Карнавал», «Поэт»), возвращающие нас к тому идиллическому миру природы, которому посвящены его ранние произведения. Детски наивное восприятие мира придает тот угол зрения, который заставляет даже привычные явления и предметы восприниматься новой стороной.

Поэтому такой высокой и чистой радостью бытия, таким проникновением в будущее человечества, такой жаждой мира звучали заключительные стихи поэмы «Ладомир», поэмы о будущем, о ладе мира:

Черти не мелом, а любовью,
Того, что будет чертежи.
И рок, слетевший к изголовью,
Наклонит умный колос ржи.

Разум человека должен объединиться с разумом природы в едином «ладе».

9

Хлебников верил в единство мирового процесса, в общность законов, подчиняющих как космические миры, так и судьбы отдельного человека. Даже стихи, как говорил Хлебников, — «должны строиться по законам Дарвина». Преклонение перед наукой, включение вычислений и научных рассуждений в самую ткань художественного произведения («Зангези») — та новая черта, которая отличает его творчество и делает его актуальным для нашего времени, когда физики и лирики стремятся найти общий язык.

Многие предчувствия Хлебникова подтвердились научным их решением. Много из того что выглядело фантастикой в голодной, истерзанной войной и разрухой России — стало реальностью. Напомним его статью «Радио будущего». Помимо тех достижений радио, которые уже осуществлены, Хлебников мечтает в ней о том времени, когда по радио будут передаваться выставки художников (что может быть осуществлено телевидением), когда научатся по радио передавать вкусовые ощущения, а врачи станут лечить внушением на расстоянии.

А сколь современными оказались мечты Хлебникова об архитектуре будущего в его статье «Мы и дома». Там он говорил о домах построенных из стеклянных ячеек, о домах башнях, обвитых кольцами из стеклянных кают, о домах-мостах, дуги и опорные сваи которых должны быть заполнены зданиями из стеклянно-железных сот. Даже подводные дворцы из стеклянных глыб и дома-пароходы — фигурируют в этих утопиях. Идеалом архитектуры будущего Хлебников считает отдельные стеклянные помещения-ячейки, которые могут свободно передвигаться в пространстве из одного места в другое по воле их владельцев, образуя на месте дома-соты.

Одна из основных мыслей Хлебникова — идея неизменного круговорота материи. Он называл людей «мыслящими

печами». Материя после физического распада приобретает новые формы, продолжая свое вечное существование. Провозгласив «равенство людей и вещей», подчиненное неизблемым числовым формулам, Хлебников создал своего рода новую космогонию, которая при всей своей утопичности основана на материалистическом понимании космогонических закономерностей.

Поэзия Хлебникова не философская поэзия, он не ставит и не решает в своих стихах философских проблем. Но для ее понимания необходимо знать ту утопическую концепцию, которая определила не только тематику, но и своеобразие художественного построения его стихов, «подспудный» смысл многих его образов.

Смысл поэмы «Сестры-молнии» будет непонятен, если не знать, что речь идет о непрерывных изменениях материи, превращающейся то в космические элементы, то в обличья и судьбы людей:

Мы — молнии,
Люди — молний лохани,
Разнообразные ткани.
Одежды молитесь телам
Вечного моря волнам.

Философскую абстрактность преодолевает конкретность и изобразительная сила образа, благодаря чему наглядность самой метафоры, словесное выражение мысли выступает на первый план.

Образы и метафоры стали в послеоктябрьской поэзии Хлебникова более точными, весомо и зримо обозначающими самый предмет:

Изломан сук на старом дереве,
Как Гоголь вдруг сожегший рукописи...

(«Дерево»)

или:

И губы дерзкие не дрогнут,
Как полководцы страстных орд.

(«Где волосы, развеянные сечью»)

Послеоктябрьское творчество Хлебникова более конкретно, вещественно, реалистично. Хотя поэт нередко возвращается и к своим фонетическим штудиям и к «звездному языку», и к поэтике смысловых, немотивированных «сдвигов». Примером такого виртуозного фонетического владения звуком и ритмом может служить стихотворение:

Я видел
Выдел
Весен
В осень.
Зная
Зной
Синей
Сони.

Великолепным мастером слова Хлебников оставался до конца. Но теперь его палитра обогатилась всеми красками современной, уличной речи, науки, народной частушки, стало необыкновенно ёмкой и многогранной.

10

Не менее самоотверженно чем к поэзии Хлебников относился и к цифровым вычислениям, «математическому пониманию истории». Он верил в возможность посредством их определять будущее человечества — «Доски судьбы»: «Теперь, изучив огромные лучи человеческой судьбы, волны которой населены людьми, а один удар длится столетия, — человеческая мысль надеется применить и к ним зеркальные приемы управления, построить власть, состоящую из двояко выпуклых и вогнутых стекол. Можно думать, что столетние колебания нашего великанского луча будут так же послушны ученому, как и бесконечно малые волны светового луча» (V, 239).

Это — фантастическая мысль. Но важно отметить, что Хлебников в поисках математических закономерностей истории обращается не к мистике, не к экзотерическим учениям, а к математике, к рационалистическому в своей основе методу познания. Говоря о «точных законах» истории, он

замечает: «Вместе с тем они дают предвидение будущего не с пеной на устах, как у древних пророков, а при помощи холодного умственного расчета» (у, 241).

Оставляя в стороне научную оценку этих теорий Хлебникова, следует отметить их значение для его художественных произведений. Представление об общности судеб народов и государств, о ритмах времени, стало организующим принципом ряда поэм. Прежде всего его последней поэмы — «Зангези» (1922).

«Зангези» — своего рода поэтическое завещание Хлебникова, книга его мудрости, его фантастических озарений и суровой жизненной правды. Она состоит из ряда внешне самостоятельных «плоскостей», отдельных граней той «сверхповести», которая охватывает судьбы человечества. Зангези — поэт-проповедник в этой поэме выступает, как лирик, в его проповедях к людям или лесу легко узнается облик самого Хлебникова. В поэме действуют боги, люди, птицы. Все они призываются к осуществлению той всеобщей гармонии, которая основана на числовых закономерностях и повторях ритмов истории и природы.

Я, человечество, мне научу
Ближние солнца
Честь отдавать...

В «Зангези» дано как бы синтетическое объединение всего сделанного Хлебниковым на разных этапах его творчества. Здесь и заум, и «звездный язык», и язык птиц, и точная натуралистическая передача «голосов улицы». И в этой космической карусели, среди «Досок судьбы», исчисления судеб человечества — беспомощно-бесприютным остается сам Зангези, с горечью сравнивающий себя с «бабочкой, залетевшей в комнату человеческой жизни».

Его мечта была благородна — дать свободу людям, богам, животным, даже неживой природе. Его мысль была устремлена в космические дали и в то же время глубоко гуманна и человечна. Человек был для него венцом вселенной, носителем разума, который через тысячелетия озарит природу, преобразует растительный и животный мир, состоящий из тех же атомов и элементов, что и сам человек.

11

Поэзия Хлебникова при всей ее индивидуальной неповторимости менее всего личная поэзия. Лирика занимает в ней относительно небольшое место. Собственная личность интересует Хлебникова прежде всего, как часть объективного мира, как проявление общих закономерностей природы. Это ощущение себя, как части вселенной, пантеистическое осознание взаимной зависимости и расширенности личности в ее отношении к окружающему миру — проходит через все творчество поэта. В стихотворении «Я и Россия» Хлебников говорит о себе:

Россия тысячам тысяч свободу дала.
Милое дело! Долго будут помнить про это.
А я снял рубаху
И каждый зеркальный небоскреб моего волоса,
Каждая скважина
Города тела
Вывесила ковры и кумачевые ткани.

Здесь речь идет не о индивидуалистическом утверждении себя, своей личности, а о сознании этого единства микрокосма с макрокосмом, тождества законов как управляющих миром, так и организмом человека. Человек — лишь такое же чудесное собрание отдельных клеток, как и государство-объединение индивидуумов. Это пантеистическое ощущение мирового единства, общности человека с природой сближает Хлебникова с такими (во многом очень разными) поэтами, как У. Уитмэн, Павло Неруда, Назым Хикмет, и в меньшей мере — Эмиль Верхарн.

Не личное, а общее, включенность человека во всю систему мироздания привлекает Хлебникова, рассматривающего личность как частицу общего потока человеческих судеб. Но в то же время он в ряде случаев говорит в стихах и о себе, говорит с такой простотой и искренностью, что забывает о форме выражения, воспринимает горький, трагический смысл признания одинокого человека в своей личной неустроенной судьбе.

В этих личных, лирических стихах чувствуется столько

искренности, столько почти детски-наивного ощущения боли, что кажется читаешь не стихи, а какую-то очень интимную запись, настолько не литературную, что она кажется случайной запиской, не предназначавшейся для обнародования:

Детуся!
Если устали глаза быть широкими,
Если согласны на имя «браток»,
Я, синеокий, клянуся
Высоко держать вашей жизни цветок.
Я ведь такой же, сорвался я с облака,
Много мне зла причиняли
За то, что не этот,
Всегда нелюдим.
Везде нелюбим.
Хочешь, мы будем — брат и сестра,
Мы ведь в свободной земле свободные люди...

Что это — любовное объяснение? Жалоба на свою судьбу? Шепотом произнесенное признание? Да и то, и другое, и третье. Это обнаженная искренность, своей «нелитературностью» выпадающая из всякой поэтической позы. Характерно, что Хлебников здесь вовсе отходит от всякой поэтизации. Он стоически ограничивает свой стих самыми скромными средствами выразительности. «Свободный стих», которым написано стихотворение, приближается к разговорной интонации, рифма дана не всюду и не подчеркнута. Эта простота выражения лучше всего передает целомудренность смысла — «сорвавшегося с облака».

Хлебников сказал о себе:

Мне много ль надо? Коврига хлеба
И капля молока.
Да это небо,
Да эти облака!

(«Каменная баба»)

*
* *

Осуществленное Хлебниковым не погибло. Его титани-

ческая работа нашла отклик в творчестве его ближайших друзей и соратников — поэтов старшего поколения. Так в своем некрологе о нем В. Маяковский писал: « Во имя сохранения правильной литературной перспективы, суитаю долгом черным по белому напечатать от своего имени и, не сомневаюсь, от имени моих друзей, поэтов Асеева, Бурлюка, Крученых, Каменского, Пастернака, что считали его и считаем одним из наших поэтических учителей и великолепнейшим и честнейшим рыцарем в нашей поэтической борьбе ». Здесь не место скрупулезно взвешивать, чем именно помог Хлебников каждому из этих поэтов. Темы Хлебников и Маяковский, Хлебников и Асеев — ждут своих исследователей. Но несомненно одно: в создании поэзии 20-х гг. работа Хлебникова имела немалое значение.

Следует назвать и младшее поколение его современников, таких, как Д. Петровский, Г. Петников, так же во многом обратившихся к Хлебнику. Но особенно существенно, что традиция Хлебникова не прервалась и в наши дни. По новому она была воспринята Н. Заболоцким, который высоко ценил наследие этого поэта. Мысль о вечном круговороте материи глубоко волновала и Заболоцкого. Пантеистическая мудрость, изобразительная сила образов, самый стиховой строй Хлебникова были продолжены в стихах Заболоцкого 20-х — начала 30-х годов. В « Торжестве земледелия », поэме наиболее тесно примыкающей к хлебниковской традиции, Заболоцкий писал:

...Кто он, жалкий, весь в коростах,
Полусъеденный, забытый,
Житель бедного погоста,
Грязным венчиком покрытый?
Вкруг него томятся ночи,
Руки бледные закинув,
Вкруг него цветы бормочут
В погребальных паутинах.
Вкруг него, невидны людям,
Но нетленны, как дубы,
Возвышаются умные свидетели его жизни —
Доски Судьбы... ».

Хлебников умер в 1922 году в глухой новгородской деревушке, сломленный болезнями, ночевками на сырой земле под открытым небом.

Его творчество сохранило, однако, свою действенную, будоражащую силу.

Н. Л. Степанов

I RAPPORTI UMANI NELL'OPERA NARRATIVA

DI A. P. ČECHOV

In quasi tutte le sue opere Čechov parlerà anche della natura. Ed il suo atteggiamento di fronte ad essa — di fronte alla « natura » nel significato più ampio del termine — sarà quanto mai vario: talvolta di estraneità, talaltra di indifferenza, talaltra infine, ma più raramente, di fuggevole armonia.

Quello che, invece, resterà costante, sarà il suo avvertirla come una realtà autonoma rispetto all'uomo, il quale è autonomo anch'esso nei confronti di lei. L'avvertirla, cioè, costantemente come « altro ».

Quando poi, come non di rado avviene, tra l'uomo e la natura si instaurerà una qualche forma di dialogo, l'uomo ne sarà, quasi sempre, il protagonista.

« Quando un uomo non è contento e si sente infelice, di quale bassezza gli sembrano improntati i tigli, le ombre, le nuvole, tutte le bellezze della natura, soddisfatte di loro stesse ed indifferenti! La luna era già alta e sotto di essa correvano rapide nuvole.

— Che luna sciocca, provinciale! Che nuvole sparute, misere! — pensava Laptev — ».

(« Tre anni », « Tri goda », 1895).

« Il campo di segala fiorita che stava immobile nell'aria tranquilla, e il bosco illuminato dal sole, erano bellissimi; e pareva che Nadežda se ne fosse accorta soltanto adesso, mentre camminava a fianco di Podgorin ».

(« In casa di amici », « U znakomých », 1898).

« La piccola lampada si spense. E le tenebre, e le due finestrelle vividamente illuminate dalla luna, e il silenzio, e lo scricchiolare della culla, rammentavano, chissà perché, una cosa soltanto: che la vita è già passata, che non si può farla tornare ».

(« I contadini », « Mužiki », 1897).

Un protagonista — ed è questo ciò che qui importa — il quale ha continuamente coscienza di sé; non è quasi mai libero, per di più, da personali passioni; e non è quasi mai in grado, perciò, di abbandonarsi totalmente, semplicemente, al fascino della natura stessa.

Ed ecco che, così, di fronte alla bellezza del mondo, l'atteggiamento più frequente e più tipico di Čechov, sarà quello di chi avverta in sé, con l'ammirazione più commossa, quasi una incertezza, uno smarrimento: come di chi sentisse la bellezza essere una realtà che egli non sa comprendere, che gli sfugge e che pur tuttavia fa risuonare, entro la sua anima, uno strugimento ed un rimpianto senza perché.

«Talvolta accade che le nuvole si accavallino disordinatamente all'orizzonte, e che il sole, nascondendosi dietro di esse, così come tinge il cielo, di tutti i possibili colori: di vermiglio, d'arancione, d'oro, di viola, di rosa scuro. (...) Il piccolo pastore che conduce le vacche, il viaggiatore che attraversa la diga in vettura, i proprietari che passeggiano, tutti guardano il tramonto e tutti, allo stesso modo, sono colpiti dalla sua meravigliosa bellezza, ma nessuno sa, nè dice, in che cosa questa bellezza consista». («Bellezze», «Krasavicy», 1888).

Si direbbe, in definitiva, che Čechov avverta la bellezza come un qualche cosa che non ha nulla in comune con la sua personale esperienza di uomo, né con la coscienza — continua — che egli ha della sua condizione umana. Come un qualche cosa che attiri e, contemporaneamente, respinga.

«Quale solitudine in campagna, di notte; in mezzo a questo canto, quando tu non puoi cantare, in mezzo agli incessanti gridi di gioia, quando gioire tu non puoi, quando dal cielo guarda la luna, sola anche lei e a tutto indifferente: se ora sia estate o inverno, se gli uomini siano vivi o morti... quando nell'anima c'è dolore, allora è triste essere soli! (kogda na duše gore, to tjaželo bez ljudej)». («Nella forra», «V ovrage», 1900).

Ebbene, mi pare significativo notare, che proprio questo atteggiamento di distacco non voluto e profondamente sofferto, di estraneità di fronte alla bellezza della natura¹, in Čechov lo

¹ E le eccezioni, allora venute di una commozione senza pari, sono rarissime, specialmente se si escludono le ultime opere, e spesso discutibili. È il caso di «La steppa» («Step'», 1888) ad esempio, che è un ricordo ed

riscontriamo sempre presente, di fronte a qualsiasi genere di bellezza egli si trovi.

«Sentivo in modo strano la sua bellezza: essa non destava in me nè desiderio, nè trasporto, nè piacere, ma una tristezza oscura e dolce. Era una tristezza vaga ed incerta come un sogno. Non so perché, provavo pietà di me, del nonno, dell'armeno, di Maša stessa, e sentivo come di aver perduto, al pari di loro, qualche cosa di caro e di necessario alla vita, che non avremmo mai più trovato (...)».

E quanto più lei mi passava accanto con la sua bellezza, tanto più intensamente diventavo triste (...) Forse la invidiavo; forse mi rincresceva che Maša non fosse mia, che non lo sarebbe mai stata, che io ero un estraneo per lei; o forse confusamente sentivo che la sua rara bellezza era fortuita, inutile e, come ogni cosa a questo mondo, passeggera. O forse, chissà, la mia tristezza era proprio il sentimento che la contemplazione della bellezza vera desta nel nostro cuore?». («Bellezze»).

E non soltanto di fronte alla bellezza fisica femminile, ma di fronte ad ogni forma di bellezza, di fronte anzi ad ogni dote umana, per quanto banale possa magari essere, purché egli la soffra come estranea a sé ed irraggiungibile.

«Timido qual era, e non avvezzo alla vita di società, fu colpito per prima cosa, proprio da quello che a lui aveva sempre fatto difetto (prežde vsego brosilos' v glaza to, čego u nego nikogda ne bylo) e, precisamente, dalla non comune padronanza di sé dei nuovi conoscenti. (...) Con molta abilità, come se già in precedenza avessero fatto le prove, si erano inframmezzati agli ufficiali, e immediatamente avevano suscitato un'animatissima discussione, cui gli ospiti non potevano non prender parte (...) e, intanto, non cessavano dal vigilare attentamente (...) per vedere se tutti avessero da bere, e perché mai il tale non mangiasse biscotti e non bevesse cognac».

«Mai aveva ballato in vita sua, e nemmeno una volta gli era accaduto di stringere alla vita una donna per bene. Gli piaceva moltissimo vedere quando un uomo, sotto gli occhi di tutti, prendeva per la vita una fanciulla

una cosciente evasione: una speranza che si sa irrealizzabile, insomma, più che una realtà. Una serie di visioni, soprattutto, avvolte dal silenzio e dall'oblio di se stessi: il che è tutto quanto in noi resta del passato.

Ed altrettanto si potrebbe dire a proposito de «La mia vita» («Moja Žizn'», 1896), una novella, in parte, ugualmente autobiografica, oppure a proposito de «Il vescovo» («Archierej», 1902): «Da Obnino, d'estate, portavano l'icona in processione per i villaggi vicini, e per tutto il giorno si udiva scampanare ora in un luogo, ora in un altro, e al reverendissimo pareva allora che la gioia tremolasse nell'aria, ed egli — in quel tempo lo chiamavano Pavluša — andava dietro l'icona a capo scoperto, a piedi nudi, con un'ingenua fede ed un ingenuo sorriso, infinitamente felice».

sconosciuta, e le offriva la propria spalla perché vi appoggiasse la mano, ma non riusciva assolutamente a raffigurarsi al posto di quell'uomo. C'era stato un tempo in cui aveva invidiato l'ardire e la vivacità dei colleghi, e ne aveva provato un'intima sofferenza. L'essere conscio della sua timidezza, di essere un pò curvo e scialbo, di avere la vita lunga e quelle basette da lince, lo mortificava profondamente, ma, col passare degli anni, tale consapevolezza gli era divenuta abituale e ora, guardando coloro che ballavano o che parlavano a voce alta, *non provava più invidia, ma un senso di malinconico struggimento* (uže ne zavidoval, a tol'ko grustno umiljalsja)». (« Il bacio », « Podeluj », 1887).

Se pensiamo, ora, alla funzione catartica che la bellezza, ogni forma di bellezza, ha così spesso avuto in altri artisti, alla sua funzione rasserenatrice, misureremo d'un sol sguardo la distanza che separa il mondo poetico di Čechov, da molti altri mondi poetici. E comprenderemo, anche, come in Čechov i rapporti umani dovessero, talvolta, assumere aspetti particolari, impreveduti forse, ma sempre controllati su di una attenta esperienza di vita.

« Essa mi ascoltava con estrema attenzione, e nei momenti più interessanti si stringeva le mani quasi con stizza, *per non aver avuto in sorte di poter vivere quelle stesse avventure, quelle paure e quelle gioie*; ma poi, d'un tratto, divenuta pensierosa, si rinchiudeva in se stessa, e io capivo allora, dal suo viso, che non mi ascoltava più ». (« Il racconto di uno sconosciuto », « Rasskaz neizvestnogo človeka », 1893).

Čechov, così, sarà colui che non potrà mai abbandonarsi, perdersi nell'amore, proprio come non mai, fin quasi alla vigilia della morte, poté lasciarsi vincere dal fascino della natura². Perché Čechov, i personaggi della sua fantasia, non sapranno mai sfuggire alla coscienza della loro situazione umana.

« La mia vita è di tedio, pesante, monotona, perché sono pittore, sono un uomo diverso dagli altri (strannyj človek), roso dall'invidia fin dagli anni della giovinezza, insoddisfatto di me, sfiduciato nella mia opera: io sono sempre povero, sono un vagabondo... ma voi, voi che siete un uomo sano, normale, che siete un possidente, un signore, perché vivete in modo

² « Sono tornato a casa la sera tardi, con la mia trojka. Ho dovuto fare gran parte della strada fra i boschi, sotto la luna. Una sensazione meravigliosa, come da molto tempo non mi capitava, *quasi tornassi da un appuntamento* ». (Ad A. S. Suvorin, 9-V-1894).

così scialbo, perché prendete così poco dalla vita? Perché, per esempio, non vi siete finora innamorato di Lida o di Ženja? ».

(« La casa col mezzanino », « Dom s mezoninom », 1896).

« La vodka gli riscaldò il petto. Guardava intenerito i suoi amici, li ammirava e li invidiava. Come tutto era equilibrato in quegli uomini sani, forti, allegri! Come tutto è facile e chiaro nella loro mente e nel loro animo! Essi cantano, e sono appassionati di teatro, e dipingono, e parlano molto, e bevono, e, il giorno dopo, la loro testa non duole. Sono poetici e dissoluti, sono teneri e sfacciati; sanno lavorare e indignarsi, sanno ridere senza motivo e dire sciocchezze; sono ardenti, onesti, pieni di spirito di sacrificio e, come uomini, in nulla peggiori di quanto sia lui, Vasil'ev, che è sempre lì a sorvegliarsi in ogni suo passo, in ogni sua parola, diffidente, cauto e pronto a considerare la più insignificante sciocchezza un problema. E lo prese il desiderio di vivere, almeno una sera, come vivevano i suoi amici, di scapricciarsi, di liberarsi dal proprio controllo. (osvobodit' sebja ot sobstvennogo kontrolja) ».

(« L'accesso », « Pripadok », 1888).

Sarà, questa, la serena drammaticità che vena quasi tutte le sue opere, ed in particolare quelle più mature. E sarà, forse, soprattutto da questo, che esse ne deriveranno il fascino sempre attuale: da questo trattenuto lamento sull'irrimediabile incompletezza — e perciò sulla perenne solitudine — dell'uomo.

« Presi l'abitudine di frequentare le Volčaninovy. Di solito mi mettevo a sedere sul gradino più basso della terrazza; ero oppresso dall'insoddisfazione di me stesso, rimpiangevo la mia vita che scorreva così rapida e priva di interesse, e continuavo a pensare a *quanto sarebbe stato bello potersi strappare dal petto un cuore che mi era divenuto così pesante*. E intanto, sulla terrazza, si parlava, si udiva un fruscio di vesti, si andava sfogliando qualche libro ».

(« La casa con il mezzanino »).

Ma, ormai, la nostra ricerca dovrebbe farsi più ampia. Tenendo dunque presente ciò cui ho accennato, bisognerà tentare un'analisi più concreta dell'opera del Nostro, ed iniziare, a tal fine, un altro discorso.

*

* * *

Che, alla base della problematica di Čechov, non vi sia alcuna ideologia precisa, è un'opinione diffusa: chi mai non

l'ha sentita ripetere? Assieme, di solito, all'altra: che Čechov era scettico, sfiduciato, pessimista. Ci sono, è vero, anche i lettori « avvertiti », che viceversa sanno « tutto »: che non è vero niente, che, anzi, è proprio il contrario: Čechov era ottimista e addirittura, si può quasi dire, aveva previsto... eccetera eccetera.

Ma lasciamo per ora la questione aperta, senza neppure entrare nel merito della sua legittimità, dato che, se c'è un punto su cui tutti sono d'accordo, è proprio quello che a noi ora interessa: Čechov non fu uno scrittore « tendenzioso » (nel senso russo della parola). Aveva detto lui stesso che « il termine "tendenziosità" ha alla sua base (...) l'incapacità degli uomini di innalzarsi al disopra dei particolari »³. Aveva anzi precisato « mi pare che non tocchi ai letterati risolvere problemi quali quello di Dio, del pessimismo eccetera. Compito del narratore è soltanto ritrarre chi, come e in quali circostanze ha parlato o meditato su Dio o sul pessimismo. L'artista non deve essere il giudice dei suoi personaggi, né di ciò che essi dicono, ma soltanto un testimone spassionato (...) formulare un giudizio sarà compito dei giurati, cioè dei lettori. Io debbo cercare solamente di aver talento, cioè di saper distinguere le deposizioni importanti, di saper lumeggiare e parlare il loro linguaggio »⁴.

È forse troppo, percepire in queste professioni di fede artistica, quasi l'eco della famosa frase: « pas de cris, pas de convulsions, rien que la fixité d'un regard pensif », ed in conseguenza dell'altra, sullo stile, che è « à lui tout seul, une manière de voir les choses », entrambe di Flaubert?

Credo che una convergenza fra i due sul modo di concepire il loro mestiere e, conseguentemente, sulla tecnica da entrambi impiegata nello scrivere, sia indiscutibile. E che tale convergenza sarebbe molto interessante da studiare. Convergenza con Flaubert, dicevo, non già con Maupassant...

Comunque, tornando al discorso interrotto, Čechov non dà, scopertamente, mai giudizi. E non solo nelle intenzioni, ma anche nella realtà, cerca soltanto di veder chiaro nelle cose e di far vedere chiaro⁵. « Testimone spassionato » egli stesso si voleva

³ Lettera ad A. S. Suvorin 18-X-1888.

⁴ Lettera ad A. S. Suvorin 30-V-1888.

⁵ Mi viene spontaneo citare Auerbach a proposito di Flaubert: « La realtà vera (...) è lì presente, è nella lingua dello scrittore, che svela la

e si diceva. Testimone, cioè, anzitutto sincero, ed alla ricerca della sincerità: « La felicità e la gioia della vita non consistono nell'amore e nel denaro, ma nella verità »⁶. « Nei nostri rapporti io cerco soltanto la verità, di altro non ho bisogno »⁷. « Noi, dal principio alla fine siamo stati sinceri, e chi è sincero ha ragione »⁸.

Il problema etico che viene, in tal modo, a porsi come nucleo della ricerca di Čechov, se è un problema pur sempre razionale, non è così logico, così, forse, astratto, come potrebbe esserlo una ricerca filosofica della « verità ». Di una « verità » a cui Čechov non ha, probabilmente, mai creduto. Ci troviamo di fronte, piuttosto, ad una ricerca umana, totale; ad una ricerca, fra l'altro, ed in questo senso, tipicamente russa.

Quell'esigenza di sincerità, di fraternità, perciò anche, se quella sincerità è la naturale conseguenza di una preliminare sincerità verso se stessi, di una sincerità che spogli l'uomo di tutto quanto non è autentico, non è veramente umano in lui, è un'esigenza che si estrinseca in una grande tolleranza⁹ verso tutti e verso le idee di tutti (cfr., ad esempio, quella tragedia che è il racconto « Un omicidio », « Ubijstvo », 1895). E che porta ad una comprensione consapevole e sofferta — sia pure con i limiti che vedremo — verso ogni essere umano. Comprensione, in modo particolare, verso coloro che agiscano, o che siano convinti di agire, in armonia con se stessi.

Scompariranno, perciò, se considerate da questo angolo visuale, le antinomie che, talvolta, si potrebbero notare fra le soluzioni da lui suggerite.

stolidità semplicemente facendone la cronaca ». (Auerbach E., *Mimesis*, trad. it., Torino 1956, volume II, pag. 264). « Il suo ufficio si limita a scegliere i fatti e a tradurli in linguaggio, e questo avviene con la convinzione che ogni fatto, che sia riuscito a pura e completa espressione, interpreta se stesso e gli uomini che ad esso partecipano molto meglio e molto più compiutamente di quanto possa fare qualsiasi opinione o giudizio che gli si aggiunga ». (Auerbach E., op. cit., volume II, pag. 260).

⁶ Tacchini, I pag. 39.

⁷ Lettera ad A. P. Čechov, 2-I-1889.

⁸ « La mia vita ».

⁹ « Il dispotismo e la menzogna hanno rovinato la nostra infanzia (...) il dispotismo è tre volte criminale ». (ad A. P. Čechov, 2-I-1889). « Odio la menzogna e la violenza sotto tutti i loro aspetti ». (Ad A. N. Pleščeev, 4-X-1883).

Per esempio, due novelle quali « La cicala » (« Poprygun'ja », 1892) e « La signora con il cagnolino » (« Dama s sobačkoj », 1899), ci presentano due situazioni « giuridicamente » simili. Čechov condannerà, se di condanna si può parlare, solo la condotta della « Cicala ». E per questo: perché la « Cicala » tradisce « per leggerezza », per vacuità, per desiderio di avventura (« per uno sciocco capriccio ») il proprio marito.

Contro il contemporaneo decadentismo, perciò, contro la sua ricerca in superficie, dispersa in tutte le direzioni, di un senso da dare alla vita, Čechov affermerà ovunque la necessità di una ricerca in profondità, attenta e continua¹⁰. Di una ricerca che si muova nell'ambito della semplicità.

« Le pareva, chissà perché, che se egli, d'un tratto, avesse volto il viso verso di lei, e le avesse detto: « Olja, sento un peso nell'anima! », allora lei avrebbe pianto, o forse sorriso, e il suo cuore sarebbe divenuto leggero ». (« L'onomastico »).

Ed è proprio forte della consapevolezza di questa esigenza, che egli, quasi sempre indirettamente, criticherà — e con una efficacia ben più profonda di quella di tanti altri scrittori « impegnati » — la struttura della società del suo tempo. Struttura la cui conseguenza è il paralizzare, fin dall'origine, persino ogni possibilità di dialogo (« La villa nuova », « Novaja dača », 1899), avendo essa rinchiuso i diseredati — e non solo i diseredati — all'interno della loro solitudine o della loro non-coscienza.

« Nel loro villaggio, pensano, la gente è buona, pacifica, ragionevole, timorata di Dio. Ed anche Elena Ivanovna era buona, quieta, mite e faceva così pena guardarla. Perché dunque non avevano potuto andare d'accordo e si erano lasciati come nemici? Che specie di nebbia era stata quella che nascondeva agli occhi le cose più importanti e lasciava vedere solamente i danni all'erba, i furti di briglie e di tenaglie e tutte quelle cose meschine che ora, nel ricordo, appaiono così assurde? ». (« La villa nuova »).

Quel nulla, quella « nebbia », Čechov ben lo sapeva, era la conseguenza di secoli di diffidenza, era una situazione a cui la buona volontà del singolo non poteva, da sola, portare rimedio.

¹⁰ « Bisogna credere in Dio; se però la fede non c'è, non bisogna occupare il suo posto con del chiasso, ma cercare, cercare, cercare in solitudine, a tu per tu con la propria coscienza ». (A. V. S. Miroljubov, 17-XII-1901).

Era la conseguenza di una struttura sociale contro cui egli non si scaglierà mai con violenza (cfr. « Il male altrui », « Čužaja beda », 1886), ma che condannerà sempre, magari fra le righe. Perché « è necessario che la società », e non solo qualche individuo, « prenda coscienza di sé e ne abbia orrore » (« Il reparto N. 6 », « Palata N. 6 », 1892).

*
* *
*

Ma, fino a che punto, i rapporti umani possono obbedire a questa esigenza di verità? Fino a che punto, secondo Čechov, questi rapporti, e in particolare l'amore, possono essere autentici?

Proust — e cito Proust solo perché l'ha saputo dire in modo particolarmente chiaro — scriveva che « quando si ama, l'amore è troppo grande perché possa trovar posto, tutto, in noi: s'irradia verso la persona amata, incontra in lei una superficie che lo arresta, lo costringe a tornare verso il punto di partenza, e questo rimbalzo della nostra stessa tenerezza, noi lo chiamiamo i sentimenti dell'altro, lo troviamo tanto più dolce di quanto fosse all'andata, perché non sappiamo che proviene da noi ». (« All'ombra delle fanciulle in fiore »).

Anche Čechov, prima dello scrittore francese, doveva averlo pensato. Era naturale che la sua esperienza — e forse ancor più di quella dell'autore della « Recherche » — venisse a coincidere con queste parole. Era naturale, dicevo, tenendo presente il suo modo fortemente egocentrico, di porsi di fronte ad ogni realtà.

« Egli le amava molto, ma forse le amava più nei suoi ricordi ». (« In casa di amici »).

Per Čechov, così, fin quasi alla fine della vita, l'amore fu soltanto, o, almeno, fu soprattutto questo: un'illusione, un sentimento che si esaurisce all'interno di chi lo prova. E quindi, un sentimento non vero.

Ma egli sapeva, per di più, che a portare questo sentimento alla coscienza, ad « irradiarlo » cioè verso un'altra persona, verso quella determinata persona, erano, quasi sempre, elementi

imponderabili. Futilità magari, prive, specialmente per un uomo come lui, così attento a conoscere se stesso, di ogni valore.

E Čechov ci parlerà, così, della tristezza di chi vede e sa che l'amore, o, meglio, l'unica possibilità d'«amore» che egli direttamente conosce, sfugge ad ogni giustificazione.

Della tristezza di chi vede e sa che l'«amore» non è donato a chi potrebbe «meritarlo» e — in un certo senso almeno — ricambiarlo; ma che invece, già per il solo fatto di nascere il più delle volte senza un motivo vero, è fatalmente rivolto verso persone che non lo possono neppure comprendere.

«Savka disprezzava le donne. Le trattava con degnazione, dall'alto al basso, e scendeva fino a ridere sprezzantemente dei loro sentimenti verso la sua propria persona».
(«Agaf'ja», 1886).

«Essa vezzeggiava Orlov e, pur di avere da lui un sorriso insincero o un bacio, gli stava davanti in ginocchio, facendogli le moine, come una cagnolina».
(«Il racconto di uno sconosciuto»).

E non dimentichiamo, che questo «amore» non è altro che quell'equivoco di cui parlava Proust.

«Era possibilissimo, che, per Podgorin, non sentisse altro che rispetto e gli volesse bene soltanto come amico e fosse innamorata non di lui, ma dei suoi sogni per un marito e dei figli».
(«In casa di amici»).

«Evidentemente essa non amava il marito, ma un qualche essere superiore e bellissimo, che non esisteva, e sul marito riversava questa piechezza d'amore».
(Taccuino n. 8, pag. 115).

Ed ecco che, così, tra i personaggi di Čechov, non potranno non venirsi a tessere legami inesistenti e pur dolorosi.

«Noi continuiamo a fare il girotondo e non arriviamo mai a parlare della vera sostanza della questione. E la sostanza è questa, che voi vi siete ingannata e non volete confessarlo ad alta voce. Avevate immaginato che io fossi un eroe, che in me ci fossero straordinarie idee e ideali, e, alla resa dei conti, è risultato che io sono un comune impiegato, un accanito giocatore di carte, e che non ho predilezione per nessuna idea. (...) Riconoscetelo e siate giusta: sdegnatevi non contro di me, ma contro di voi, perché siete stata voi a sbagliare, e non io!».
(«Il racconto di uno sconosciuto»).

Legami che non saranno meno tenaci di legami veri, e che — col passare del tempo e il cadere inevitabile delle illusioni — porteranno con sé la sorda infelicità delle situazioni non sincere, quando le si continuino a vivere pur sapendole tali.

«Sempre egli appariva alle donne diverso da quello che era, ed esse amavano in lui, non lui stesso, ma l'uomo creato dalla loro immaginazione, l'uomo avidamente cercato nella vita. E poi, quando si accorgevano dell'errore, continuavano egualmente ad amarlo. E neppure una era stata felice con lui».
(«La signora con il cagnolino»).

Ma quel che conta di più, quel che è più «cechoviano», è un'altra cosa. È il fatto che proprio quanto maggiormente un essere umano sarà consapevole, quanto maggiormente soffrirà, perciò, ogni suo limite, tanto più, e ne vedremo il motivo, sarà facile preda di questo sentimento-equivoco d'amore.

Si dovrebbero analizzare, qui, decine e decine di novelle, ma potremo forse cogliere anche in una sola di esse, ad esempio ne «Il bacio» («Poceluj», 1887) una triste e completa confessione dell'autore a tale proposito.

Perché è veramente un'autoconfessione anche questa storia: la storia di un uomo superiore, almeno relativamente all'ambiente che lo circonda, e tormentosamente — all'apparenza morbosamente — conscio dei propri limiti, il quale resta ipnotizzato da realtà quanto mai secondarie: ipnotizzato, appunto, da chi non ha quei limiti che lo fanno soffrire.

Saranno, infatti, anche per lui, delle povere, insignificanti qualità, che egli constata negli altri, a provocare quel senso di estraneità e di desiderio, di «malinconico struggimento», che, nei personaggi cechoviani, come null'altro predispone all'«amore», acuendo in essi la coscienza della loro incompletezza.

Ad un «amore» che si potrà realizzare solo nel particolare significato della parola che abbiamo visto. Ma che, pur essendo una fuggevole illusione, sarà pur tuttavia un'illusione vissuta, sentita e sofferta come una realtà.

Basterà la verità che è in questa illusione, basterà il solo fatto che essa sia vissuta da Rjabovič come un sentimento autentico perché egli possa sentirsi, all'improvviso, uguale a tutti gli altri, perfetto forse: come crede perfetti e felici tutti gli

altri. E soprattutto si senta libero da se stesso, senza più quei limiti che lo costringevano all'interno della sua individualità.

«Aveva completamente dimenticato di essere curvo e scialbo, di avere le basette da lince ed un «aspetto indefinibile» (così, un giorno, era stato qualificato il suo aspetto in una conversazione di signore, che egli aveva involontariamente ascoltata)».

«La sera quando i compagni cominciarono a discorrere d'amore e di donne, egli tendeva l'orecchio, si avvicinava, e assumeva la stessa espressione che appare sul viso dei soldati, quando ascoltano la descrizione di una battaglia alla quale hanno preso parte».

«Tutto ciò su cui, ora, io fantastico e che mi pare impossibile e fuori di ogni realtà, è, in sostanza, comunissimo (...) tutte cose molto comuni, che tutti gli uomini provano (...) io sono uno come tutti gli altri e, presto o tardi, proverò quello che provano tutti».

«E il pensiero di essere un uomo normale e di avere una vita normale (mysl', čto on obyknovenyj človek i čto žizn' ego obyknovenna) lo rallegrò e lo rianimò».

Che per lui stesse iniziando una nuova vita, l'avremmo, del resto, quasi potuto indovinare da una breve pausa lirica, da un dilatarsi improvviso dell'anima alla quale, inaspettatamente, la natura parla con tutto il suo fascino. E qui quell'armonia, anzi, quella fusione uomo-natura, che, pur desiderata, è così raro trovare in Čechov, è pienamente giustificata e vera. Perché qui è Čechov che, come il suo personaggio, per un attimo, dimentica se stesso.

«Cominciò a dilagare il suono del pianoforte; le note di un valzer triste volarono fuori dalla sala per le finestre spalancate e tutti, chissà perché, rammentarono che, al di là delle finestre, adesso era primavera, era una notte di maggio. Tutti sentirono nell'aria il profumo delle giovani foglie dei pioppi, delle rose, dei lillà».

Ma, dopo aver vissuto questa sua esperienza su di un piano di profonda umanità, dopo averla vissuta trasfigurandola, egli vedrà di aver fallito. Perché sentirà nuovamente, e ormai per sempre, di essere «diverso». E di non aver amato mai.

«Distogliendo gli occhi dall'acqua e rivolgendoli al cielo, si ricordò ancora di come il destino, nella persona di una donna sconosciuta, lo avesse distrattamente accarezzato, si ricordò le sue *fantasticherie* e le sue *immagini* estive, e la sua vita gli apparve straordinariamente povera, meschina, scialba».

Quel senso di estraneità, «di malinconico struggimento» in rapporto a tutto quanto è diverso dal proprio io, che è tipico dei personaggi coscienti del mondo cechoviano, e che potrebbe apparire una forma quasi morbosa d'una strana invidia¹¹, è dunque il segno di un sentimento ben più profondo: del desiderio di superare i limiti, appunto, del proprio io, per divenire come l'essere con cui si vuol comunicare.

È segno del desiderio di fondersi, divenuti «eguali», in una comunione totale, non solo con una singola persona, ma con tutta l'umanità. Forse, con tutto il non-io.

E non importa, allora, se l'essere che si crede d'amare — e che permette di vivere l'illusione di un'esistenza non più limitata in se stessi e da se stessi — è in realtà creato dalla propria fantasia. Sotto un aspetto, almeno, non importa: perché ciò non impedisce una breve, ma vera felicità. Ma il disinganno, la realtà cioè, quando ritorni il tempo di avvertirla, sarà di una crudeltà spietata. E il tempo di avvertirla tornerà sempre.

«Il nostro incontro, questo nostro matrimonio, non erano che un episodio: di simili ce ne sarebbero stati molti altri nella vita di quella donna vivace e così ricca di doti. Tutte le cose migliori di questo mondo (...) erano per lei e le servivano senza costarle nulla, e persino le idee e il movimento intellettuale di moda, erano un piacere per variare la sua vita; io ero soltanto il vetturino che l'aveva condotta da un divertimento all'altro. Ormai non le ero più necessario, ella sarebbe volata via, ed io sarei rimasto solo».

(«La mia vita»).

*
* *
*

«Ora tutto era chiaro, bisognava abbandonare ogni speranza di personale felicità, vivere senza desideri, senza speranze, non sognare, non aspettare. E perché non ci fosse quella noia, la cui compagnia gli era ormai

¹¹ «Da quando avete risolto con tanta saggezza e generosità il vostro problema familiare, al mio rispetto ha cominciato a mescolarsi anche un pochino d'invidia, naturalmente non la sorda invidia dell'attore, ma l'invidia del *lirico*». (A V. V. Bilibin, 18-I-1895).

A queste parole, si potrebbe forse aggiungere un'osservazione quasi superflua. E, cioè, che il tema stesso della dignità umana offesa — certamente presente anche nell'opera di Čechov — è un tema che vi si confonde spesso con quello della «diversità». Che mai, infatti, più del *constatare* la propria diversità (il che è come dire «la propria inferiorità») «offende» profondamente la propria dignità?

tanto uggiosa, era possibile occuparsi degli affari degli altri, dell'altrui felicità, e così, inavvertitamente, sarebbe venuta la vecchiaia, sarebbe finita la vita: null'altro sarebbe stato necessario. Tutto gli era ormai indifferente, egli non desiderava nulla e poteva freddamente ragionare. Pure, sul volto (...) le lacrime erano lì lì per sgorgare».
(«Tre anni», «Tri goda», 1895).

Il desiderio di dimenticare se stessi, potrà assumere, ormai, solo l'aspetto d'una estrema rassegnazione ad una pietà filantropica.

«La felicità non esiste e non deve esistere, e, se nella vita c'è un senso e una meta, questo scopo e questa meta consistono non nella nostra felicità, ma in qualcosa di più razionale ed elevato: fate del bene!».
(«L'uva spina», «Kryžovnik», 1898).

O potrà avere in sé l'amarezza di ogni improvvisa e totale abdicazione di fronte alla realtà esterna, accompagnata dalla impossibile volontà di lasciarsene interamente plasmare, immersi nelle occupazioni quotidiane e nel lavoro, dimenticando se stessi nel ritmo della natura.

«E di nuovo uscì in aperta campagna. E camminando, così, dove i suoi passi la portavano, decise che, dopo sposata, si sarebbe occupata della proprietà, avrebbe curato e istruito i ragazzi, e avrebbe fatto tutto quello che fanno le donne che lei conosceva. E questa eterna scontentezza di se stessa e degli altri, questo lungo susseguirsi di grossolani errori, che amaramente ci si presenta non appena si volge lo sguardo al proprio passato, li avrebbe considerati come la sua vera vita, la vita che il destino le aveva assegnato, e non ne avrebbe attesa una migliore ... Chissà, una vita migliore forse nemmeno esiste! Quella meravigliosa natura, i sogni, la musica, dicono una cosa, ma altra è la vita reale. Evidentemente la verità e la felicità esistono altrove, fuori della vita... Non bisogna vivere, bisogna fondersi con questa lussureggiante steppa, sconfinata e indifferente¹² come l'eternità,

¹² Che cosa Čechov pensasse di quell'insieme di idee, allora di moda, e che si potrebbe riassumere dicendo che il significato della vita è la vita stessa, c'è una sua lettera che inequivocabilmente lo dice: «Essa crede "nella vita": e ciò significa che non crede in nulla, se è intelligente. Oppure che crede semplicemente nel Dio dei contadini e si fa il segno della croce al buio, come una donnetta qualsiasi». (Ad A. S. Suvorin, 3-XII-1892).

Ed è perciò anche sua, la voce del tataro che, nella novella «Fra i deportati» («V ssylke», 1892), contro l'indifferenza del suo compagno d'esilio prorompe in queste parole: «Dio ha creato l'uomo perché fosse vivo, perché ci fosse la gioia e ci fosse anche l'angoscia, e ci fossero anche i dolori. E tu non vuoi nulla: vuol dire che non sei vivo, ma sei una pietra, un blocco di terra! La pietra non ha bisogno di nulla... e tu non hai bisogno di nulla. Tu sei una pietra, e Dio non ama te».

con i suoi fiori, i suoi «kurgani» e le sue lontananze... e solo allora ci si sentirà bene».

(«Nel cantuccio natio», «V rodnom uglu», 1897).

Ma anche questa estrema speranza, pur così povera e ricorrente, pur così — in apparenza — definitiva, urterà sempre contro la realtà.

«...ma con quale utilità? Sarebbe stata la stessa cosa che uccidere, in mezzo alla steppa di cui non si vede la fine, un topo o un serpente. Le enormi distanze, i lunghi inverni, la monotonia e la noia della vita, infondono la sensazione dell'impotenza: ogni cosa appare senza speranza, e non si ha voglia di fare nulla: è tutto inutile!».

(«Nel cantuccio natio»).

«Per una persona intelligente, se ne contano mille di sciocche, e per una parola intelligente se ne sentono mille di sciocche. Questo migliaio è schiacciante, ed è per questo che le città e le campagne vanno avanti così a stento. La maggioranza, la massa resterà sempre stupida, e soffocherà gli altri. L'intelligente perda pure ogni speranza di educarla e di elevarla fino a sé; costruisca invece strade ferrate, telegrafi, telefoni: solo così riuscirà a vincere, e a far progredire la vita».

(«Taccuino n. 1, pag. 88»).

Urterà contro la realtà esterna, così difficile, fra l'altro, da cogliere e da interpretare (pensiamo a «Una storia noiosa»¹³, «Skučnaja istorija», 1889). E urterà, soprattutto, contro la realtà, sempre avvertita, e per di più non di rado caotica, del proprio io (e qui pensiamo, per esempio a «Terrore», «Strach», 1892):

«Soprattutto, mi terrorizza la vita quotidiana, alla quale nessuno di noi può sfuggire. Io sono incapace di sceverare ciò che nelle mie azioni è verità, ciò che è menzogna, e a questo non mi rassegnò. Io sono consapevole del fatto che le circostanze della vita e l'educazione, mi abbiano rinchiuso in un'angusta cerchia di menzogne, che tutta la mia vita non sia altro che la diuturna preoccupazione di ingannare me stesso e il mio prossimo, e di non accorgermene; e mi terrorizza il pensiero che, fino alla morte, non mi libererò da questa menzogna. (...) Mi accorgo che noi sap-

¹³ «Nella mia passione verso la scienza, nel mio desiderio di vivere, in questo mio star seduto su di un letto non mio, nella mia aspirazione a conoscere me stesso, in tutti i pensieri, i sentimenti e i concetti che io mi formo su ogni cosa, non c'è niente di comune, niente che ne faccia un sol tutto. Ciascun pensiero e ciascun sentimento vive in me isolato».

priamo poco e perciò, ogni giorno, sbagliamo, siamo ingiusti, caluniamo, roviniamo l'esistenza altrui, disperdiamo ogni nostra forza per sciocchezze che non ci sono necessarie e che ci impediscono di vivere (...) io, mio caro, non capisco gli uomini ed ho paura di loro».

«Non comprendo nulla nei nostri rapporti, ed ora ho in odio lei, ora me stesso, ora tutti e due insieme; tutto mi si è confuso nel cervello, io mi tormento e divento ottuso, e lei, come per dispetto, si fa ogni giorno più bella, diventa stupenda. (...) Io amo e so di amare senza speranza. Amare senza speranza una donna dalla quale hai avuto già due figli!».

Come essere indifferenti, insomma, di fronte alla realtà del proprio io, alla sua continua presenza¹⁴? Come esserlo, di fronte a quell'irradiarsi del proprio io, in cui tanto spesso si esaurisce l'amore? Di fronte all'amore sotto tutti i suoi aspetti?

E Čechov non dimenticherà la tragedia dell'uomo-animale, che soffre come nessun animale sa soffrire.

E che s'accorge, che se nel suo «amore» ha l'illusione di cercare, attraverso il corpo, un'anima, troppo spesso, quell'anima, non è che l'idealizzazione di quel corpo¹⁵.

Torniamo sempre, così, al discorso dell'amore-illusione, ma reso più drammatico, ora, dalla presenza di una passione spesso implacabile.

Quella passione, che aveva parlato già fin dai racconti, ancor quasi giovanili di «Volodja», di «Agaf'ja» (entrambi del 1887) e di tanti, tanti altri, uomini e donne, che, trascinati dalla «bellezza», saranno costretti ad «amare». La loro anima sembrerà, allora, lacerarsi, quasi seguendo i solchi di una filigrana di sconsolata tristezza, che l'abbia tutta penetrata.

*
* *

Se c'è, però, tanta verità in tutte le opere di Čechov, d'altra parte non è neppure troppo difficile accorgersi che, quella, è una verità fra virgolette. Una verità, cioè, che può

¹⁴ Di fronte alla realtà esterna in quanto tale, in quanto cioè priva di riferimenti alla sua vita, Čechov rivelerà, quasi sempre, un atteggiamento distaccato. A ciò ho già fatto cenno e, comunque, lo vedremo meglio più avanti. Qui, mi preme invece il dire che, questa, è forse una via per tentare di conciliare la sua indifferenza egoistica, di cui parlano le testimonianze dei contemporanei, con la sua opera, così teneramente appassionata.

¹⁵ «Dal bellissimo viso e dalle bellissime forme, io giudicavo delle sue

coincidere o meno — e spessissimo coincide — con la nostra esperienza, ma che, ciò non ostante, è una verità valida per uomini fondamentalmente egoisti. O, meglio, valida per uomini che, pur sapendo dare tutta la loro pietà, non sanno dare se stessi.

Anche Čechov se ne era accorto e — verso la fine della vita — aveva tentato di superare questo suo limite. E aveva saputo superarlo, almeno nel senso che aveva creduto di intravedere come l'amore dovrebbe essere: un sentimento molto semplice, perché totale¹⁶.

Questa coscienza e questa speranza, questa semplicità, le si cominceranno a notare soprattutto a partire dalla novella «Tre anni», e, in particolare, dalle sue ultime pagine.

Ma prima di parlare di questa evoluzione, sarà necessario, esaminare i limiti della posizione precedente, e la strada percorsa dall'autore per superarli. Ed anche per meglio cogliere questi limiti, sarà opportuno allargare il discorso, e parlare dell'atteggiamento di Čechov, e dei suoi sentimenti, verso l'umanità in generale.

Potrà, a tal fine, essere utile l'esame di un gruppo di poche novelle — tutte giovanili — nelle quali si possono facilmente cogliere situazioni ed accenti dostoevskiani. In particolare, «La vecchia casa» («Staryj dom», 1887) e, soprattutto, «Il padre» («Otec», 1887).

Penso si potrebbe partire da queste, del resto mediocri, opere, perché in esse è di una estrema evidenza la radicale diversità che separa Čechov dall'autore dei Karamazovy, quando entrambi considerino chi, anche moralmente, viva ai margini della società.

Ma, anche senza tener presente, come termine di confronto, Dostoevskij, e la sua partecipazione totale e fraterna ad ogni miseria umana, basterebbe leggere «Il padre», per rendersi con-

doti spirituali, e ogni parola di Ariadna, ogni suo sorriso mi esaltava, mi conquistava, e mi induceva a pensare che in lei ci fosse un'anima eletta. (...) Riusciva a conferire anche ai suoi difetti una particolare nota di piacevolezza (...) tutto le era perdonato e tutto le si permetteva». («Ariadna», 1895).

¹⁶ «Compresi che, quando si ama, nei propri ragionamenti su questo amore, bisogna partire da un punto di vista più alto e più importante di quello che possano essere la felicità o l'infelicità, il peccato o la virtù nel loro senso corrente: oppure bisogna non ragionare affatto». («Sull'amore», «O ljubvi», 1898).

to di quanto, non si sa bene se anemico o cerebrale, fosse, nel Čechov di quegli anni, l'amore per l'umanità.

Quel figlio, così pieno di remissivo angelismo, non può non ricordare certe persone che hanno il « complesso » della perfezione. Il che può essere una mania come tante altre.

L'amore per l'umanità, intendiamoci bene, è soprattutto una conquista, e, l'essenziale, sta nel voler amare. « Se amate coloro che vi amano, quale merito avete? Non fanno lo stesso anche i pubblicani? ».

Ma anche il motivo per cui si vuole amare è essenziale.

E, purtroppo, l'impressione che si ricava da queste pagine è quella che Čechov voglia amare soprattutto per il piacere di sentirsi superiore. O, quanto meno, che Čechov si senta obbligato ad amare dalla coscienza della sua superiorità.

E, così, ci sarà tutto fuorché amore, in quel figlio (« un giovane biondo, dal volto impassibile, soffuso di malinconia »), che « per non offendere il padre con un rifiuto, (...) prese un bicchierino e bevette in silenzio. Quando fu portato il samovar egli, in silenzio e col viso soffuso di tristezza, per far piacere al vecchio bevette due bicchierini di tè disgustoso. Ascoltava in silenzio « la donnetta », che parlava con allusioni del fatto che, a questo mondo, ci sono figli crudeli e senza timor di Dio e che abbandonano i genitori ».

Ma un altro sentimento affiora evidentissimo in questi racconti. Sentimento giustificabile finché si vuole, e, da un certo punto di vista, magari anche naturale, specie in una persona « matura ». Ma, ciò non ostante, particolarmente antipatico. È la sfiducia nella possibilità dell'uomo di redimersi¹⁷.

Tutto questo è certo frutto dell'esperienza di Čechov, della sua conoscenza senza idealizzazioni della vita. È la posizione che, forse, abbiamo tutti, ma che è così lontana dall'atteggiamento di Dostoevskij in casi analoghi. Così lontana da quell'amore che, come scriveva Paolo di Tarso, « tutto ricopre, tutto crede, tutto spera ».

Anche l'arciprete, nel racconto « La lettera » (« Pis'mo », ancora del 1887) è un personaggio umano e verissimo, ma che

¹⁷ « Ormai è tardi, carino mio, tu sei già morto ». (« La vecchia casa »).

rivela, una volta di più, l'aristocraticità della pietà di Čechov. È vero, l'arciprete « sperava ». Ma per abitudine, freddamente, intellettualmente, privo di quella « speranza contro la speranza », che sola avrebbe potuto farlo amare da vero pari, e non da superiore.

« Scrivigli che così non è possibile andare avanti. Scrivi poco, ma in forma severa e precisa, senza attenuare né rimpicciolire le sue colpe. Questo è il tuo dovere di padre. Gli scriverai, farai il tuo dovere, e ti sentirai tranquillo ».

Nelle primissime novelle poi, che saranno più tardi rifiutate, non riusciremo a trovare neppure questa pietà, neppure questa consapevolezza e questa volontà di amare. In quelle opere, non appariranno quasi tracce dell'umanità del loro autore, non vi troveremo abbandoni, non confessioni, ma humour e lucida intelligenza.

Ed ecco che il ritratto dell'uomo Čechov, lasciatoci da coloro che più gli furono vicini, coinciderà spesso con l'immagine che noi ne possiamo ricavare, sia un po' da tutta l'opera, sia, in particolare, da questi primi lavori.

Certo, ricordare quelle testimonianze, non significa accettarle. Per lo meno non significa accettarle acriticamente ed integralmente. Čechov stesso ci mise in guardia contro questo pericolo. Ma lo fece in un modo curioso che, per noi, potrebbe anche essere molto interessante: « quanto al resto: *l'indifferenza, la noia, il fatto che i grandi uomini vivano ed amino solo nel mondo delle proprie immagini e fantasie*, posso dire una cosa sola: l'anima altrui è tenebra ». (A L. A. Avilova, 30-VIII-1898).

E, « tenebra », la sua anima lo era. « Noi non sapevamo nulla. Sì, egli non si lamentava mai », scriverà il Miroljubov, che continua « non gli piaceva lamentarsi, e, quanto meno parlava della sua malattia, tanto più chiaramente noi avremmo dovuto capire che egli stava peggiorando. Gli uomini come lui, quando soffrono in modo superiore ad ogni sopportazione, tacciono: essi conoscono il valore della sofferenza umana, troppo umana. Egli non si lamentava mai ». (Diario di V. S. Miroljubov, luglio 1904).

« ...restava sempre la sua riservatezza » fa eco Bunin « ed essa appariva non solo nei miei confronti, ma anche verso le

persone a lui più vicine. Ed essa significava, come poi mi convinsi, non indifferenza, ma qualche cosa di molto di più¹⁸. E, ancora nello stesso libro: « Ci fu nella sua vita, sia pure un solo grande amore? Penso di no »¹⁹.

Kuprin, da parte sua, soggiunge che « non apriva e non dava mai completamente il cuore a nessuno (...) verso tutti si comportava bonariamente — con indifferenza, non con amicizia — e, nello stesso tempo, con grande, forse inconsapevole interesse »²⁰.

« Poteva essere buono e generoso senza amare, tenero ed attento senza affezionarsi, benefico senza aspettare riconoscenza. E, in queste singolarità, che rimasero sempre oscure ai suoi intimi, si nasconde forse il maggiore enigma della sua personalità »²¹.

Un enigma, o non, forse, il carattere di un uomo che dà tutto quello che riesce a dare, ma che non sa dare amore? « Quella sollecitudine universale, dove non è mai impegnato il suo io profondo, permette a Čechov di fare dei prodigi, senza mai scostarsi dalla sua benevola serenità. La sollecitudine, dopo la trentina, diventa in lui una seconda natura, la sua facoltà di capire il dolore, non ha fatto che affinarsi, sotto l'influenza delle sofferenze fisiche. La sua volontà di servire, ha avuto definitivamente ragione delle tendenze egocentriche della giovinezza ». (Lafitte S., « Tchékov par lui même », trad. it., Milano 1959, pag. 167).

Eppure, malgrado, a sentire Madame Lafitte, « la sua volontà di servire » abbia « definitivamente avuto ragione delle tendenze egocentriche della giovinezza », leggiamo, in una novella pubblicata nel 1894, parole come queste:

« Dove mi trovo, Dio mio? Quello che mi circonda è volgarità, volgarità. Gente noiosa e insignificante (...) No, non c'è nulla di più terribile, di più avvilente e di più angoscioso della volgarità. Fuggire di qui, fuggire oggi stesso, se no diventerò pazzo! ».

(« L'insegnante di lettere », « Učitel' slovesnosti », 1894).

¹⁸ I. A. Bunin, *O Čechove*, New York, 1955, pag. 53.

¹⁹ I. A. Bunin, *O Čechove*, op. cit., pag. 134.

²⁰ Čechov v vospominanijach sovremennikov, Moskva-Leningrad, 1952, pag. 417.

²¹ Čechov v vospominanijach sovremennikov, op. cit., pag. 424.

Ed incontriamo ne « La mia vita », Maša che:

« si guardava attorno con l'espressione di chi ritorni in sé dopo uno smarrimento, e sembrava ora meravigliarsi di come ella, così intelligente, educata, così ordinata, fosse potuta cadere in questo misero deserto provinciale, fra un'orda di uomini meschini e insignificanti, di come avesse potuto mai dimenticarsi fino al punto di innamorarsi di uno di quegli uomini, e di essere stata sua moglie per più di mezz'anno ».

Sarà questa incapacità di comprendere ciò che è volgare — o anche solo mediocre — che resterà in lui per sempre e profondamente. Incapacità che si farà via via più dolorosa, più cosciente di essere, in sostanza, vera e propria incapacità di amare.

*
* * *

Fu, dunque, conscio della sua freddezza e del suo egocentrismo? Ascoltiamolo: « Ogni volta che, dormendo, sento freddo, vedo in sogno della gente » (a D. V. Grigorovič, 12-11-1887). Sono parole che — oltre a toglierci ogni dubbio — veramente ci colpiscono. Ma non possiamo dimenticare quanta tristezza nascondano:

« Lo tormentava il pensiero di odiare quelle donne, lui, uomo perbene e affettuoso (così, aveva creduto di essere fino a quel momento) e di non aver per loro altro che disgusto. Non provava pena per quelle donne, né per i musicanti, né per i camerieri. — E questo accade perché io non cerco di comprenderli — pensò — Tutti costoro rassomigliano più a bestie che a creature umane, ma pur tuttavia sono esseri umani, e hanno un'anima. Bisogna capirli, e allora soltanto giudicarli ».

(« L'accesso »).

Non solo in seguito alle vicende dolorose della vita, perciò, ma — forse — innanzitutto volontariamente, coscientemente, egli cercherà di essere più spontaneo, più immediato, più « eguale », per tornare al discorso già fatto.

Ed anche se — più che la naturale freddezza — non lo abbandonerà, come abbiamo visto, una certa sua aristocraticità, un certo senso di superiorità, innegabilmente, dolore e riflessione, le due realtà che trasformeranno le anime di tanti prota-

gonisti delle sue novelle, sapranno anche trasformare l'animo di un uomo intelligente, ma banale²², nell'animo di un poeta.

Ed ecco che, il suo umorismo, andrà via via attenuandosi. Poi, rapidamente, scomparirà quasi del tutto. Soggetti, situazioni, che, visti con occhio estraneo, suscitavano in lui il riso, diverranno occasione di amarezza, se non di disperazione. Le stesse vicende, cambiando il punto da cui sono osservate, si trasformeranno in tragedia. Perché Čechov, sempre più «attento», si accorgerà che — magari su di un altro piano — anch'egli, anche tutti, sono limitati, meschini, ridicoli, proprio come i suoi primi personaggi.

Da questa presa di coscienza, da questo cessare di ogni forma di superiorità, da parte dell'autore, sulle sue creature, divenute la sua voce, prenderà inizio la ricerca e l'arte del grande Čechov.

La sua intelligenza non sarà più curiosa ed attenta a cogliere solo il ridicolo, ora che, dopo aver guardato in se stesso, egli sa che ogni situazione umana, con tutti i suoi limiti, è ridicola se è vista dall'esterno, è tragica se lo è dall'interno. E non ci parlerà più di personaggi osservati con occhio clinico, ma quasi soltanto di sé.

Chi ha riso, ma certo sono stati pochi, leggendo «La morte di un impiegato» («Smert' činovnika», 1883), oppure — e per quest'ultima novella il riso è più facile — «Il grasso e il magro» («Tolstij i tonkij», 1883), non ha capito che, da quelle situazioni, sarebbe direttamente derivato il tema — così sofferto, nel Čechov della maturità — della solitudine che ha all'origine la rigidità di una struttura sociale — nel senso più ampio del termine — e quell'insieme di pregiudizi, ad essa legati, che rendevano possibili, al limite, simili equivoci.

Ed ecco, così, «Regno di donne» («Bab'e carstvo», 1894), per esempio, oppure «Il vescovo», con la sua amarezza, che è l'amarezza dello stesso autore.

«Egli guardava la madre, e non riusciva a capire di dove le venisse quell'espressione umile e rispettosa del viso e della voce, e per quale ragione. E non la riconosceva più. Si sentiva triste e scontento. (...) Non

²² «Finora ho scritto con estrema leggerezza, con negligenza, senza riflettere. Non ricordo un solo mio racconto su cui abbia lavorato più di un giorno». (A. D. V. Grigorovič, 28-III-1886).

aveva potuto in alcun modo abituarsi neppure a quel senso di paura che egli, pur senza volerlo, suscitava nella gente, nonostante il suo carattere tranquillo, modesto. (...) Durante tutto il tempo che era lì, nessuno aveva mai parlato sinceramente con lui, semplicemente, da uomo a uomo; perfino la vecchia madre non pareva più quella di un tempo, assolutamente, non pareva più quella!». («Il vescovo»).

E così, chi ha riso leggendo «Eh, il pubblico» («Nu publika», 1885), leggendo «Il sottufficiale Prišibeev», («Unter P.», 1885), non ha colto la tragedia della superficialità, del dispotismo incosciente, del dolore che nasce, prima ancora che dall'incomprensione verso gli altri, dalla mancanza di equilibrio all'interno di se stessi. Che nasce, quasi, dalla condizione umana in quanto tale. E che è un dolore che viene ad essere senza alcuna speranza.

E che mai si potrebbe umanamente fare, per risolvere le analoghe, e più complesse, situazioni di alcune fra le più note novelle della maturità, da «Donne» («Baby», 1891) a «Nella forra» («V ovrage», 1900), da «I contadini» («Mužiki», 1897) a «La villa nuova» («Novaja dača», 1899) a «Un omicidio» («Ubijstvo», 1895)?

Sperare in un'illuminazione dovuta a qualche causa che possa sconvolgere tutta la vita, forse. Ma, allora, a quale prezzo?

«Da quando viveva in quella prigione, con gente sbattuta lì da ogni parte (...), da quando aveva ascoltato i loro discorsi e osservato le loro sofferenze, aveva ripreso ad avvicinarsi a Dio, e gli pareva, finalmente, di aver conosciuto la vera fede, quella fede di cui era assetato e che così a lungo tutta la sua famiglia aveva cercato senza trovarla (...). Tutto ormai comprendeva e gli diveniva chiaro: dove fosse Dio e come lo si dovesse servire. Una sola cosa gli riusciva ancora incomprendibile: perché la sorte degli uomini era così diversa, perché quella semplice fede, che altri ricevono in dono da Dio insieme con la vita, era costata a lui così cara». («Un omicidio»).

E lo stesso altissimo prezzo, anche Čechov aveva dovuto pagarlo per divenire un uomo.

«Il dispotismo e la menzogna hanno rovinato la nostra infanzia a tal punto che ricordare è terribile e triste». (Ad A. P. Čechov, 2-1-1889).

«Noi odiavamo quelle case, le temevamo e parlavamo del fanatismo, della volgarità di cuore, della meschinità di queste famiglie rispettabili. (...) Io mi domandavo in che cosa mai, questa gente stupida, crudele, pigra, disonesta, fosse superiore ai contadini ubriaconi e superstiziosi, agli animali che anch'essi si smarriscono, quando qualche caso impreveduto interrompe la monotonia della loro esistenza, limitata dagl'istinti. (...) Di generazione in generazione leggono e sentono parlare della verità, della misericordia e della libertà e, nondimeno, fino alla morte, mentono dalla mattina alla sera, si tormentano gli uni gli altri, temono la libertà e l'odiano come un nemico».

(«La mia vita»).

Avremo così, una serie di novelle, che, come per successive illuminazioni, segnano il passaggio dalla satira alla sofferta analisi. Ad un'analisi che sarà — ripeto — soprattutto un'autoanalisi.

Una di queste opere è, ad esempio, «Il corredo» (Prida-noe», 1883), dove la meschinità di una vita senza ideali, sarà vista con una pietà soffusa di lirismo, tale da ricordarci, anche stilisticamente, Gogol' (soprattutto il Gogol' di «Proprietari d'altri tempi»).

«Nella mia vita ho visto molte case, grandi e piccole, di pietra e di legno, vecchie e nuove, ma una, in special modo, mi è rimasta impressa nella memoria. Non si tratta propriamente di una casa, ma di una casetta. Modesta, a un sol piano piccolo e con tre finestre, straordinariamente somigliante a un'esile vecchietta curva, in cuffia. Intonacata di bianco, col tetto di tegole e un camino spelacchiato, è tutta nascosta tra il verde dei gelsi, delle acacie e dei pioppi, piantati dai nonni e dai padri dei nonni degli attuali padroni. In mezzo a tutto quel verde non si riesce a scorgere».

Ma veramente esemplare, per intendere questa evoluzione, sarà soprattutto «Pena». In essa, la desolazione è ben più profonda che ne «Il corredo», proprio perché, ne «Il corredo», i personaggi soffrono, sì; ma ancora non hanno coscienza chiara di quali sono i limiti che li fanno soffrire.

In «Pena», viceversa, sarà il dolore che, per la prima volta, farà cogliere al protagonista stesso, non al solo «autore-giudice», l'inutilità della sua vita, la serie di errori, di incomprensioni, di egoismo di cui è stata intessuta. E sarà troppo tardi.

«Tu Matrëna, sai... — borbotta — se Pavel Ivanyč ti chiede se ti picchiavo, rispondigli che non ti picchiavo mai! E io non ti picchierò più.

Te lo prometto con il segno della croce. Io non ti picchiavo per cattiveria, ti picchiavo così, senza ragione. Io ho pietà di te. A un altro non gliene importerebbe nulla, io, invece, ti porto all'ospedale... faccio del mio meglio (...).

E il tornitore piange. Non tanto gli dispiace, quanto si sente indispettito. Pensa come tutto in questo mondo accade rapidamente! Il suo crucio non ha fatto ancora in tempo a cominciare, che già sta per risolversi. Non ha fatto ancora in tempo a vivere un po' con la sua vecchia, a dirle quello che pensa, ad aver compassione di lei, che lei è già morta! Ha vissuto per quarant'anni insieme con lei, ma quei quarant'anni sono passati come in una nebbia. Le sborne, i litigi e il bisogno hanno impedito che ci si sentisse vivere. E, come per dispetto, la sua vecchia è morta proprio quando lui ha sentito di volerle bene, di non poter vivere senza di lei, di essere terribilmente colpevole innanzi a lei».

Dall'esistenza che viene tragicamente descritta come limitata, ma dall'esterno, passiamo così alla visione di un'esistenza cosciente e sofferente i propri limiti. E citare le novelle in cui questo tema sia il più importante, significa elencare le più note fra le novelle di Čechov.

E quando, nella maturità, egli ci parlerà di uomini che non sono coscienti, di uomini attraverso i quali, non sarà egli stesso colui che in realtà soffre e vive, spera, lotta e si rassegna, (di quante sue creature Čechov avrebbe potuto dire quello che Flaubert aveva detto della sua più famosa: «Madame Bovary c'est moi»!), allora ci presenterà personaggi veramente tragici. E su «Ionyč», o su «L'uomo nell'astuccio» («Čelovek v futljare», entrambe del 1898), egli — e noi — non avremo ormai più la forza di sorridere²³.

Non occorre ripetere che, anche se Čechov saprà identificarsi totalmente con i suoi personaggi, questi ultimi continueranno a restare, proprio come il loro autore, sostanzialmente soli.

²³ «Trascorsero alcuni anni. Starcev era diventato sempre più grasso e obeso, respirava pesantemente e camminava ormai con la testa piegata all'indietro. (...) Egli ha in città una vastissima clientela, non ha un minuto libero, possiede già una tenuta e due case in città e ne sogna ancora una terza che gli renda. (...) È solo, nessuno gli interessa, la sua vita è noiosa. Da quando abita a Dialiž, l'amore per «Micetta» è stata l'unica sua gioia e, probabilmente, l'ultima. La sera va al club a giocare a «vint» e poi, solo, cena a una grande tavola. Lo serve il cameriere Ivan, il più vecchio e il più rispettabile; gli portano del Lafitte n. 17, e tutti ormai — i direttori del club, il cuoco, i camerieri — sanno ciò che gli piace e ciò che non gli piace, fanno l'impossibile per compiacerlo, se no, può anche succedere che, d'un tratto, vada in collera e si metta a picchiare sul pavimento col bastone.

A dire il vero, leggeremo anche — in una sola novella, però — di un amore senza riserve, di un amore, quanto meno, vissuto con un abbandono totale. Ma Čechov ne parlerà con una sfumatura di ironia, pur se piena di quasi nostalgica ammirazione. E non ci vorrà molto per capire quanto, almeno psicologicamente, quella donna, Dušečka, che « amava di continuo qualcuno: non poteva farne a meno », fosse esattamente l'opposto di Anton Pavlovič. E di quanto, a sua volta, Anton Pavlovič, non la potesse prendere veramente sul serio. Né, tanto meno, potesse identificarsi con lei.

« Verso sera, Olen'ka, si metteva a sedere sul terrazzino d'ingresso e le giungeva all'orecchio il suono della musica del « Tivoli » e lo scoppietto dei razzi, ma queste cose non le ridestavano, ormai, più alcun pensiero. Guardava con occhio indifferente il cortile deserto, non pensava a nulla, non provava desiderio per nulla; poi, quando scendeva la notte, andava a dormire, e, in sogno, ecco che tornava ad apparirle il cortile deserto. Mangiava e beveva come contro voglia. Ma, soprattutto, e questa era la cosa peggiore, non aveva più opinioni di sorta. Vedeva attorno a sé una quantità di cose, capiva tutto quello che le accadeva attorno, ma non riusciva a farsi un'opinione di nulla e non sapeva mai di cosa parlare. Che cosa terribile non avere nessuna opinione! ».

« Che cosa le occorre, dunque? Le occorrerebbe un amore che le prendesse tutto l'essere, tutta l'anima, tutto il cervello, un amore che le donasse dei pensieri, che desse un indirizzo alla sua vita, che desse calore a quel suo sangue, che sta diventando vecchio ».

(« Dušečka », 1889).

Ed un uomo come Čechov non la poteva prendere sul serio, proprio perché non sarebbe mai stato capace, malgrado, in fondo, tanto lo desiderasse, di « ingannare se stesso »²⁴.

Mentre cena, di tanto in tanto, si volta e prende parte a qualche conversazione.

— A che proposito dite questo? Eh? Chi? —

E quando, per caso, in un tavolo vicino, il discorso cade sui Turkin, allora egli domanda:

— Di quali Turkin parlate? Quelli che hanno una figlia che suona il pianoforte? —

Ecco tutto ciò che si può dire di lui». (« Ionyč »).

²⁴ « Immaginava che tutto questo si sarebbe protratto e ripetuto, sotto aspetti diversi, all'infinito, e che, a quaranta o a cinquanta anni, avrebbe avuto le stesse preoccupazioni e gli stessi pensieri come a trent'uno; che, in una parola, da questo duro guscio non avrebbe più potuto sfuggire fino alla morte. Per venire ad una diversa conclusione, bisognava essere capaci di ingannare se stessi. E, almeno per un'ora, avrebbe voluto cessare di essere

Ma Čechov non si volle rassegnare a questa solitudine, e volle trovare, cercare almeno, una sua soluzione al problema di come non essere « un'ostrica ». Se però, di soluzioni, ce ne farà intravedere molte, da nessuna riuscirà ad essere veramente convinto.

D'altra parte, un gran numero di queste intraviste possibilità, si potrebbe, volendo semplificare, inserire in un unico solco. Già, per esempio, in una novella del 1887, « Il racconto della signorina NN » (« Rasskaz gospoži NN ») era chiaramente espresso un tema che, mentre corre sotterraneo in tanta parte dell'opera anteriore, si farà, nella produzione posteriore, più scoperto e insistente.

Sarà allora Anjuta, con la sua paura della verità, della libertà, in « La mia vita », un portavoce di questo motivo. Oppure la stessa Misjus' de « La casa con il mezzanino »²⁵.

Ma, come dicevo, già ne « Il racconto della signorina NN », era chiaramente espressa la volontà di una vita autentica ad ogni costo, e, in conseguenza, era scoperta la critica verso chi non ha voluto abbastanza fortemente per realizzare tale autenticità.

« Tutti e due, io per la mia giovinezza, lui Dio solo sa perché, ritenevamo questa muraglia molto alta e grossa (...). Non c'è muro che non si possa forare, ma i protagonisti dei romanzi moderni, per quanto io li conosco, sono troppo timidi, indolenti, pigri e diffidenti, e troppo presto si rassegnano all'idea che non hanno fortuna, che la vita li ha traditi; invece di combattere, criticano, e chiamano il mondo triviale, dimenticando, che la loro stessa critica, a poco a poco finisce per essere una trivialità (...). Mi sono ricordata del passato e, ad un tratto, le mie spalle hanno sussultato, la testa si è abbassato, e ho pianto amaramente. Sentivo una intollerabile pietà di me e di quell'uomo e avrei voluto appassionatamente ciò che è passato e che ora la vita ci rifiuta. (...) Vedevo dai suoi occhi che aveva pietà di me e anch'io avevo pietà di lui, e insieme irritazione per quel timido vinto, che non aveva saputo creare né la mia vita né la sua ».

un'ostrica, avrebbe voluto gettare lo sguardo nel mondo altrui, appassionarsi a ciò che non lo riguardava personalmente, discorrere con gente estranea, fosse anche con quel grassone di ingegnere, oppure con le villeggianti che, nel crepuscolo, erano tutte così belle, allegre e soprattutto, giovani ». (« Premio mancato », « Rasstrojstvo kompensacii », postumo).

²⁵ « Ho detto ogni cosa a mia sorella, ed essa vuole assolutamente che mi separi da voi. Non ho avuto la forza di procurarle un dispiacere disubbidendole ».

Era scoperta la critica, dunque, anche all'egoismo di chi non unisce le sue forze a quelle degli altri.

E, fin qui, niente di impossibile, né di nuovo, rispetto a tutto il pensiero di Čechov.

I dubbi nasceranno quando egli dovrà concretare questa esigenza, e, soprattutto, chiedersi se la volontà può veramente — e sempre — bastare.

La novella che forse più compiutamente e scopertamente riassumerà questa problematica: « Sull'amore », sarà in sostanza inconcludente. Non risolve, infatti — e neppure « imposta » — problemi, ma è soltanto, nel suo svolgersi, un'accorato lamento sui limiti che costringono la vita umana.

In questa novella parlerà solo l'illusione che, in qualche modo, questi limiti si sarebbero potuti superare. Sempre, con la « volontà ».

Ma con la volontà rivolta a che? Čechov, che non sa dare una risposta a se stesso, sembrerà ripiegare, anche qui, nella constatazione del « troppo tardi », un motivo, spesso di una estrema liricità, che si incontra in moltissimi suoi scritti.

« E mi sforzavo sempre di capire perché ella avesse incontrato proprio lui, e non me, e perché era stato necessario che, nella nostra vita, fosse avvenuto un così terribile errore ».
(« Sull'amore »).

« Soltanto ora, coi capelli ormai bianchi, aveva amato veramente, come si deve amare, per la prima volta nella vita. Anna Sergeevna e lui, si amavano come persone molto intime, come marito e moglie, come tenerissimi amici; avevano l'impressione che il destino li avesse creati l'uno per l'altra, e pareva incomprensibile per lui aver moglie e per lei esser maritata: ed erano come due uccelli di passo, maschio e femmina, catturati e costretti a vivere in due gabbie separate ».
(« La signora con il cagnolino »).

« Noi abbiamo, tu ed io, un difetto in comune: ci siamo sposati troppo tardi ».
(« Lettera alla moglie del 15-XII-1902 »).

Ma, pare che, sia pure inconsciamente, egli avvertisse che, qualora non vi fosse stato questo ostacolo, ne sarebbe sorto sicuramente qualche altro. O, forse, piuttosto, che Čechov volesse, concentrandosi su di una causa, tacere e dimenticare le altre.

Perché, da tutte le sue novelle, si ricava l'impressione che sia quasi sempre un nulla, e spesso un nulla bene individuato, ciò che rende impossibile la comprensione fra gli uomini²⁶.

Il fatto, però, che proprio questo nulla, salvo casi eccezionali, si ripresenti puntualmente, ed ogni volta diverso, ci induce a sospettare in Čechov un pessimismo sereno ed equilibrato, ma profondissimo.

E, si badi bene, quando — nei casi eccezionali, di cui ho parlato — questo « nulla » non c'è, quando si parla di una vera comunicazione, questa comunicazione è posta nel passato, ed è ormai perduta per sempre (pensiamo ai due amici de « La notte santa », « Svjatoju noč'ju », 1886). Oppure, come abbiamo visto, è una possibilità che deve lottare contro ostacoli esterni, sì; ma egualmente insuperabili.

« La vita era così congegnata, che, ecco, egli viveva solo, nella sua grande proprietà, e lei, sola, in un remoto villaggio, ma, chissà perché, il pensiero stesso che ella e lui potessero divenire intimi e allo stesso livello, pareva assurdo e impossibile. In realtà, tutta la vita è congegnata in tal modo, e i rapporti tra gli uomini si sono a tal punto e in maniera tanto incomprensibile complicati, che, se ci si pensa, ti opprime l'angoscia e ti si stringe il cuore ».
(« Sul carro », « Na podvode », 1897).

Perciò, quando Čechov tenterà una novella, importantissima del resto, totalmente ottimista, « La fidanzata » (« Nevesta », 1903), scriverà un'opera quasi superficiale.

Egoismo ed improvvisazione sono, in buona parte, all'origine delle vicende di questo « sjužet », ed è forse inutile invocare questo racconto per dimostrare chissà che.

Quella ragazza che si è stancata di tutto, che via via si stanca di tutti (« e si mise a piangere, perché Saša, non le pareva più così nuovo, intelligente e interessante, come le era sembrato l'anno passato », « I zaplakala ona ottogo, čto Saša uže ne kazalsja ej takim novym, intelligentym, interesnym, kakim byl v prošlom godu »), si stancherà, probabilmente, anche della sua nuova vita.

Čechov, preso dalla sua tesi, non ci dice come questa storia andrà a finire, forse perché è lui, il primo che non se lo vuole chiedere.

²⁶ cfr. « Nemici », « Vragi », 1887.

Si tratta, probabilmente, di un « miraggio » anche qui; più verosimile di altri, forse, ma pur sempre un « miraggio », come ne troviamo tanti nella sua opera.

Il fatto era che:

« Per lui, ormai, non esistevano più, né gli appuntamenti al chiaro di luna, né le bianche figure dalla vita sottile, né le ombre misteriose, né le torri, né le tenute, né i tipi come (...) lui, Podgorin, con la sua fredda noia, il suo continuo stato di irritazione, con la sua incapacità di adattarsi alla vita reale e di prendere ciò che essa poteva offrirgli, con la snervante e fastidiosa sete di ciò che non c'è e non può esserci sulla terra... »
(« In casa di amici »).

* * *

Čechov parlerà soltanto — e con una certa frequenza — di una giustificazione incomprensibile, di « un ignoto, invisibile legame » tra gli uomini, di « un unico organismo meraviglioso e logico »²⁷.

Una breve novella sarà interamente dedicata a questo tema: « Lo studente » (« Student », 1894). E troveremo accenni a ciò, anche in molte altre²⁸.

Ma, questo tema, affiorerà — ottimisticamente — di rado. Più spesso sarà accompagnato dall'amarezza di constatare che

²⁷ « Un senso di tristezza senza conforto stava per impadronirsi di loro. Ma avevano l'impressione che dall'altro del cielo, da quell'azzurro, dove scintillavano le stelle, qualcuno guardasse, vedesse tutto ciò che succede a Ukleevo, vigilasse. E per quanto fosse grande il male, quella notte era tuttavia silenziosa e stupenda, e tuttavia nel mondo di Dio la verità esisteva e sarebbe esistita ancora, anch'essa silenziosa e stupenda, e tutto sulla terra era in attesa di fondersi con la verità, come la luce della luna si fondeva con la notte ». (Nella forra).

²⁸ « Un ignoto, invisibile legame, ma importante e indispensabile, esisteva fra i due, e persino fra loro e Von Tauniz, e fra tutti, tutti; in questa vita (...) nulla è causale, tutto è colmo di un unico, comune pensiero, tutto ha una sola anima, un solo fine, e, per comprendere questo, non basta pensare, non basta ragionare; verosimilmente occorre avere anche il dono di penetrare nella vita; dono, che, evidentemente, non a tutti è concesso. E l'infelice, affranto suicida « nevrastenico », come lo definiva il dottore, e il vecchio, che per tutta la vita se ne andava ogni giorno dall'una all'altra persona, sono fatti accidentali, sono frammenti di vita, per colui che considera fatto accidentale la propria esistenza, e sono parti di un unico organismo meraviglioso e logico, per colui che considera la propria vita parte di questo tutto, e questo tutto riesce a comprendere ». (« Per ragioni di servizio », « Po delam služby », 1899).

questa « armonia », è incomprensibile agli uomini²⁹. Oppure che, se essa verrà realizzata, o compresa, sulla terra (e si tratterà allora quasi sempre di un'armonia meno metafisica e più sociale) ciò accadrà quando egli non sarà più³⁰.

« Io credo che le generazioni future avranno una vita più facile e più bella; ci sarà, al loro servizio, la nostra esperienza. Ma, il fatto è, sapete, che si desidera vivere indipendentemente dalle generazioni future, e non soltanto a loro vantaggio. La vita ci è data una volta sola (...). Io credo nella razionalità e nella necessità di ciò che avviene attorno a noi, ma che importanza ha codesta necessità, perché deve perire il mio io? ».
(« Il racconto di uno sconosciuto »).

* * *

Il Čechov vero, nella sua complessità, dobbiamo sperare di poterlo cogliere solo esaminando tutta la sua opera.

Tuttavia, forse, si potrebbe qui ricordare una novella, quasi giovanile ancora, eppure così illuminante sul Čechov di sempre: « Veročka ». E vorrei ricordare, non tanto Veročka e la sua illusione, non tanto il suo dolore, quanto l'umanità di Ogonëv, con il suo ritorno, la sua lucidità, la sua volontà buona e impotente, che « per la prima volta in vita sua, doveva convincersi per esperienza, di quanto poco l'uomo dipenda dalla propria buona volontà, e si trovava a provare su se medesimo la condizione dell'uomo perbene ed onesto che, contro il suo volere, procura al prossimo crudeli ed ingiuste sofferenze ».

Ed è così Ogonëv-Čechov che: « avrebbe voluto scoprire la causa di quella sua strana freddezza. Che essa esistesse non al

²⁹ Forse, solo l'arte può compiere il prodigio. E, in particolare, sarà per Čechov la musica, che riuscirà, talvolta, a far cogliere qualche linea di questo comporsi in serenità del tutto: « Quando senti la musica, il fatto che taluni giacciono chissà dove e dormano nelle loro tombe, e che altri sopravvissuti siedano adesso, ormai canuti, nel palco, pare una cosa serena e solenne, e la valanga non appare più assurda, perché in natura tutto ha un senso. Tutto si giustifica e sarebbe strano non fosse così » (Appunti sparsi, foglio 21).

³⁰ È, mi pare, di estremo interesse anche questa riflessione (per quanto esuli, ormai, quasi del tutto dal nostro discorso):

« L'uomo sarà disorientato, cercherà una meta e sarà insoddisfatto fino a quando non avrà finalmente trovato Dio. Non si può vivere in nome dei figli o dell'umanità. E se Dio non c'è, non si comprende perché si deve vivere, e bisogna perire ». (Appunti su fogli sparsi, foglio 19).

di fuori di lui, ma nel suo intimo, gli era chiaro; sinceramente confessava a se stesso, che non si trattava di quella freddezza calcolatrice di cui così spesso fanno vanto le persone intelligenti, e nemmeno di quella freddezza propria dello sciocco egoista. Ma che ciò era semplicemente impotenza dell'anima, incapacità di comprendere profondamente la bellezza, vecchiaia precoce, acquisita attraverso l'educazione, la lotta disordinata per un boccone di pane, la vita da scapolo in camere ammobiliate ».

Ed è, soprattutto, Čechov, quest'uomo che, pur così conscio della sua « impotenza dell'anima », mormora lentamente fra sé: « nella vita non c'è nulla di più caro degli uomini, nulla ».

Gianernesto Dall'Aglio

RECENSIONI

Josef Holub, Stanislav Lyer, *Stručný etymologický slovník jazyka českého se zvláštním zretelem k slovům kulturním a cizím.*

Státní pedagogické nakladatelství. 527 s. Kčs 33,50 (Kurzgefasstes etymologisches Wörterbuch der tschechischen Sprache mit besonderer Rücksicht auf Kultur- und Fremdwörter.)

Die Forderung nach einem etymologischen Fremdwörterbuch ist immer dringlicher geworden. Der Gebrauch der Fremdwörter im Tschechischen wächst mehr und mehr an, dagegen die Kenntnisse über ihre genaue Bedeutung scheinen nicht immer befriedigend zu sein. Es ist daher ganz begreiflich, dass man auch etwas über die Herkunft solcher Wörter wissen will. Dies war offensichtlich einer der Gründe, welcher die Autoren zur Verfassung des vorliegenden Wörterbuches geführt hat.

Das Kurzgefasste etymologische Wörterbuch besteht aus vier Teilen: einer Einleitung, welche die Fremdwörter im Tschechischen aus einem historischen Gesichtspunkt behandelt (8 S.), aus einer Übersicht der wichtigsten Erkenntnisse der historischen Lautveränderungen (18 S.), aus einer Liste von 124 fremden Wortstämmen (31 S.) und aus dem eigentlichen Wörterbuch (459 S.). Unserer Schätzung nach enthält das Wörterbuch etwa 15 000 Stichwörterabsätze, aus deren manche zwei oder mehrere Stichwörter, die etymologisch verwandt sind, behandeln.

Das Wörterbuch ist, wie man es übrigens auch aus seinem Titel verstehen kann, meistens auf Fremdwörter orientiert. Ein kleiner Vergleich mit zwei anderen tschechischen etymologischen Wörterbüchern scheint in dieser Rücksicht nützlich zu sein. (Josef Holub-František Kopečný: *Ety-mologický slovník jazyka českého*. Praha, 1952. 575 S. Abkürzung HK. Václav Machek: *Ety-mologický slovník jazyka českého a slovenského*. Praha, 1957. 627 S. Abkürzung M.) Für das vorliegende Wörterbuch verwenden wir hier Abkürzung H. So zum Beispiel haben wir in HK 83 Stichwörterabsätze, welche die mit dem Buchstaben A beginnenden Wörter zusammenfassen, aufgezählt, in M 103, in H 652. Die Menge der zum Buchstaben J gehörenden Stichwörterabsätze beträgt in HK 145, in M 139, in H 187. Die Rücksicht auf das fremde Wortgut macht sich selbstverständlich bei den mit A-beginnenden Wörtern besonders deutlich geltend.

Die Behandlung der Stichwörterabsätze ist folgenderweise durchgeführt: das Stichwort, die Worterläuterung, die Wortherkunft; wenn erforderlich, noch Verweisung auf die betreffende Erläuterung der historischen Lautänderungen, oder auf die Liste fremder Wortstämme; meistens werden auch etymologisch verwandte Wörter zugefügt. Aus technischen Gründen konnte leider die Aussprachebezeichnung nicht eingeführt werden. Da das Wörterbuch den weiten Kreisen der Leser bestimmt ist, wird die Herkunft der Wörter wesentlich einfacher erklärt als in HK und M. Diese Wörterbücher können also durch H nicht ersetzt werden.

Die Auswahl der Stichwörter in solchen Wörterbüchern ist schwierig. In unserem Falle scheint sie richtig und sorgfältig zu sein. Die Autoren widmen angemessene Aufmerksamkeit auch den veralteten und nicht schriftlichen Wörtern; das ermöglicht es, die älteren Schriftsteller, die solche Wörter anzuwenden pflegen, besser zu verstehen. Aber die Angaben, dass ein Wort z. B. veraltet, mundartig usw. ist, sind weder konsequent, noch im Einklang mit dem vierbändigen Wörterbuch «Slovník spisovného jazyka českého», der gleichzeitig im akademischen Verlag herausgegeben wird. So z. B. findet man in H Wörter *akciz*, *parasol*, *pardus*, *sukurs*, *skatule* usw. ohne etwaige Bemerkung, obwohl es sich um veraltete, bzw. nicht schriftliche Wörter handelt, was auch aus den Angaben des akademischen Wörterbuches ersichtlich ist. Dagegen bei den Wörtern *abgébovat se*, *abalda*, *foremetka*, *supernace* usw. solche Angaben-im Einklang mit dem akademischen Wörterbuch «Slovník spisovného jazyka českého» - zu finden sind.

Abgesehen von diesem Mangel, welcher aber nicht als wesentlich angesehen werden darf, kann man schliessen, dass das vorliegende Wörterbuch ein gutes und nützliches Werk ist, welches in einer verdichteten, aber deutlichen und durchdachten Form den Leser über die Bedeutung, Herkunft und etymologische Beziehungen der heimischen und fremden Wörter informiert. Auch die einleitenden Erläuterungen, welche sehr klar und übersichtlich niedergegeben sind, bedeuten einen gelungenen Beitrag zur Erkenntnis der Entwicklung der tschechischen historischen Lautlehre und des Wortgutes.

Lumír Klimeš

Acta Universitatis Carolinae 1966. Philologica 1-3. Slavica Pragensia VIII. Věnováno prof. Vladimíru Šmilauerovi k sedmdesátinám. Vydala Universita Karlova v Praze r. 1966. Uspořádali Vladimír Barnet, Jaromír Bělič, Karel Horálek, Alois Jedlička, Milan Romportl, Zdeněk Urban. 423 s., 60 Kčs.

Dne 5. prosince 1965 se dožil sedmdesátiletý vynikající český bohemista a přední znalec onomastiky, dr. Vladimír Šmilauer, DrSc., profesor filosofické fakulty Karlovy university v Praze. Tomuto významnému životnímu výročí věnovala Karlova universita sborník obsahující články jubilatových přátel a žáků.

Úvodní příspěvek prof. A. Dostála (s. 5-16) rozbírá a hodnotí vědecké dílo prof. Šmilauera. Autor si nejdříve všimá Šmilauerových prací onomastických a jejich přínosu, zdůrazňuje však i jubilatovy zásluhy o organizaci onomastického bádání a o výchovu mladých vědeckých pracovníků. Vedle onomastiky se prof. Šmilauer zabýval velmi intenzívně též bohemistikou. Z prací orientovaných bohemisticky věnoval autor úvodního příspěvku nejvíce pozornosti Novočeské skladbě. Prof. Dostál ji řadí k základním dílům o české a slovanské syntaxi. V závěru článku je zdůrazněn význam Šmilauerovy práce redakční, bibliografické a zejména učitelské na pražské filosofické fakultě.

O rozsahu vědecké činnosti jubilatovy svědčí Soupis prací profesora Vladimíra Šmilauera (s. 381-413), sestavený Evou Milavcovou. Zaznamenává všechny práce, recenze atp. od r. 1919, kdy prof. Šmilauer publikoval svůj první článek, až do konce roku 1965. Obsahuje 622 práce časopisecké i knižní.

Vedle příspěvků prof. Dostála a Evy Milavcové obsahuje tento sborník ještě 44 články. Není možné, abychom podali obsah každého z nich. Omezíme se proto pouze na několik obecnějších poznámek.

Redakce sborníku rozdělila příspěvky do tří tematických okruhů: I. Vývoj jazyků a nářečí. II. Onomastika. III. Strukturní a kvantitativní analýza jazyka. Nejpočetnější je skupina druhá (18 příspěvků na 139 stranách), na druhém místě je tematický okruh první (16 článků, 129 stran), nejméně rozsáhlá je skupina třetí (10 příspěvků, 87 stran). Rovněž je zajímavé sledovat účast zahraničních vědeckých pracovníků. V první skupině nalézáme jen 4 příspěvky ze zahraničí (25%), ve druhé skupině dvanáct (67%), ve třetí skupině není žádný zahraniční příspěvek.

Úvodní stať prvního tematického okruhu se zabývá problémy etnogeneze ve vztahu k jazyku; napsal ji K. K. Cilujko. Dále zde nacházíme články týkající se slavistiky (I. Duridanov, J. Kurz, J. Petr), staročestiny (A. Dostál) i češtiny 16. a 17. století (A. Kamiš, L. Klimeš). Bezpředložkovému lokálu ve slovenštině věnuje pozornost J. Stanislav. K starému problému jerových střídnic ve slovenštině se vrací R. Krajčovič. (Této otázce věnoval už r. 1930 zvláštní studii prof. Šmilauer.) J. Bělič, S. Heřman, P. Jančák a S. Utěšený se zabývají otázkami dialektologickými. H. H. Bielfeldt, Király P. a V. Machek přispěli etymologickými studiemi. Vidíme tedy, že se zájem badatelů v tomto tematickém okruhu soustřeďuje hlavně na nářečí (sem směřuje konečně i příspěvek Stanislavův a Krajčovičův). Dále se ukazuje, že bohemisté obracejí pozornost i k češtině 16. a 17. století, dosud málo probádané.

V oddíle onomastickém převažují, jak jsme již poznamenali, články zahraniční. To souvisí jednak s internacionální povahou této vědecké disciplíny, jednak s dalekosáhlým významem onomastických prací prof. Šmilauera a jejich znalostí a ohlasem za hranicemi. Autoři článků se zabývali výkladem jednotlivých místních jmen (F. Cuřín, J. Spal, B. Varsík, J. Zaimov), nebo věnovali pozornost jejich určitým typům (M. Karaš, M. Pavlovič, W. Taszycki, T. Witkowski). Odras česko-německých vztahů v onomastice zkoumají R. Fischer, I. Lutterer a P. Trost. Zápis Fraganeo v Geografu bavorském vykládá S. Rospond, církevním prvkům v moravsko-

slezské toponymii jako historickému pramenu věnoval pozornost L. Hosák. Hydronymicky jsou orientovány články, jejichž autory jsou V.A. Nikonov a V.N. Toporov. (U tohoto příspěvku se ještě uplatňuje snaha objasnit tzv. baltské názvy na západ od Visly.) Zajímavé podněty pro onomastické zkoumání přináší stať E. Eichlera Strukturelle Versuche in der Onomastik. O stavu toponomastických bádání v Makedonii informuje ve svém článku B. Vidoeski, o přeložitelných a nepřeložitelných typech zeměpisných jmen uvažuje A. V. Superanskaja.

Třetí skupina příspěvků je poněkud různorodá. Syntakticky jsou orientovány stati K. Hausenblase, J. Hrbáčka a D. Konečné. Otázkami generativní mluvnice se zabývají ve společném příspěvku P. Piha a P. Sgall, v dalším článku Panevová. Frekvenci rodů u substantiv studuje M. Těšitelová; transformační interpretaci ruských konstrukcí s adverbálním infinitivem se zabývá M. Kubík. Zbývající tři příspěvky se týkají otázek terminologických (L. Dvořák), rozboru verše Erbenových Svatebních košil (K. Horálek) a stylistického využití protetického v- v Haškově románu Osudy dobrého vojáka Švejka za světové války (L. Nováková).

Jubilejní sborník uzavírá Kronika (s. 415-418). Její nejdůležitější složkou je nekrolog prof. dr. V. Vážného (+ 26.4.1966), napsaný J. Bělíčem.

Sborník prací vydaný k sedmdesátinám prof. Šmilauera znamená nemalý přínos pro slavistiku, bohemistiku a zejména onomastiku. Svědčí však také o podnětnosti Šmilauerovy práce vědecké i učitelské a o krásném vztahu přátel a bývalých žáků k jubilantovi.

Lumír Klimeš

Biografický přídavek

Prof. dr. Vladimír Šmilauer, doktor filologických věd, se narodil 5. prosince 1895 v Plzni, r. 1920 dokončil studium češtiny a němčiny na filosofické fakultě Karlovy university. Působil na slovenských gymnasiích a reálných gymnasiích, hlavně v Bratislavě. R. 1933 se habilitoval na filosofické fakultě Karlovy university, r. 1938 byl jmenován jejím mimořádným profesorem. Na této fakultě působí prof. Šmilauer dosud jako řádný profesor.

Nejdůležitější knižní práce: Vodopis starého Slovenska (1932, 504 s.), Osídlení Čech ve světle místních jmen (1960, 391 s.), Úvod do toponomastiky (1963, 219 s.), Místní jména v Čechách, díl V (1960, 673 s., společně s Janem Svobodou). Poloha přívlastku v Kronice pražské Bartoše Písaře (1930, 225 s.), Slovenské střídnice jerové a změna e, ě > a, o (1930, 71 s.), Novočeská skladba (1. vyd. 1947, 472 s.; 2. vydání, přepracované a doplněné, r. 1966, 574 s.). Spoluautorem Prvních hovorů o českém jazyce

(1940, 182 s.), Druhých hovorů o českém jazyce (1947, 253 s.), O češtině pro Čechy (1960, 278 s.). Připravuje k tisku Příručku slovenské toponomastiky, vydanou v prozatímí podobě v Praze 1963-1964 (538 s.) a Novočeské tvoření slov.

Prof. Šmilauer napsal řadu vysokoškolských skript, je členem redakční rady časopisu Naše řeč, od r. 1942 spoluredaktorem Příručního slovníku jazyka českého, hlavním redaktorem Zpravodaje Místopisné homise ČSAV aj.

Prof. Šmilauer je vynikající vysokoškolský pedagog a znalec onomastiky, bohemistiky a metodiky vyučování českému jazyku. Velké zásluhy si získal též svými bibliografickými zprávami.

L. K.

LIBRI RICEVUTI

- Aktual'nye problemy teorii chudožestvennogo perevoda*, voll. I, II, Mosca 1967.
- Biliński B., *L'incontro di Stefano Žeromski con l'Italia*, estr. da «*Mélanges de Littérature comparée et de Philologie*» offerts á M. Brahmer.
- *Tradizioni italiane all'Università Jagellonica di Cracovia*, Accademia polacca delle Scienze, Roma 1967.
- Buchštab B. Ja., *Bibliografičeskie razyskanija po russkoj literature XIX veka*, Mosca 1966.
- Edgerton W. B., *Leskov's Trip abroad in 1875*, offprint from *Indiana Slavic Studies*, v. IV, The Hague-Paris 1967.
- Filippov B., *Tuskloe okonce*, New York 1967.
- Griboedov A. S., *Sočinenija v stichach*, vstup. stat'ja, primečanija J. N. Medvedevoj, Leningrad 1967.
- Jurij Tynjanov *pisatel' i učenyj*, Mosca 1966.
- Kalista Zd., *Die epische Grundlage von Máchas «Maj»*, Sonderdruck aus *Zeitschrift für Slavistik*, B. XI, H. 4, Berlin 1967.
- Karlinsky S., *Marina Cvetaeva, Her Life and Art*, University of California Press 1966.
- Klimeš L., *Vývoji slovotvorby v odbornem jazyce Fr. Palackého a P. J. Šafaříka*, estr. da *Sborník Pedagogického Institutu v Plzni*, Jazyk a Literatura VI, Praha 1966.
- *Západočeský železniční slang*, estr. da *Sborník Pedagogické Fakulty v Plzni*, Jazyk a Literatura, 1967.
- *Přechodníkové vazby v kronice Jana Norberta Zatočila z Loewenbrugku (1685)*, estr. da *Acta Universitatis Carolinae Philologica* 1-3.
- Lamprecht A., *Vývoj fonologického systému českého jazyka*, Universita J. E. Purkyně, Brno 1966.
- Mandelštam O., *Sobranie sočinenij*, t. II, Inter-Language Literary Associates, New York, 1966.
- O Literárnej Avantgarde*, Bratislava 1966.
- Rais E., *Pod gluchimi nebesami*, New York 1967.
- Revue Roumaine de Linguistique*, t. XI, nn. 3-6, Bucarest 1966; t. XII, n. 1, 3; t. XII, 1, Bucarest 1967.
- Roľ i značenie literatury XVIII veka v istorii russkoj kul'tury*, k 70-Letiju so dnja roždenija P. N. Berkova, Mosca-Leningrado 1966.
- Romanoslavica*, t. XIII, Bucarești 1966.
- Svetlík J., *Russkij sintaksis v sopostavlenii s slovackim*, Bratislava 1966.
- Terc A. (A. Sinjavskij), *Fantastičeskij mir Abrama Terca*, New York 1966.
- The Oxford Chekhov*, vol. II, London 1967.
- Žirmunskij V. M., *Literaturnye tečenija kak javlenie meždunarodnoe*, Leningrado 1967.